

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİSAT EĞİTİMİNİN
GELİŞİMİ (1859-1923)

İSMET SEYFEDDİN KOÇ

2501100460

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. COŞKUN ÇAKIR

İstanbul 2013

Y Ü K S E K L İ S A N S T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : İSMET SEYFEDDİN KOÇ

Numarası : 2501100460

Anabilim/Bilim Dalı : İKTİSAT TARİHİ

Tez Savunma Tarihi: 10.07.2013

Danışman : PROF.DR.COŞKUN ÇAKIR

Tez Savunma Saati : 13.00

Tez Başlığı : OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİSATIN BİR DİSİPLİN HALİNE GELİŞİ VE İKTİSAT EĞİTİMİ

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF.DR.COŞKUN ÇAKIR		Kabul
2- PROF.DR.GÜLFETTİN ÇELİK		Kabul
3- YRD.DOÇ.DR.Ş.KAMİL AKAR		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- YRD.DOÇ.DR.ERCÜMENT BALCI		
2- YRD.DOÇ.DR.BAKİ ÇAKIR		

ÖZ

Osmanlı'da iktisadın akademik bir disiplin olarak gelişimi ve iktisat eğitiminin doğuşuna ilişkin süreç iki dinamik üzerinden ilerlemiştir. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernizasyonu diğeri ise Tanzimat sonrası giderek etkisi artan iktisadi kültürdür. Bu iki dinamik iktisat eğitiminin hayat bulacağı şartları adeta olgunlaştırmıştır. Bu şartlara bağlı olarak iktisat alanında ortaya çıkan donanımlı personel ihtiyacı, Mülkiye Mektebi'nin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Böylelikle iktisadi tedrisata ait süreç bu modern mekteple birlikte hız kazanmıştır. Mülkiye'yi takiben programlarında iktisadi tedrisata yer veren diğer modern okullar kurulmuş, bu okullarda ders vermek üzere hocalar görevlendirilmiş ve beraberinde ders notları ile ders kitapları ortaya çıkmıştır. Netice itibariyle tüm bu gelişmeler iktisat eğitiminin de yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde iktisat eğitiminin ortaya çıkışını ele alan araştırmamız kapsamında: Programlarında, iktisatla ilgili dersler bulunan eğitim kurumlarının anlatımı, bu kurumlarda eğitim vermiş olan hocaların tanıtımı ve yine bu derslere ait yazılı örnekleri oluşturan ders notlarının ve kitaplarının analizine yer verilmiştir. Böylelikle iktisadi tedrisat; kurum, hoca ve eser olmak üzere üçlü bir sacayak üzerinden incelenerek Osmanlı Devleti'nde iktisadın akademik anlamda hangi süreçlerden geçtiği ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu veriler üzerinden de Osmanlı Devleti'ndeki iktisat düşüncesine ait değişim süreci değerlendirilmiştir.

Netice olarak iktisadın neden modern bir disiplin olduğu ve bu modern disiplinin dayandığı tarihsel temellerle ilgili birtakım sonuçlara ulaşılmıştır. Öte yandan tüm bu gelişmelerin, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecini hangi yönüyle etkilediğine ilişkin çeşitli bulgulara ulaşılarak çalışmamız tamamlanmıştır.

ABSTRACT

Emergence of education of economics was based on two main processes in Ottoman State. The first one of these processes was modernization of education, the second one was occurrence of economical culture in Tanzimat Period. These two processes formed the conditions which required education of economics in Ottoman State. First of all, Mülkiye School was established as an effect of these conditions. After that other schools which have lesson of economics in their schedules were established. Teachers and textbooks were emerged to these developments simultaneously. As a result of all these developments education of economics were generated in Ottoman State.

In this study, we tried to give knowledge about the schools which have lessons related with economics in their schedules. After that we explained the life of teachers of economics. Moreover, we analysed textbooks of economics used in these schools. As a result, education of economics was discussed with educational institutions, teachers and their books.

Consequently, the study was completed by reaching answer of this question: “why is economics a modern discipline?”. Then, we found out the historical fundamentals of this discipline in Ottoman State. After that another result was about the effects of these developments to Ottoman modernization processes.

ÖNSÖZ

Osmanlı iktisat düşüncesine ait serüvene farklı bir perspektifle bakmayı amaçlayan böylesi bir araştırmada modernleşmenin izleri, eğitim üzerinden sürülmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nde iktisat eğitimi üzerine yapılan çalışmaların azlığı, bu tezi ortaya çıkaran önemli bir faktör olarak gösterilebilir.

İktisadın Osmanlı Devleti'nde akademik olarak seyri, hem modern eğitim hem de modern düşünceye ilişkin gelişmelerden de etkilenerek zamanla belirli bir bütünlüğe evrilmiştir. Bu bütünlüğün üç önemli bileşeni olan dönemin iktisat dersleri, bu derslerin verilmesinde görev almış hocalar ve bu hocalara ait olan ders notu ya da kitaplarının ele alınması, çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Bu kapsam doğrultusunda; modern eğitim kurumlarına ait ders programlarının incelenerek dönemin iktisat derslerinin ortaya çıkarılması, bu okullarda eğitim vermiş olan hocalardan iktisadi tedrisatla görevlendirilmiş olanların hayatlarına ilişkin verilerin toplanması, iktisat eğitiminin gelişim sürecine bağlı olarak ortaya çıkan iktisat ders kitapları ve ders notlarının edinilmesi, çalışmamızın ana malzemesini teşkil etmiştir. Buna bağlı olarak tezimiz, giriş ve sonuç bölümleri dışında üç ana bölümden meydana gelmektedir. Bu bölümlerden ilkinde, programlarında iktisat eğitime yer veren modern eğitim kurumları tanıtılarak bu kurumların iktisat eğitimi ile olan ilişkileri ele alınmıştır. İkinci bölümde, iktisat dersi vermiş olan hocaların hayatları ve iktisat eğitimi ile olan ilişkileri anlatılmıştır. Üçüncü bölümde ise tüm bu süreçlerin ürünü olarak ortaya çıkan iktisat ders notları ve kitaplarının tanıtımına yer verilmiştir.

Modern bir karakter taşıyan “iktisat eğitimi” ne ait tarihsel seyrin, dünden bugüne geçirmiş olduğu değişimin incelenmesi, kavramsal ve yöntemsel güçlüklerle karşılaşmamıza neden olmuştur. Yine bu duruma bağlı olarak, o dönemin eğitim kurumlarında görülen derslerden, iktisat eğitime tekabül edenlerin ayrıştırılabilmesi de farklı bir zorluk olarak karşımıza çıkmıştır.

Tez çalışması boyunca tavsiyelerinden istifade ettiğim danışmanım Prof. Dr. Coşkun ÇAKIR Hocam'a teşekkürü bir borç bilirim. Bunun yanında araştırma süresince

desteklerini esirgemeyerek çalışmama çeşitli katkılarda bulunan Sayın Rafet KOÇ'a, Yrd.Doç.Dr. şevket Kamil AKAR'a, Araştırma Gör. Üzeyir Serdar SERDAROĞLU'na ve Araştırma Gör. Kenan DEMİR'e de teşekkürlerimi sunarım.

Araştırma boyunca eserlerinden çokça istifade ettiğim İşlam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nin personeli başta olmak üzere, İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli illerindeki yazma eser kütüphaneleri personellerine de teşekkür ederim.

Ümit ederiz ki bu ve benzeri alışmalar Osmanlı iktisat düşüncesine farklı açılardan bakabilecek bir zeminin oluşmasına katkı sağlar.

İsmet Seyfeddin KOÇ

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
TABLO LİSTESİ	ix
EKLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ.....	1
1. İKTİSAT EĞİTİMİNİN VERİLDİĞİ OKULLAR	18
1.1. Yüksek Öğretim Kurumları.....	19
1.1.1. Mülkiye Mektebi.....	20
1.1.2. Dârulfünûn-i Osmanî.....	37
1.1.3. Maliye Mektebi	45
1.1.4. Hukuk Mektebi.....	47
1.1.5. Ticaret Mektebi	50
1.1.6. Mühendis Mektebi	54
1.1.7. Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi	58
1.1.8. Maliye Memurları Mektebi	62
1.1.9. Kadastro Memurları Mektebi	64
1.1.10. Evkaf Memurları Mektebi	66
1.2. Orta Öğretim Kurumları.....	68
1.2.1. İdadiler ve Sultaniler.....	69
1.2.2. Meslek Okulları.....	73
1.2.2.1. Kız Sanayi Mektepleri	74
1.2.2.2. Öğretmen Okulları.....	77
1.2.3 Özel Okullar.....	81
1.2.3.1. Daruşşafaka	82
1.2.3.2. Feyziye Mektepleri	84
1.3. Modern Medreseler	86
1.4. Yaygın Eğitim (Halk Eğitimi) Kurumları	89
2. İKTİSAT DERSİ VEREN HOCALAR	92

2.1.	Emin Efendi	93
2.2.	Sakızlı Ohannes	95
2.3.	Münif Paşa.....	98
2.4.	Mahmud Esad Bey.....	107
2.5.	Hasan Hamid Bey	110
2.6.	Mehmet Cavit Bey	112
2.7.	Mehmet Ali Bey	118
2.8.	Mehmet Tefik Hamdi Bey	121
2.9.	Hasan Tahsin Bey	125
2.10.	Hasan Hüsni Bey.....	127
2.11.	İbrahim Fazıl Bey	131
2.12.	İktisat Eğitiminde Bulunmuş Diğer Osmanlı Hocaları.....	133
2.13.	Yabancı Hocalar ve İktisat Eğitimi	139
3.	İKTİSAT KİTAPLARI VE DERS NOTLARI.....	141
3.1.	İlm-i Emvali Milliye.....	148
3.2.	Mebadi-i İlm-i Servet-i Mîlî.....	153
3.3.	İlm-i Servet	160
3.4.	İktisad	166
3.5.	Muhtasar İlm-i Servet	167
3.6.	Amel-i İktisad Dersleri	168
3.7.	İlm-i İktisad (Ma'lumât-ı İktisâdiye)	171
3.8.	İlm-i İktisad Dersleri.....	174
3.9.	İlmî İktisad Ders Notları (Tevfik Hamdi Bey).....	180
3.10.	Ma'lumât-ı İktisâdiye.....	183
3.11.	İlm-i İktisad	188
3.12.	Amelî ve Nazarî İktisad-i Beyti	190
3.13.	İktisat Eğitiminde Diğer Osmanlıca İktisat Ders Kitapları.....	195
	SONUÇ.....	198
	KAYNAKÇA.....	206
	EKLER	217
1.	EK-1 ESERLERE AİT GÖRSELLER	218
2.	EK-2 ESER FİHRİSTLERİ	238

TABLO LİSTESİ

Tablo 1 : Mekteb-i Mülkiye’de Okunacak Derslerin Listesi (1859)	28
Tablo 2 : Mekteb-i Mülkiye Yüksek Kısım Ders Programı (1877).....	31
Tablo 3 : Ders Programlarının İkinci Meşrutiyet Öncesi ve Sonrası Karşılaştırılması	34
Tablo 4 : Kız Sanayi Mektepleri’nde İlm-i Tedbiri Menzil Dersleri.....	77

EKLER LİSTESİ

EK 1-A : İLM-İ EMVALİ MİLLİYE 1863 (1279)-MEHMET ŞERİF EFENDİ.....	218
EK 1-B: EKONOMİ POLİTİK 1880 (1279)-AHMED MİDHAT	219
EK 1-C : MEBADİ-İ İLM-İ SERVET-İ MİLEL 1881 (1297)-SAKIZLI OHANNES..	220
EK 1-D : İLM-İ SERVET 1885 (1302)-MÜNİF PAŞA- HAZ: MAHMUD ESAD.....	221
EK 1-E : İLM-İ SERVET 1890 (1307)-AHMET İHSAN	222
EK 1-F : İKTİSAD YAHUD İLM-İ SERVET 1898 (1314)- AKYİĞİTZADE: MUSA	223
EK 1-G : FENN-İ SERVET 1900 (1316)- SOKULLU ZADE: MEHMED EKREM.	224
EK 1-H : MUHTASAR İLM-İ SERVET 1900 (1316)-MUSTAFA NAIL	225
EK 1-I : AMEL-İ İKTİSAD DERSLERİ 1906 (1324)-AHMET MUHTAR	226
EK 1-J : İKTİSAD 1910 (1326) –MAHMUD ESAD.....	227
EK 1-K : İLM-İ İKTİSAD 1910 (1326)-M.CAVİD.....	228
EK 1-L : MA'LUMAT-I İKTİSADİYE 1911 (1329) - M.CAVİD	229
EK 1-M : MA'LUMAT-I İKTİSADİYE 1912 (1331) - M.ADİL	230
EK 1-N : İLM-İ İKTİSAD DERSLERİ I 1912 (1330) -CHARLES GİDE.....	231
EK 1-O : İLM-İ İKTİSAD DERSLERİ II-III-IV -CHARLES GİDE.....	232
EK 1-P : DAR'ULFÜNÜN DERSLERİ: İLM-İ İKTİSAD 1910 (1328)- ABDULHALİK MİDHAT.....	233
EK 1-Q : AMELÎ VE NAZARİ İKTİSAD-İ BEYTİ 1917 (1335)- NAZIM.....	234
EK 1-R : AMELÎ VE NAZARİ İKTİSAD-İ BEYTİ 1916 (1334)-NAZIM	235
EK 1-S : AMELÎ VE NAZARİ İKTİSAD-İ BEYTİ 1916 (1334)- NAZIM	236
EK 1-T : İLM-İ İKTİSAT (İBRAHİM FAZİL BEY) SÖMESTİR 1-2 (1926-1927)....	237
EK 1-U: İLM-İ İKTİSAT (İBRAHİM FAZİL BEY) SÖMESTİR 3-4 (1926-1927)	237
EK 2-A: İLM-İ EMVALİ MİLLİYE.....	238
EK 2-B: MEBADİ-İ İLM-İ SERVETİ MİLEL.....	241
EK 2-C: İKTİSAD	243
EK 2-D: MUHTASAR İLM-İ SERVET	245
EK 2-E: AMEL-İ İKTİSAD DERSLERİ.....	247
EK 2-F: İLM-İ İKTİSAD DERSLERİ.....	248
EK 2-G: İLM-İ İKTİSAD DERS NOTLARI (Tevfik Hamdi Bey).....	251
EK 2-H: MALUMAT-I İKTİSADİYE	252
EK 2-I: AMELÎ VE NAZARÎ İKTİSAD-İ BEYTİ	256

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
Ae	: Aynı eser\yer
Bkz	: Bakınız
Bs	: Basım
C	: Cilt
Çev	: Çevirmen
Haz	: Hazırlayan
IRCICA	: İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
m	: Miladi
M.U.N .	: Maarif-i Umumiye Nizamnamesi
M.İ.N.	: Medaris-i İlmiye Nizamnamesi
ö	: Ölüm
s.	: Sayfa
S.B.O	: Siyasal Bilgiler Okulu
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayın
y.y.	: yüz yıl

GİRİŞ

Osmanlı'da iktisat eğitiminin gelişim tarihini çalışmak, eğitime ilişkin izlerin sürülmesini zorunlu kılmaktadır. Özellikle modern eğitimin ortaya çıkışı ve bu kapsamda iktisat düşüncesine ait verilerin ya da malzemenin Osmanlı'da modern eğitimin birer unsuru olarak ele alınması, iktisadi tedrisatı doğuran ana nedenlerden biri olmuştur. Bu çalışmanın en temel kaygılarından biri de Osmanlı'da "iktisat" bünyesinde toplanmaya başlayan bilgilerin ya da ilmi verilerin çeşitli tekniklerle bireylere nasıl ulaştırılmaya çalışıldığının anlaşılabilmesidir.

Eğitim Tarihi; bilginin, bilimin ya da düşüncenin sistemli ve kurumsal bir şekilde inceleme çabasını araştıran modern bir disiplin olarak tanımlanırsa bu disiplinin çalışmamız ile olan yakın ilişkisi daha iyi anlaşılmış olur. Bilhassa Eğitim Tarihi açısından iktisadi tedrisat süreci ele alındığında Osmanlı'da iktisat eğitiminin, modern eğitim kurumlarının ortaya çıkışına bağlı olarak gelişim göstermekte olduğu görülür. Öte yandan inceleme alanlarımızdan biri olan Osmanlı iktisadi düşüncesi açısından meseleye yaklaşılsa , "batı kaynaklı fikirlerin Osmanlı düşüncesi ile teması ve yayılmasının izlerine rastlanan kanun yapma, eğitim-öğretim (tedris) ve iktisadi fikirlerin ışığında soyutta ve somutta karşılaşılan sorunlara çıkış yolu arama (tetkik)" ¹ şeklinde üç ana durumla karşılaşırız. Eğitim-öğretim de bu durumlar içerisinde önemli bir rol üstlenmektedir. Eğitim süreçleri düşüncenin bir ürünü ya da yan dalı biçiminde onun belirli bir program, içerik(müfredat) ve takvime bağlı olarak geliştirildiği daha sistemli çalışmalar olarak ortaya çıkmıştır. "İktisat eğitimi" de özellikle ortaya çıkararak, bu eğitim sürecine adeta yön veren en temel alan şüphesiz ki iktisadi düşünce sahasındaki gelişmeler olmuştur. Bu aşamada hem Osmanlı İktisadi Düşüncesi'ne hem de Eğitim Tarihi'ne ait verilerin, araştırmamızın en temel kaynaklarını oluşturduğunu belirtebiliriz.

¹ Ahmet Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, 2.bs., Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 19.

Osmanlı'da İktisadi tedrisatta bulunan okullar bir bakıma iktisadi düşüncenin yukarıdan aşağıya yayılma kanalları haline gelmiştir. Bu şekilde ortaya çıkan iktisadi kültür, Osmanlı İnsanı'nın (özellikle bu kanalla bire bir etkileşim halinde olanları) dünya görüşünü yani zihniyetini de etki altında bırakmıştır. Öte yandan modern eğitimde doğası itibariyle böylesi kanallar yoluyla "modern zihnin" inşasında önemli bir fonksiyona sahip olmuştur. Bu eğitim kurumlarının salt müfredatları ve programları değil, aynı zamanda buralarda eğitim vermiş olan hocaların hayatlarına ilişkin bilgiler, onların düşünceleri, bu okullarda eğitim aracı olarak kullanılan ders notları ya da kitaplar da tüm eğitim süreçlerinin birer parçası olarak ele alınmalıdır. Burada kurumun tarihi, ders programları, kurum hocalarının biyografisi ve iktisat eğitimi ile olan ilişkisi incelenirken tüm bunların yanında bir kısmı bu hocaların çalışmalarının ürünü olan ders araçları (ders notu ya da kitapları) bir bütün olarak ele alındığında daha sağlıklı sonuçlara ulaşılabilir. İşte iktisadi kültürün yayılma kanallarından biri olan modern eğitim kurumları, böylesi bir bütünlük içerisinde değerlendirildiği zaman Osmanlı iktisat düşüncesinin nüfuz alanı ve etkisi daha iyi anlaşılabilir. Meseleyi bu bağlamda ele aldığımızda iktisat eğitiminin ortaya çıkış süreçlerine ilişkin araştırmaların, Osmanlı insanı'nın iktisat zihniyetini anlama çabasına da katkı sunabileceğini söyleyebiliriz.

Avrupa ve ABD'de İktisat Eğitimi

Osmanlı'da iktisat eğitiminin kurumlarıyla, bu kurumlarda ders veren muallimleri ve onların fikirleriyle beraber topyekün teşekkülü, başta Avrupa olmak üzere Dünya'daki iktisat eğitimine ilişkin gelişmelerden de bağımsız düşünülemez. Genel olarak iktisat eğitim tarihine bakıldığında bu sürecin iktisadın bir bilim haline gelişini takip ettiğini söyleyebiliriz. Avrupa'da iktisatçı olarak tanıdığımız isimler ilahiyat, ahlak ve yönetim gibi alanlarda eğitim görmüş kişilerdir.² Bu anlamda iktisat da ilk kez bundan 250 yıl kadar önce İngiltere'de felsefe, hukuk, tarih gibi dersler içerisinde yer alarak kendi serüvenine başlamıştır. İktisat, ders programlarına da müstakil bir disiplin olarak yaklaşık 200 yıl kadar önce "Politik İktisat" adı altında İngiltere ve ABD'de yakın zamanlı olarak girmiştir. İlk "politik iktisat profesörü"

² Coşkun Çakır, "Türkiye'de İktisat Eğitimi: Tarihsel Bir Perspektif", **Yirmi Birinci Yüzyılda Üniversite Eğitimine Bakışlar-Türkiye'de Yüksek Öğretim Sorunları**, Haz: Alparsalan Açıkgenç-Vildan Serin-Sami Gören, Fatih Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 119.

ünvanı da 1805 yılında Thomas R. Malthus'a verilmiştir.³ Bu tarihten yaklaşık 55 yıl sonra ilk defa Osmanlı'da Mülkiye Mektebi'nde böyle bir dersin (ekonomi politik) programlara konulduğu hatırlanacak olursa birbirini takip eden paralel bu iki süreç daha yakından görülmüş olur.

Dünya'da iktisadın eğitim sahnesine ilk çıktığı kurumları ülkelere göre sınıflandırmak gerekirse ABD'de; William and Mary College'da (Virginia 1790'ların sonu) İngiltere'de; Oxford (1812) ve Cambridge (1816) Almanya'da; Göttingen (1844) ve Leipzig (1848) olarak belirtilebilir. Tabi iktisat bu ülkeler ve kurumlarla sınırlı olmayıp Avusturya, Fransa ve İtalya'da da Hukuk Fakülteleri'nin zorunlu dersleri olarak okutulmaktaydı. Bu süreçte özellikle İngiltere-ABD temsilciliğindeki serbest ticareti önceleyen liberal yapıdaki "politik iktisatçı" ekole karşın, Alman Tarihsel Okulu'nun Milli sistemi önceleyen "politik iktisatçı" anlayışı arasındaki rekabet dikkat çekmektedir. Tarihsel okul aynı zamanda Sosyalist ve Marksist yaklaşımda olan politik iktisatçıları da bünyesinde barındırmıştır. Bu iki ekol dışında daha ileriki yıllarda Avusturya'dan çıkacak ve Almanlar tarafından biraz da küçümsemek için kullanılan Avusturya Okulu da bu rekabete eklenebilir. Bu okul özellikle Hayek'in liberal görüşleri nedeniyle bazen "liberal okul" olarak da bilinmektedir.

Dünyadaki seyrine bakıldığında iktisadın bir disiplin olarak gelişim sürecinde öne çıkan "iktisatçı" ve "iktisat eğitimcisi" arasındaki farka dikkat çekmeliyiz. Çünkü iktisatçı, çağının ekonomi algısına ve şartlarına bağlı olarak bu alanda çeşitli düşünceler ortaya koyan, teoriler geliştiren daha geniş bir kesim için kullanılabilir. Ancak iktisat eğitimcisi bu özelliklerine ek olarak iktisadın başta üniversiteler olmak üzere çeşitli eğitim kurumlarında kabul görmüş başlı başına bir disiplin haline getirilmesi için çabalayan kişidir. Özellikle İngiltere'de 1865 yılında Cambridge Üniversitesi'nin Matematik bölümünden ikincilikle mezun olduktan sonra aynı yıl araştırma görevlisi olan Alfred Marshall böyle bir isimdir. 1868 yılında Ahlaki bilimler bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam eden Marshall, burada politik iktisat dersleri vermesinin yanında politik iktisat yerine özellikle iktisat tabirini

³ Ercan Uygur-Oya S. Erdoğan, "Avrupa, ABD ve Türkiye'de İktisat Eğitimi", **İktisat Eğitimi**, Ed: Prof. Dr. Ercan Uygur, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 2005, s. 57.

kullanarak bu sahayı bir bilim dalı haline getirmeye çalışmaktaydı.⁴ Böylelikle Marshall, iktisadı müstakil bir bilimsel disiplin haline getirerek iktisat eğitiminin yaygınlaşması için de çaba sarf etmekteydi. Bu durum, ekonomi biliminin beşiği olan İngiltere’de bile iktisadın yaygın bir akademik disiplin haline geliş sürecinin 1880’li yılların sonuna kadar uzandığını göstermektedir. Benzer bir ayrım kısmen de olsa Osmanlı’daki tedrisat süreçlerinde de görülebilir. Osmanlı’da muhtelif çeviriler yoluyla ya da gazete ve dergilerde makaleler yayımlayarak iktisadi görüşlerini ortaya koyan çeşitli isimlerin yanında, bu görüşleri daha sistemli hale getirmek suretiyle eğitim kurumlarında bizzat öğretilmesi için çaba sarf etmiş ve bu yolda pek çok isim yetiştirmiş iktisatçılar da vardır. Haliyle araştırmamız bu ayrımın önemine dikkat çekerek Osmanlı’daki uzantılarına ilişkin birtakım fikirler verme çabasını da gütmektedir.

Osmanlı’da Modern Eğitim ve İktisadi Kültürün Temelleri

Osmanlı’da modern eğitimin doğuşu ve iktisadi alandaki gelişmeler, iktisat eğitiminin kurumsallaşmasını sağlayan süreçlerin motor gücünü oluşturmuştur. Bunun için Osmanlı’da iktisat eğitiminin kökenlerine inmek, Tanzimat’ın getirdiği yeniliklerin eğitim ve iktisadi hayattaki yansımaları üzerinde düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Hatta Tanzimat’ın arefesinde meydana gelen bazı hadiselerin ortak paydasının iktisat ve eğitim ile ilgili olduğu gerçeği bu durumu daha da anlamlı kılmaktadır. Bunun için 1826 yılı bir dönüm noktası olarak saptanabilir.

Osmanlı iktisat tarihçisi Donald Quataert Tanzimat ile ilgili dönemlendirmeye ilişkin değerlendirmesinde 1826’yı ekonomik açıdan Tanzimat’ın başladığı yıl olarak tayin etmekte ve bu dönemlendirmeyi de şu şekilde gerekçelendirmektedir:

“Bu tarihte (1826) Yeniçeri Ocağının kaldırılması yalnızca siyasi ve askeri reformlara olan silahlı direniş korkusunu ortadan kaldırmamıştır. Bu aynı zamanda, lonca teşkilatının imtiyazlarına sahip olan silahlı grubu ezmeye yönelik, devletin gösterdiği ekonomik bir tepkidir. Bu andan itibaren

⁴ Uygur-Erdoğan, **a.g.e.**, s. 65-69.

loncalar Osmanlı devleti karşısında yalnız başlarına kalmışlardır. 1826 olayları, 1838 İngiliz-Osmanlı Antlaşması ve bununla tekellerin kaldırılması için gerekli ortamı yaratmıştır. Bu olaylar, liberal ekonomi yolunda devletin mütereddit biçimde attığı 1839 (Tanzimat) ve 1856 (Islahat) adımları için de zemin hazırlamıştır.”⁵

(Niyazi Berkes ise dönemlendirmeye ait yorumunda; “Yeniçeriliğin kaldırılmasının bir dönüm noktası olmadığı, Yeniçeriliğin II. Mahmud’un dedeleri zamanında yok olduğu, padişah tarafından yapılanın ise bu Osmanlı örgütü yerine geçen farklı nitelikte bir şeyi kaldırdığı”dır. Yine Niyazi Berkes’e göre, Yeniçerilik fakir köylülük ve loncaları çöken şehir esnaflarının kendilerini korumak amacıyla devlet malını yeme yarışına katılmak için giriştikleri bir savaşın mahsulü olan bir örgüt haline gelmiştir. Haliyle bu olay, devrimsel nitelikli bir icraat olmanın ötesinde Osmanlı despotizmini yaşatmak davası olduğu düşüncesinin hala devam ettiğini gösteren siyasal bir hadisedir. Niyazi Berkes ise Donald Quataert’ın bu iddasına karşın asıl çığır açan ekonomik hadise olarak; “*Batı’da Napoleon savaşlarından sonra gelen endüstri genişlemesi aşamasının başlaması ve buhar gücünün Osmanlı Ülkeleri’nin kıyılarına ulaşmasını*” göstermektedir.)⁶

Osmanlı’da iktisadi kültürü doğuran bu süreçler yine aynı zamanlarda modern eğitim kurumlarının da ortaya çıktığı benzer hadiselerle bir arada düşünüldüğünde Tanzimat ve sonrası gelişmelerin iktisadi eğitim açısından ne ifade ettiği daha iyi anlaşılmaktadır.

Osmanlı’da, eğitim düzeninin dönüşümünü ele alan Selçuk Akşin Somel, Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı’nın siyasal ve toplumsal alanlarda olduğu gibi Osmanlı

⁵ Donald Quataert, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri” Çev. Fatma Acun Ed: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011 s. 731.

⁶ **Bkz:** Niyazi Berkes, “Ekonomik Tarih İle Teori ilişkileri Açısından Türkiye’de Ekonomik Düşünün Evrimi”, Der: Fikret Görün, **Türkiye’de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine**, ODTÜ, Ankara, 1972, s.43-44

Eğitim Tarihi açısından da bir dönüm noktası niteliğinde olduğunu vurgulamaktadır.⁷ Ancak bu gelişmelerin öncesinde meydana gelen ve eğitim alanında gerçekleştirilen II. Mahmut dönemi icraatları somut göstergeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yeniliklere 1826'da kurulan ve modern eğitim süreçlerini dolaylı da olsa etkileyen Evkaf-ı Hümayun Nezareti, 1838'deki Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiyye diye bilinen okulların açılması ve devamında ise 1846'da açılmaya başlayan rüşdiyeler örnek olarak verilebilir. İktisadi hayat ve modern eğitimi birbirine bağlar nitelikte gelişen bu hadiselerin en temelinde ise II. Mahmut döneminde oluşturulmaya başlanan yeni bir mülkiye bürokrasisi ve kapsamlı bir idari modernizasyon süreci vardır. İşte bu süreç asgari seviyede temel eğitime sahip memurları gerekli kılmaktadır ki, bu gereksinim de eğitim alanında bahsettiğimiz yenilikleri ortaya çıkarmıştır.⁸ Birbirini zincirleme olarak takip eden bu olaylar tanzimat sonrası eğitim ve iktisadi yaşam ilişkilerini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Tanzimattan Cumhuriyete Eğitim ve İktisadi Kültür (1839-1923)

Tanzimattan Cumhuriyete kadar gelişen ve beraberinde köklü dönüşümleri getiren olayların, eğitim ve iktisatla ilgili ayaklarını iki ayrı başlık altında ele alarak Osmanlı Devleti'nde iktisat eğitiminin ortaya çıkışının siyasal, sosyal ve kültürel hadiselerle olan ilişkisini anlamaya çalışacağız. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde iktisat eğitiminin, hem temelleri hem de etkileri itibariyle çok boyutluluğu daha yakından görülmüş olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde Eğitimin Modernleşmesi

Aydınlanma Çağı ve ulus devletlerin ortaya çıkışı ile beraber şekillenen “Modern Devlet” olgusu Avrupa'daki yeni siyasal sistemin temel dinamiğini oluşturmaktaydı. Modern eğitim ise, işte bu modern devlet anlayışının meşrulaştırıldığı önemli araçlardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu değerlendirmeden hareketle, “Modern

⁷ Selçuk Akşin Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, Ed: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlioğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011 s. 688.

⁸ Somel, **a.g.e.** s. 688.

Devlet” olgusu ve “Modern Eğitim” anlayışı’nı birbirini doğuran, besleyen ve iç içe geçmiş iki farklı aygıt olarak da görebiliriz.⁹

Osmanlı’da özellikle II. Mahmut döneminde mevcut düzenin merkezileştirilme çabasına bağlı olarak gerçekleştirilen icraatlar, var olan yapıların karakteristik özelliklerini zamanla böylesi modern yapılarla örtüştürmüştür. Eğitim-öğretim süreçleri üzerinde etkili olmuş bu merkezileştirme çabalarının başında vakıflarla ilgili çalışmalar gelmektedir. 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin kurulması, bu merkezileştirme çalışmaları için önemli bir adımdır. Zira bu kurum vasıtası ile çeşitli makam ve otoritelere dağılmış bulunan vakıflara ait denetimin, bir elde toplanması amaçlanmaktaydı.¹⁰ Bilindiği üzere Osmanlı Devlet Sistemin’de eğitim ve öğretim hizmetlerinin tamamı, sağlık ve sosyal yardım hizmetlerinin ise önemli bir kısmı vakıflar eli ile yürütülmekteydi.¹¹ Bu yeni idari düzenin oluşturulmasıyla beraber geçmişte çok eskilere dayanan vakıf kurumu, mâli etkiler ve kişisel yönetim zâfiyetlerine de bağlı olarak zamanla köhneleşerek harap bir hale gelmiştir.¹² Neticede mevcut eğitim sisteminin bu en temel yapı taşı yerini modern kurumlara bırakarak bir yok olma sürecine girmiştir. Bu gelişmeden sonra Tanzimat Fermanı’nın hemen öncesinde imar ve kalkınma işlerinin planlanmasının yanında özellikle eğitim işleri ile ilgilenen Meclis-i Umur-ı Nafiâ’nın kuruluşunu görmekteyiz.¹³ Bu kurum Osmanlı’da eğitim-öğretim alanında yeni yeni ortaya çıkan merkezi teşkilatmanın öncülerinden olmuştur. Bu değişimle beraber zamanla mektepli-medreseli, eski-yeni, doğu-batı, şariat-hukuk, dünyevi-dini gibi belirginleşen ikililiklerde meydana gelmiştir.¹⁴

⁹ Osmanlı’da bu ilişkinin yansıması olarak iki kurumun ortaya çıkışı sembolik olarak ele alınabilir. Bunlardan ilki 1838 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ bir diğeri ise modern eğitim için gerekli görülerek oluşturulan bir kurum olma özelliğindeki “Meclis-i Umur-ı Nafia”dır. Bu bağlamda Meclis-i Vâlâ, Osmanlı’da kuwetler ayrılığı prensibinin gelişmesinde de rol oynamış modern parlamentonun ilk nüvesi olarakta görülebilir. (Meclis-i Vâlâ için yapılmış daha kapsamlı bir araştırma için **Bkz:** Mehmet Seyitdanlioğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ(1838-1868)**)

¹⁰ Hasan Cicioğlu, Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim: Tarihi gelişimi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985, s. 32.

¹¹ Seyit Ali Kahraman, **Evkaf-ı Hümayun Nezareti**, Kitabevi, İstanbul, 2006, s. X.

¹² Bu durumun nedenleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için **Bkz:** Kahraman, **a.g.e., s.IX-XIII**

¹³ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, **150.Yılında Tanzimat**, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s. 477.

¹⁴ Kodaman-Saydam, **a.g.e., s.477.**

Böylesi bir ortamda ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı eğitim sistemi hızlı bir modernleşme anaforuna kapılmıştı. Bu anaforun beraberinde getirdiği yeni düşünceler, heyecanlar ve coşkular değişim dalgasının boyutunu ve etkisini de büyötmekteydi. Eğitim hayatındaki modernleşme sadece yeni teşkilatlanmalarla kurumsal düzeyde değil aynı şekilde çeşitli düşünürlerin etkisiyle idari ve fikişsel düzeyde de etkisini göstermekteydi. Bu süreçte batı bilimi üzerinde çalışmış ve çağdaşları tarafından ayaklı kütüphane diye anılan Ahmet Vefik Paşa, Fransızcayı Viyana'daki Osmanlı Büyökelçiliği'nin bahçesindeki bir ağacın altında öğrenen Âli Paşa, Berlin'e bir görev için tayin edilmiş olmasına rağmen batı düşüncesini daha yakından tanıma azmiyle Berlin Üniversitesinde üç yıllık bir öğrenim görmüş olan Münif Paşa, fikirleri ve idari icraatlarıyla batı tarzı eğitimin nakledilmesinde rol oynayarak eğitim hayatının modernleşmesinde etkili olmuş isimlerdendir.¹⁵

Sultan Abdölmecit'in, Tanzimat reformlarının başarıya ulaşmasının çağdaş bir eğitim sistemine bağılı olduğunu düşünmesi bundan sonraki dönemde Eğitim sisteminin modernizasyonunu arttırıcı bir etken olmuştur. Bu doğrultuda 1846 yılında tesis edilen Meclis-i Maarif-i Umumiye sonrasında Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin kurulması, dönemin önemli adımları arasında sayılabilir.

Öte yandan geleneksel eğitim sistemi ile modern eğitim sistemi arasındaki en belirgin farklılık olarak ortaya çıkan orta öğrenimin eksikliği, sayısı giderek artan rüştiyelerle beraber giderilmeye çalışılıyordu. Dört en fazla beş sene ilk mektepte tahsilini görmüş kişi bu tahsilini sürdürmek için rüştiyelere yani ortaokullara devam eder sonrasında da yüksek öğretime ilk adımı atardı.¹⁶

Orta öğretim sadece rüştiyelerden ibaret değildir. Bu dönemlerde orta öğretimin bir parçası olarak düşünülen ve özellikle rüştiyelerin üzerinde bir kademe oluşturması amacıyla, idadilerin açılmakta olduğu görölmektedir. "İdadî" terimi ilk defa Harp Okulu ve Askeri Tıbbiye'ye girmek isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlamak amacıyla açılan hazırlık sınıfları için kullanılmıştır. İdadiler, ilk kez 1845 yılında ordu

¹⁵ Roderic Davison, "Osmanlı Türkiyesinde Batılı Eğitim", Çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011 s. 731.

¹⁶ Jean-H.A.Ubucını, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, Çev. Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 15.

merkezleri ve Bosna'da açılmıştır.¹⁷ Sultaniler ise idadilerle aynı amacı taşıyan ve Islahat Fermanı'nda belirtilen ilkeler doğrultusunda açılmış bir diğer orta öğrenim kademesidir.¹⁸ Özellikle sultaniler, eğitim sisteminin modernize edildiği bu dönemlerde direkt Islahat Fermanı'nın bir sonucu olarak ortaya çıktığı için dönemin siyasi gelişmelerinin eğitim süreçleri üzerindeki etkisini daha net bir şekilde yansıtmaktadır.

Eğitim alanındaki bu gelişmelerin modern karakterini yansıtan bir diğer unsur da özellikle rüştiyelerle beraber kızların da modern mekteplerle eğitim hayatına dahil olmalarıdır. Kızlar için 1859'da İstanbul'da açılan Cevri Kalfa İnas Rüştiyesi'ni - ki bu mektep, Sultanahmet Kız Rüştiyesi olarak da bilinir - 1870'lerde taşraya yayılmakta olan diğer rüştiyeler takip etmiştir.¹⁹

Yüksek öğretim ise eğitim alanındaki değişimlerin bir diğer boyutunu ifade etmektedir. İlk sivil yüksek öğretim kurumu, iktisat eğitim tarihi açısından da büyük anlam ifade eden ve 1859 yılında açılan Mekteb-i Mülkiye'dir. Dar'ül-fünûn ise yüksek öğretimin bir diğer önemli kurumu olarak 1863 yılında eğitime başlamıştır.²⁰ Osmanlı'da eğitimin reformizasyonu ile ilgili süreçler üzerinde dururken askeri okulların etkisinden de bahsetmek gerekir. Osmanlı'da eğitim sisteminin modernleşmesinde askeri okulların payı oldukça büyüktür. Bu durum da modern eğitimin yapısını gösteren bir diğer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu aşamaya kadar aktarmaya çalıştığımız, Osmanlı'da Eğitim Reformları eklektik, belirsiz ve yer yer tutarsız bir şekilde ilerlerken 1869 yılına ait bir gelişme tüm modernizasyon sürecinin kırılma noktası olmuştur. Adına Maarif-i Umumiye Nizamnamesi denilen ve 1 Eylül 1869 yılında hazırlanan bu belge, köklü değişimlerin çok daha sistemli olarak uygulamaya geçirildiği yepyeni bir döneme işaret etmektedir.

¹⁷ Aylin Semiz, Türk Ortaöğretim Sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani): Yeri Ve Tarihsel Gelişimi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2008, s. 23.

¹⁸ "İdadiler ve Sultaniler" konusu, programları iktisat eğitim tarihi açısından da önem teşkil ettiğinden daha kapsamlı bir şekilde eğitim kurumları başlığı altında ele alınmıştır.

¹⁹ Semiz, **a.g.e.**, s. 25.

²⁰ İktisat Eğitim tarihi açısından büyük önem ifade eden bu kurumlarla ilgili daha ayrıntılı bilgiler yine eğitim kurumları başlığı altında verilmiştir.

Maarif Umumiye Nizamnamesi'nin gerekçesi ile ilgili kısımda; dünyadaki refahın asli kaynağının fenler ve eğitim olduğunun öne çıkarılması, iktisadi zenginliğe ve eğitim ile olan ilişkisine atıfta bulunulması, farklı cemaatlere mensup öğrencilerin birarada eğitim görmeleri yolunda teşvikler de bulunulması dikkat çekmektedir. Öte yandan ilk defa bir Osmanlı belgesinde, ahireti de içine alan her iki dünya saadetinden hiç bahsedilmemiştir. Bu belgede özellikle fen, sanayi ve insanlık kavramlarına yapılan vurgular öne çıkmaktadır.²¹ 198 maddelik bu nizamnamede eğitim sistemi: sıbyan mektepleri, rüştiyeler, idadiler, sultaniler ve darülfünûn olmak üzere beş kademeye ayrılmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde belirtilen genel esasları şu şekilde sıralayabiliriz: mecburi öğretim, genel okulların derecelendirilmesi, yeni eğitim-öğretim usüllerinin düzenlenmesi, öğretmenlerin donanımlı hale getirilerek maddi rahatlıklarının sağlanması, eğitim merkez idaresinin genişletilerek taşra teşkilatlarının kurulması, öğrencinin gelişimini teşvik edecek kaidelerin belirlenmesi ve genel bir eğitim ödeneğinin yanında halktan belirli bir para alınması'dır.²² Nizamname'de özellikle orta öğretim kurumları için belirtilen ders programlarında iktisadi tedrisata ilişkin derslerin yer almış olması bu belgeyi iktisat eğitim tarihi açısından da önemli kılmaktadır. Yine bunun yanında Nizamname'nin gerekçeleri ile ilgili kısımda da modern iktisadi kaygılar göze çarpmakta ve eğitim hayatı da bu kaygılar doğrultusunda reformize edilmekteydi.

İkinci meşrutiyet yılları ise dönemin siyasi gelişmelerine bağlı olarak modern eğitim hayatının cumhuriyet dönemindeki temellerinin atıldığı gelişmelere sahne olmuştur. Bu süreçte Türkçülük akımının etkisiyle eğitimde ulusallaştırma çabaları artmış ve latin harflerinin Osmanlıca'ya uyarlama çalışmaları da başlamış ve bilhassa yaygın eğitim kurumlarında Lisan-ı Türki gibi derslere yer verilmeğe başlanmıştır.²³

Bugünkü eğitim kurumlarının bir çoğunun geçmişi araştırıldığında yolumuz muhakkak Tanzimata çıkmaktadır. Cumhuriyete kadarki bu süreç, eğitimin zorunlu hale getirilerek yaygınlaştırılmaya çalışıldığı, tebaa arasında eşitliğin gözetildiği,

²¹ Somel, **a.g.e**, s. 704.

²² Muzaffer Orhan, Osmanlı Devletinde Vilayet Yatılı İdadileri, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ilköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretimi, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Niğde, 2006, s. 11.

²³ Semiz, **a.g.e**, s. 30.

eğitimin merkezileştirildiği, din eğitiminin sınırlandırıldığı ve eğitimin daha laik bir yapıya dönüştürüldüğü, geleneksel metotlardan vazgeçilip yeni eğitim-öğretim metodları üzerinde durulduğu, yabancı dil eğitimine önem verildiği, modern mektepler için yeni binaların yapıldığı, kızların modern eğitim süreçlerine dahil edildiği, eğitim için özel kıyafetlerin öngörüldüğü ve Türkçe eğitimin esas alınmaya başlandığı çok yönlü bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Böylelikle mevcut yapı tepeden aşağıya dönüştürülerek eğitim hayatı modern bir karaktere büründürülmüştür. İşte iktisat eğitimi zaruri görülmesi tüm bu süreçlerin birer sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Tanzimat Dönemi İktisat Kültürü ve İdeolojisi

Tanzimat döneminde İngiltere'nin başını çektiği siyasi gelişmelerle beraber klasik iktisat kökenli liberal ekonomi anlayışı, Tanzimat sonrası dönemde ortaya çıkan pek çok unsurun iktisadi ilişkiler etrafında örgütlenmesinde belirleyici olmuştur. Bu durum ideolojik süreçlerin, iktisadın bir bilim haline gelişindeki etkisini göstermesinin yanında bir bütün olarak "iktisat kültürü" ve "iktisat ideolojisi" kullanımlarını anlamlı kılmaktadır.

İktisadın bir disiplin olarak ortaya çıkışı, hem onu gerekli kılan hem de bu süreci besleyen birtakım gelişmelerle paralel bir şekilde ilerlemiştir. Tanzimat dönemine iktisadi kültür²⁴ penceresinden baktığımızda siyasi, ekonomik ve fikri birtakım gelişmelerle karşılaşırız. Tüm bu gelişmeler, iktisadi meselelerin Osmanlı'da ilmî gündemi niçin meşgul ettiğini açık bir şekilde göstermekte ve nihayet tedrisatın da bu sürecin bir parçası olduğunu daha iyi açıklamaktadır.

Batılı fikirlerin Osmanlı'da zamanla tartışma konusu haline gelmesinin arka planında çeşitli fikri kanalların oluşması yatmaktadır. Böylesi kanalların oluşumu ile ilgili sürecin başlangıç noktasında İngiltere ile Devlet-i Âliyye arasında imzalanan 1838 tarihli Ticaret Antlaşması (Baltalimanı Antlaşması) vardır. Ticaret Antlaşması, başta İngiltere olmak üzere batı ile kurulan bağların devamlılığı için gerekli görülmekteydi. Aynı zamanda bu antlaşma Batı'nın, Osmanlı'nın iktisadi reformları üzerinde

²⁴ Burada iktisadi kültür kavramı, birtakım siyasi ve ekonomik olayların etkisiyle ortaya çıkan yeni bir sosyal yaşam ile bu yaşamın beslendiği zihni atmosferin bütünü olarak anlaşılmalıdır.

belirleyici etken olmasının da bir yolu haline gelmişti. Bu durum 1854 yılındaki Kırım Savaşı ile daha da belirginleşti.²⁵ Kırım Savaşı'ndan sonra 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı da tüm bu gelişmelere eklenmiştir. Böylelikle; Baltalimanı Antlaşması ile başlayan, Tanzimat'ın ilanı ile hız kazanan, Kırım Savaşı ile yeni bir boyuta giren mevcut siyasal ve sosyo-ekonomik süreç, Islahat Fermanı ile sistemli bir kırılmayı da beraberinde getirmiştir.

Ticaret Antlaşması sonuçları itibariyle Osmanlı iktisadi hayatında yabancıların etkinliklerinin arttığı, Osmanlı esnaf ve tüccarının kendi faaliyetlerinde kısıtlamaya gitmek zorunda bırakıldığı bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu duruma ek olarak hammadde fiyatlarındaki artışla beraber içerdeki ekonomik canlılığın durmaya başladığı ve devletin özellikle Kırım Savaşı neticesinde iç ve dış borçlanmaya başvurmak zorunda kaldığı görülmektedir.

Tüm bu gelişmelerin getirdiği yeni sorunlar, Osmanlı düşünürlerini belirli bir tartışma içerisine de çekmeye başlamıştır. İçlerinde Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ahmet Mithat Efendi'nin olduğu bir grup, limanların bu şekilde dışa açılmasının Osmanlı'yı felakete sürükleyeceğini öne sürmüş ve mevcut iktisat politikalarını sert bir dille eleştirmişlerdir.

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz etkisinin öne çıkan ismi David Urquhart'ın, 1830-1837 yılları arasında İngiliz elçiliğinde başkatip vazifesi gördüğü dönemlerde imparatorluğun zengin hammadde kaynakları olduğuna işaret eden tutumları neticesinde İngiltere'nin Osmanlı'ya odaklanmasına katkı sağlamış olması önemlidir. Bunun yanında Urquhart'ın Babiâli'de birçok kimseyle yapmış olduğu Adam Smith tezleri üzerine tartışmalar da bahsettiğimiz iktisadi etkileşimin fikri boyutunu göstermektedir.²⁶

“Bu yıllarda yine İngiliz Sefaretinde katip olarak bulunan Sir Henry Layard, Ahmed Vefik Efendi ile olan münakaşalarını

²⁵ Şerif Mardin, “Tanzimattan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişimi (1838-1918)” **Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985. s. 621.

²⁶ Rifat Önsoy, “Tanzimat Dönemi İktisat Politikası” **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.257.

*şöyle anlatıyor; “En iyi İngiliz klasiklerini beraberce okurduk, bunların arasında Gibbon’un Robertson’un ve Hume’un eserleri de dahildi. Adam Smith ve Ricardo’nun eserlerinden politik ekonomi üzerinde çalışırdık. Arkadaşım Longworth inanmış bir ‘himaye’ taraftarıydı, ben ise ateşli bir serbest ticaret taraftarıydım. Şiddetli tartışmalara saatlerce dalar ve Efendi (Ahmet Vefik Efendi) bu münakaşalara büyük bir gayret ve canlılıkla katılırdı.”*²⁷

Babıâlide cereyan eden tüm bu tartışmalar, 19 yy. ikinci yarısına yaklaşırken batı iktisadi düşüncesine ait meselelerin Osmanlı’daki yansımalarına ilişkin fikirler vermektedir. Adam Smith (1723-1790) ile başlayan ve D. Richardo’nun (1772-1823) etkisiyle 1820’lerde belirli bir forma bürünen klasik iktisat teorisi, iç ve dış ticarete serbestliği önermekteydi. Bu tartışmalara ilk itirazlar 1830’dan sonra Alman İktisatçı F.List (1789-1846) tarafından meşhur himaye teorisi üzerinden geliştirilmiştir.²⁸ Küresel ölçekten bakıldığında tüm bu fotoğraf, batıdaki tartışmaların Osmanlı’da da paralel bir şekilde takip edilmeye başlandığını göstermektedir.

Bu durumu daha iyi açıklayan bir diğer gösterge ise gazete ve dergilerde zamanla yer almaya başlayan iktisadi düşünce üzerine yazılmış makalelerdir. Yine David Urquhart’ın Le Moniteur Ottoman’ın²⁹ Eylül 1832 yılındaki bir sayısında serbest ticareti ve Osmanlı’da uygulanışını öven bir yazısı iktisadi meselelerin ilk defa toplum karşısına çıkmaya başladığı bir belge olarak görülebilir.³⁰ Bu şekilde kendisini yeni yeni hissettiren iktisadi içerikli yazına 1840 yılında çıkmaya başlayan Ceride-i Havadiste de rastlamak mümkündür. Bu yıldan sonra artık iktisat içerikli yazılar, Tercüman-ı Ahval, Terakki, Muhbir, Hürriyet, Ulûm, İttihat, İnkılap gibi gazetelerde yayımlanmaya başlamıştı. Bu gazetelerin dışında neşriyatın farklı bir çeşidi olan dergilerde de iktisat üzerine çeşitli meseleler kaleme alınmaktaydı. Bu dergilerden ilki Mecmua-i Fünûn iken bu yayına, Mecmua-i Ebüzziya, İktisadiyat

²⁷ Mardin, **a.g.e.** s. 622.

²⁸ Önsoy, **a.g.e.**,s.258.

²⁹ **Le Moniteur Ottoman** 1831’de çıkmaya başlayan **Takvim-i Vekayi’nin** Fransızca sayısidir.

³⁰ Coşkun Çakır, “Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.: I, S. 1, 2003, s. 16.

Mecmuası, Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, Yeni Mecmua ve Türk Yurdu gibi dergileri de eklemek gerekir. Bu iki türün dışında, 1870'li yıllardan sonra birtakım yabancı gazetelerde de iktisat içerikli yazılara rastlamak mümkündür. Bu yabancı yayınlara ise Times, Morninig Post, La Turquie, Levant Herald, Levant Times örnek olarak verilebilir.³¹

Dönemin iktisadi düşünce açısından zihni atmosferine ilişkin önemli veriler sunan bu neşriyat sadece gazete ve dergilerle sınırlı kalmamıştır. Bu sürece ilişkin iktisat eğitim safhasına geçiş için de adeta köprü vazifesi gören tercüme eserler ya da ilk Osmanlıca iktisat kitapları da bu dönemi anlamak için büyük önem arz etmektedir.³² İlk tercümelerden olduğu idda edilen Sehak Abro'nun, 1859 yılında Fransız iktisatçı J. B Say'ın "Catechisme de economie politique" kitabını Osmanlıcaya "İlm-i Tedbir-i Menzil" olarak çevirmiş olması dönemin iktisadi algısını yansıtan önemli bir örnektir. Bu aşamada İktisadi kültürün oluşmaya başladığı Tanzimat sonrası dönemde, batı kaynaklı iktisadi yazının nasıl algılandığına ilişkin birtakım fikirler sunacak olan "Tedbiri'l-menzil" kavramına kısaca değinelim.

"Tedbiri'l-menzil" kavramına Osmanlıca sözlükte "Ekonomi" karşılığı verilmektedir.³³ Ekonomi ise "Oikonomi" kökeninden gelmekte olup, Ahlak içerikli bilimi adlandırmaktadır. "Tedbiri'l-menzil"ın günümüz Türkçesi ile karşılığı da "Ev İdaresidir".

³⁴ Bu bilimin kapsamı zamanla genişlemiş ve neticede sosyal ve siyasal içerikli bir bağlama oturmasıyla beraber "Ekonomi Politik" halini almıştır.³⁵ Aile, Eski Yunandan bugüne kadar en yaygın kullanılan metaforlardan biri olmuştur. Eski Yunan

³¹ Diren Çakmak, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi Societas ve Universitas Gerilimi**, Libra Kitap, İstanbul, 2011, s. 112.

³² Bu Osmanlıca eserlerin ilkinin hangisi olduğu ve isimlerinin neler olduğu konuları, "Osmanlı'da İktisat Eğitimi" başlığı altında işleneceği için bu kısımda konunun ayrıntılarına girilmeyecektir.

³³ **tedbîrülmenzil (A.):** [تدبیر المنزل] ekonomi. (Bkz: **Osmanlıca Türkçesi Sözlüğü**-Prof. Dr. Mehmet Kanar, (Çevirimiçi): <http://www.sevde.de/OsmanliTurkcesiSozlugu.pdf>, 12.15.2012)

³⁴ Tedbiri'l-menzil isimli derslerin nerelerde okutulduğu ve bu derslerin zamanla nasıl "İdare-i Beytiye" ve "İktisad-i Beyti" isimlerini aldığı İktisat Eğitiminin verildiği kurumlara ilişkin bilgilerin aktarıldığı alt başlıklarda incelenecektir. Öte yandan bu sürecin ürünü olarak ortaya çıkan "İktisad-i Beyti" isimli bir ders notuda iktisat ders notları başlığı altında ele alınacaktır.

³⁵ Mehmet Nuri Güler, "Günümüzde İktisat (Ekonomi) Bilimi'nin Adlandırılma Problematiği", (Çevirimiçi) www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/b3935485f116349.pdf, 25.02.2013.

düşüncesinde önemli bir yer tutan oikonomia³⁶, sadece aile yaşamının akıl merkezli bir yaklaşımla düzenlenmesini sağlayan bir disiplin olmaktan ziyade gerçek bir yönetim modeli de oluşturmaktaydı. Bu şekilde bakıldığında “Ekonomi Politik” aileyi toplumsal amaçlar doğrultusunda geliştirme, dönüştürme ve ona bu rolü biçmenin adı da olabilir. Böylelikle aile, toplum ilişkilerinin bireyciliği destekleyici yönde geliştirilmesidir ki böylesi modernlik anlayışı ideolojik olarak liberalizmi, ekonomik olarak politik ekonomi düşüncesini beslemektedir.³⁷ Ekonomi kavramına, Yunan düşüncesinden günümüz batı düşüncesine kadar “aile” perspektifinden bakıldığında “Ekonomi Politik” kavramının ortaya çıkış süreci daha iyi anlaşılmaktadır. İşte bu ilişki ilk defa Sahak Abro’nun “ilm-i tedbiri menzil” isimli çevirisiyle Osmanlı’da da vücut bulmuş ve sonraki yıllarda Mülkiye Mektebi’nden başlayarak ders programlarında “ekonomi politik” ismiyle kendisine yer bulmuştur. Bu durum aynı zamanda iktisadi tedrisatın başlangıç dönemlerini teşkil etmiştir.

Osmanlı’da “İlm-i tedbiri menzil”in geçmişine bakıldığında ise bu kavram karşımıza çok daha farklı bir bağlamda çıkmaktadır. Buna göre ilk defa bu kavramın, Kınalıoğlu Ali Efendi (ö.1571 m.), Taşköprüoğlu Ahmet Efendi (ö. 1561 m.) ve Katip Çelebi’nin (ö.1657 m.) ilim tasniflerinde yer aldığını görmekteyiz. Aristo’dan gelme bir ilim tasnifiyle , “İlm-i Hikmet (Felsefe)” e ait “Hikmet-i Ameliye” ve “Hikmet-i Nazariye” şeklindeki ayırmada, “Hikmet-i Ameliye”nin alt başlığı olarak “ilm-i tedbiri menzil”, “ilm-i tedbiri medeniye” ve “ilm-i ahlak” şeklinde bir tasnif karşımıza çıkmaktadır³⁸ İşte bu kavram, yıllar sonra yine farklı bir bağlam³⁹ da Sahak Abro’nun Jean Baptiste Say’ın “Catechisme de economie politique” adlı eserini, “ilm-i tedbiri menzil” olarak Osmanlıca’ya çevirmesiyle beraber Tanzimat’ın iktisadi kültürüne ait nüvelerin oluşmasında büyük oranda aracılık etmiştir. Bu aşamada özellikle, bağlamdaki değişikliğin üzerinde durulmadan bu dönüşüm anlaşılmaz. Başta Ahlak-ı

³⁶ Yunanca’daki (oikos: hane) ve (nomos :yasa, gelenek) kelimelerinin bileşiminden oluşan bu kavram “ev yönetimi” anlamını taşımaktadır.(Bkz: Ahmet Murat Aytaç, **Ailenin Serencamı/Türkiyede Modern Aile Fikrinin Oluşması**, Dipnot Yayınları, İstanbul, 2007, s. 70.)

³⁷ Aytaç, **a.g.e**, s. 62.

³⁸ Tasnifin ayrıntıları ve “Tedbiri’l-menzil” ile olan ilişkisi için (Bkz: Mehmet Nuri Güler, **a.g.e**. ve Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **Türkiyede İktisad Tedrisatı Tarihçesi Ve İktisat Fakültesi Teşkilatı**, İsmail Akgün matbaası, 1946.)

³⁹ Bağlam deyiimiyle yeni bir “ontolojik (varlık)-epistemolojik (bilgi)-aksiyolojik (değerler)” bütünlük kastedilmektedir.

Alâ-i olmak üzere on beşe yakın eseri bulunan ve bir ahlak felsefecisi olarak bilinen Kınalı-zâde Ali Çelebi'nin⁴⁰ ilm-i ahlakla ilişkili olarak ele aldığı bu terim, (Tedbiri'l-menziel) şimdi batı düşüncesinin yeni bütünlüğünün bir parçası olarak modern süreçlere katılmıştır.⁴¹ İlm-i tedbiri menziel ile başlayan kullanım yerini zamanla "Ekonomi Politik" e bırakmaya başlamışsa da Cumhuriyet sonrasında tamamen iktisat halini alıncaya kadar farklı kullanımlara da başvurulmuştur. Bunlara örnek olarak, Serendi Arşizen ve Aleko Suço'da "Tasarrufat-ı Mülkiye", Münif Paşa'da "İdare-i Mülkiye", Mehmed Mithat Efendi'de "Fenn-i İdare" ve "İdare-i Umur", Ahmed Hilmi Efendi'de "İlm-i Tedbiri Servet", Mehmet Şerif Efendi'de "İlm-i Emvali Milliye", Sakızlı Ohannes Paşa'da "İlm-i Servet-i Mîle", Namık Kemal tarafından da "Fenni Servet" şeklinde bir kullanım söz konusudur. Bunların dışında Ahmet Cevdet Paşa'da ekonomi politiğin "Esbab-ı Servet ve Mamuriyet-i Umumiye" olarak tanımlandığı bilinmektedir. Ekonomi politiği olduğu gibi kullanan farklı bir isim de Ahmed Mithat Efendi'dir. İktisat kullanımına ilişkin ilk olarak 1888 yılında Süleyman Sudi Efendi'nin Defter-i Muktesit'teki kullanımı gösterilebilir. 1900'lerde ise bu kullanıma Mahmud Esad Efendi'de rastlanmaktadır. Mahmud Esad Efendi ise "İktisat" kavramına, Fransız İktisatçı Paul Leroy Beaulieu'nun "Economie" kelimesini Osmanlıca'ya uyarlamak için başvurmuştur. Bu yıllarda "ilm-i iktisat" olarak yaygınlaşmış kullanım, nihayet Mehmed Cavid Bey'le beraber tamamen "İktisat" halini alarak Cumhuriyet sonrası dönemde yerleşmiştir.⁴²

İktisadi kültürün ortaya çıkışında etkili olan tüm bu gelişmelerin yanında eğitimin modernizasyonunun önünü açan hadiseler arasındaki büyük benzerlikler, iktisat eğitiminin üzerine oturduğu zemini daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır.

⁴⁰ Dr.Hüseyin Öztürk, **Kınalızade Ali Çelebi'de Aile**, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Bilim Serisi-3, Ankara, 1990, s. 62.

⁴¹ Batıda da Klasik iktisadın ilk teorisini Adam Smith'in (1723-1790) de bir ahlak felsefesi profesörü olması bu durumu daha manidar kılmaktadır.

⁴² Güler, **a.g.e**, s. 382.

Osmanlı Devleti’nde İktisat Eğitimi

“Osmanlı Devleti’nde İktisat Eğitiminin Gelişimi (1859-1923)” isimli çalışmamızda üç ayrı süreç göz önünde bulundurulmuştur.

Bu süreçler; modern eğitim kurumlarının inşası, bu kurumlarda eğitim vermek üzere çeşitli hocaların görevlendirilmesi ve bu kurumlarda eğitim gören öğrencinin ders malzemesi olarak kullandığı ders notu ya da ders kitaplarının ortaya çıkışıdır. İşte Osmanlı’da iktisat eğitiminin ortaya çıkışı ve bu serüvenin Cumhuriyete kadarki seyri bu üç süreçle beraber bir bütünlük içerisinde ele alınacaktır. Bu unsurlardan herhangi birinin tek başına ya da ikili şekilde olduğu durumlar ise “iktisat eğitim kültürü” kapsamında değerlendirilmelidir. Haliyle iktisadın akademik bir disipline dönüşümü ve iktisat eğitiminin doğuşuna ait serüvende “kurum (ders programı, tahsis edilmiş mekan ve belirlenmiş takvimi de içeren sistem), hoca (kurumda bahsi geçen dersin verilmesi için görevlendirilmiş kişi) ve ders notu ya da kitabı” bütünlüğü göz ardı edilmemelidir. Bu bakış açısından hareketle “bireysel eğitim-kurumsal eğitim”, “iktisatçı ve iktisat hocası” ya da “iktisat kitabı ve iktisat ders notu” ayrımları Osmanlı’da iktisat eğitimine ait süreci irdelerken göz önünde bulunduracağımız kriterler olacaktır.⁴³

Bu üç sürecin ayrı ayrı ele alınması neticesinde çalışmamız üç ana bölüm halinde başlıklandırılmıştır. İlk bölümde Osmanlı’da iktisat eğitiminin verildiği okullar işlenecektir. İkinci bölümde de bu okullarda eğitim vermiş olan hocaların hem hayatları hem de iktisat eğitimi ile olan ilişkileri üzerinde durulacaktır. Üçüncü ve son bölümde ise tedrisat süreçlerinde ortaya çıkmış iktisat eğitiminin yazılı nüveleri olan iktisat ders notları ve kitaplarının analizine yer verilecektir. Böylelikle Osmanlı’da iktisadi disiplinin ve iktisat eğitiminin doğuşu; kurum (mekan), hoca (insan) ve eser-kitap (fikir) parametreleri üzerinden anlaşılmasına çalışılacaktır.

⁴³ Osmanlı iktisat düşüncesi araştırmalarında bu ayrımlar üzerinde durulmadığı için örneğin iktisatçı vasfına sahip bir ismin farklı bir nedenden ötürü bir eğitim kurumunda bulunması da o kurumun ders programları üzerinde durulmaksızın “iktisat hoca” lığı olarak değerlendirilebilmiştir. Bu durum belki iktisat düşüncesi açısından öncelikli bir mesele olmasa da iktisat eğitim tarihi açısından önem arz etmektedir.

1. İKTİSAT EĞİTİMİNİN VERİLDİĞİ OKULLAR

Osmanlı'da iktisat eğitiminin temelleri 1860'lı yıllarda atılmıştır. İktisat dersleri ilk defa bu yıllarda bir kurumun ders programında “ekonomi politik” adı altında yer almaktadır. Bu sürecin öncesinde ise Osmanlı'nın klasik eğitim yapısının önemli bir parçası olan medreselerde, ekonomiyi karşılayacak bir ders veya eğitimden söz etmek mümkün değildir.⁴⁴

İktisat eğitimine ilişkin nüvelere ilk olarak, yüksek öğretim programlarında rastlanmaktadır. Yüksek okulların dışında iktisadi tedrisata, bazı orta öğretim kurumlarında da yer verilmişti. İktisatla ilgili dersler aynı zamanda, reformize çalışmaları adı altında yeniden düzenlenen bazı medreseler ve bunun yanında yaygın eğitim kurumlarında da bulunmaktaydı.

İktisat derslerinin hangi isimler altında ve nasıl yürütüldüğüne ilişkin bilgilere, okulların ayrıntılı tanıtımlarının yapılacağı bu bölümde yer verilmiştir. Ancak okullarla ilgili alt bölümlere geçmeden önce, programlarında iktisat dersleri ile karşılaştığımız eğitim kurumlarının isimlerini sırasıyla aktaralım.

Öncelikli olarak “modern mektepler” olarak ortaya çıkan yüksekokullara yer vermek gerekirse bunlar: Mülkiye Mektebi (1859), Dârülfünûn-i Osmanî⁴⁵ (1862), Maliye Mektebi (1878), Hukuk Mektebi (Mekteb-i Hukuku Şahane)⁴⁶ (1880), Ticaret Mektebi (1883), Mühendis Mektebi (1884), Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi⁴⁷ (1892), Aşiret

⁴⁴ Fındıkoğlu, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁵ İktisat dersleri, darülfünûn tarihinin 1862 den başlayan ve 1933 üniversite reformuna kadar devam eden sürecinin farklı dönemlerine ait ders programlarında mevcuttur. 1914 yılında hanımlar için açılmış inas darülfünûnu'da içine alan 1923 yılına kadarki tüm dönemler, bu başlık altında ele alınacaktır.

⁴⁶ Osmanlı'da modern anlamda bir hukuk eğitiminin verilmesi Hukuk Mektebi'nin öncesine dayanmaktadır. Programlarında iktisat derslerine yer verilmiş Hukuk Mektebi, bu başlık altında ele alınacaktır. Hukuk Mektebi'nin nüvesini oluşturan ve iktisat derslerinin okutulduğu bir diğer kurum olan Mekteb-i Sultani bünyesindeki Mekteb-i Hukuk-i Sultani ya da Darülfünun-i Sultani'nin hukuk şubesi olarak geçen hukuk mektebine ilişkin anlatıma ise Darülfünun-i Osman-i başlığı altında yer verilecektir.

⁴⁷ Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, 1891 ve 1894 yılları arasında, Baytar Mektebi'nin Mekteb-i Tıbbiyye Mülkiye'den ayrılarak bu binaya nakledilmesi ile oluşturulmuştur. 1894'ten sonra Baytar Mektebi'nin sınıfları İstanbul'a taşınmış ve bu okul Halkalı Ziraat Mektebi olarak kalmıştır (**Bkz:** Kadıoğlu, **a.g.e.**). Bu sürecin iktisat tedrisatı ile olan ilişkisine okul tanıtımında girilecektir.

Mektebi⁴⁸ (1892), Maliye Memurları Mektebi (Maliye Mektebi Âlisi) (1910), Kadastro Memurları Mektebi (Kadastro Mektebi Âlisi) (1911), Evkaf Memurları Mektebi (1911)'dir.⁴⁹

Orta öğretim kurumlarını ise idadiler-sultaniler, meslek okulları ve özel okullar olmak üzere üç başlık altında inceleyeceğiz. Orta öğretim kurumları başlığı altında ilk olarak idadiler ve sultanilerin anlatımına yer verilecektir. İdadiler ve sultanilerin anlatımından sonra ise meslek okulları üzerinde durulacaktır. Meslek okulları içerisinde programlarında iktisatla ilgili derslere yer verilmiş olan kız sanayi mektepleri (1869)⁵⁰ ve öğretmen okulları (1877) iki ayrı alt başlık halinde ele alınacaktır. Orta öğretim kurumları başlığı altında son olarak özel okullar üzerinde durulacaktır. Özel okullar bahsi ise Darüşşafaka (1873) ve Feyziye Mektebi (1902) başlıkları altında işlenecektir.

İlk bölümün üçüncü başlığı ise Modern Medreseler'dir. Bu başlık altında dönemin reformize edilen medreselerinin iktisat eğitimi ile olan ilişkileri üzerinde durulacaktır.

Son olarak ikinci meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan yaygın eğitim kurumları, iktisadi tedrisat açısından incelenerek ilk bölüm tamamlanacaktır.

1.1. Yüksek Öğretim Kurumları

İktisat eğitimine ilk olarak, "Yüksek Tahsil Mektepleri"⁵¹ olarak açılmış dönemin yüksek öğrenim ihtiyacını görmeyi amaçlayan modern okullarda başlanmıştır. Bu bölümde 19.yy'da sayısı gittikçe artan, iktisat eğitiminin verildiği yüksek okullara ilişkin bilgiler aktarılacaktır. Bu kapsamda, okulun kısa tarihçesinden bahsedilecek ve sonrasında bu mektebin iktisat eğitimi açısından ne ifade ettiği hususuna değinilecektir.

⁴⁸ Bu mekteplerde iktisat dersi, Mülkiye Mektebi'ne geçiş sürecinde ara bir intibak programı kapsamında gösterilmiştir. Bunun için aşiret mektepleri Mülkiye Mektebi'nin içerisinde ele alınacaktır.

⁴⁹ Çeşitli araştırmalarda İktisadi tedrisatta bulunduğu öne sürülen Tıbbiye ve Harbiye Mektepleri'nin iktisat eğitimi ile olan ilişkilerine sonuç kısmında girilecektir.

⁵⁰ Kız sanayi mekteplerinin programında yer alan ders "İlm-i tedbir-i menzildir". İktisadın bir disiplin olarak gelişim sürecinde "ilmi tedbiri menzil" kavramının büyük önemi olduğundan bu dersi de aynı kapsamda ele almaktayız.

⁵¹ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, 4 c., Eser Kültür Yayınları, C: I, 1977, s. 594.

1.1.1. Mülkiye Mektebi

Osmanlı'da Tanzimat sonrası değişen ve gittikçe merkezileşmekte olan idari, askeri ve siyasi yapıya bağlı olarak bu merkezlerin idaresinde gerekli görülen memurların yetişmesi için bir mektep ihtiyacı hasıl olmuştur. Özellikle II. Mahmut döneminde kaldırılan "has, tımar ve zeametın yerine batıya uygun bir şekilde ikame edilmeye çalışılan eyalet biçimi, Abdülmecit döneminde kurulan dahiliye nazırlığı'na (iç işleri bakanlığı) bağlı olarak Valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların ve kaza müdürlerinin yetkilerini belirten yeni kanunların yürürlüğe girişı⁵² ve tüm bu gelişmelerle beraber idare amirliği işlerinde çalışmak üzere istihdam olunacak memurlara ihtiyaç duyulması, bu değişimlerin Mülkiye Mektebi ile olan ilişkisine örnek olarak verilebilir. İşte bu kapsamda Mülkiye Mektebi'nin açılmasını gerektiren idari ve siyasi duruma ilişkin 22 Nisan 1858 yılında Meclis-i Vala tarafından Sadaret'e sunulan mazbatada;

"Ticaret ve sanayinin ilerlemekte olmasından dolayı yabancı memleketlerle çoğalmakta olan münasebet ve muamelenin layıkıyla yapılması memurların umur-u mülkiye'ye, usulü düveliyeye fil cümle vukuflu olmalarıyla mümkündür. Memlekette memur yetiştirecek kafi derecede mektep bulunmasına rağmen, buradan yetişen evliye kaymakamlarıyla kaza müdürlerinin küçük bir konsolos tercümanıyla bile anlaşımadıkları, kendilerine gönderilen emirleri okuyup anlamaktan bile aciz oldukları belirtilmektedir. Bu memurlar devleti layığı ile temsil edememekte, lisan bilmedikleri için ecnebi memurlar yanında nüfus ve itibarları kalmamıştır. Memurların ecnebi memur ve tebaalarıyla müzakere ve rüyet olunacak hususlarda devletin ve halkın hukukunun korunması için tarafımızdan düşünülen hal çaresi bir mektebin açılması ve bu mektepte Ekonomi Politik, Tarih ve Hesap ve Coğrafya, Nizam-ı Devlet-i

⁵² Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi Ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı : Son Asır Türk Tarihi'nin Önemli Olayları İle Birlikte**, 8 c, Mars Matbaası, Ankara, C: I , 1968, s. 30

*Aliyye ve Muahedat-ı Mevcude'ye ve Fen'ne dair dersler okutulup, yetiştirilen kişiler taşra memurluklarına gönderilmelidir. Çeşitli derecede memurluk yapanlardan ve yeterli derecede öğrenim görmüş kişilerden yapılacak imtihanla 50–60 öğrenci seçilip senede iki defa imtihan yapılarak mezun olanlar kabiliyetlerine göre kaymakam ve kaza müdürlüklerine atanmaları, bu okulda çalışacak hocaların tayini ve hangi kitapların okutulacağı, öğrencilerin imtihanları ve hocalara verilecek maaş ve masarifin tahsisıyla ilgili meclis-i maarifin karar alması teklif olunmuştur*⁵³

denilerek mektebin açılmasındaki zaruri duruma değinilmiştir. Osmanlıda Tanzimat'ın getirdiği batıyla daha yoğun bir şekilde girilen bu etkileşim süreci, pekçok modern mektep örneğinde de görüldüğü üzere Mülkiye Mektebi'nin açılmasında tetikleyici bir unsur olmuştur. Sonrasındaki süreçte ise dönemin maliye nazırı Abdurrahman Sami Paşa'nın katılmasıyla Meclis-i Âli, Tanzimatın toplanarak almış olduğu şu kararlar Mülkiye Mektebi'nin kuruluş amacını ve işleyişini belirleyecektir.(1859)

- a) *“Kaymakamlık ve kaza müdürlüğü gibi mülkiye amirleri, mal müdürlüğü gibi maliyeciler yetiştirmek üzere Mekteb-i Mülkiyye adıyla bir meslek okulu açılacak.*
- b) *Bu okula hükümet merkezindeki dairelerde maaşsız veya çok az maaşlı olarak çalışan ve yaşı otuzu geçmemiş katiplerle , ilköğrenimini görmüş gençlerden sınavı kazananlar alınacak*
- c) *Bunlar mezun olunca tayinleri yapılmadan bu memuriyetlere açıktan hiçbir kimse tayin edilmeyecek*
- d) *Okulda tarih, coğrafya, hesap, **ekonomi-politik**⁵⁴, Tanzimat Fermanı'nda bildirilen işleri için hazırlanan ve yürürlüğe giren yeni kanunlar (Nizamat-ı Cedide),*

⁵³ Adem Doğan, Osmanlı Eğitiminde Mülkiye Mektepleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Başılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya, 2007, s. 18.

⁵⁴ Ekonomi politik dersi ile ilgili ayrıntılı değerlendirme “Mülkiye'de İktisat Eğitimi” başlığı altında yapılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin diğer Devlet'lerle yaptığı Andlaşma'lar (Muahedat-ı Saltanat-ı Seniyye) okutturulacak

- e) *Kaymakam ve Müdürlerin maaşları'nın geçimlerine yetmiyecek kadar az oluşu, bunları rüşvet'e sevkettiği gibi, görevlerini kötüye kullanıp Hazine'yi de büyük zararlara soktuğundan Mülkiye'den mezun olacakların maaşları yükseltilecek*
- f) *Açılıştta 50 öğrenci kabul edilecektir. ”⁵⁵*

Bu alınan kararlar doğrultusunda, yine aynı meclis tarafından bir tüzük hazırlanmış ve bu 11 maddelik tüzük yürürlüğe konularak okulun açılışı ile ilgili resmi süreç tamamlanmıştır. Tüzük hazırlanırken, kararlara ait bazı maddelerde değişiklikler yapıp , bazılarına da ek düzenlemeler getirilmiş, böylelikle okulun amacı ve işleyişi ile ilgili durum biraz daha netleştirilmiştir.

Bu bağlamda tüzükte okulun direkt maarif nezaretine bağlı olacağı ve tüzükte bulunmayan konularla ilgili sadrazamdan (başbakanlık) direkt emir alınacağı, okula şimdilik yüz öğrenci alınacağı ve bu öğrencilerden ellisinin bu yıl (1859) diğer ellisinin gelecek yıl kabul edileceği, devlet dairelerinde memur olarak çalışanlardan alınacakların okur yazar olması; memur olmayanların ise ilk öğrenimi görmüş bulunması, memur olanların seçme sınavsız diğerlerinin ise sınavla alınıp iyi hal sahibi ve mahkum olup olmadıkları soruşturulduktan ve iyi sonuç alındıktan sonra kayıt işlemlerinin tamamlanacağı, okulun öğretim süresinin iki yıl ve yatsız olacağı, okula devamın mecburiliği, devamsızlığı ve uygunsuz hareketi görülenlerin Maarif Nezaretince okuldan çıkarılacağı ile durumunda Bab-ı Âliye bildirileceği, Maarif Nezaretince belirlenen bir memur tarafından günlük yoklamaların düzenli olarak takibinin yapılacağı, iki yıl sonunda mezuniyet sınavlarında başarılı olanların aldıkları dereceye göre işlerine memuriyete atanacakları başarı gösteremeyenlerin ise bir yıl daha sınıf tekrarı yapacakları⁵⁶ belirtilmiştir.⁵⁷

⁵⁵ Çankaya, **a.g.e**, C: I, s. 42.

⁵⁶ Çankaya, **a.g.e**, C.I, s. 44.

⁵⁷ Tüzükte belirtilmiş olan ders programını bir sonraki bölümde ayrı bir başlık altında işleyeceğimiz için burada bu malumata yer vermedik.

Tüm bu hazırlıklardan sonra Mekteb-i Mülkiye'ye ilk yıl alınacak elli öğrencinin seçme sınavı yapıldıktan sonra 12 şubat 1859'da bir cumartesi günü başta Sadrazam Ali paşa ve bütün hükümet üyelerinin ve İstanbul ileri gelenlerinin bulunduğu bir törenle hizmete girmiştir.⁵⁸

Mülkiye Mektebi ilk mezunlarını 1861 yılında vermiştir. Okula girmeye hak kazanmış 50 kişiden 33 tanesi mezun olabilmıştır. İlk mezunlardan okul birincisi olan Çeşmeli Mehmet Sırrı Efendi kendi tercihiyle Preveze kazası müdürü olarak tayin edilmiş ve ilk mülkiyeli idare amiri olarak tarihe geçmiştir. 1864 yılında ise kabul edilen öğrenci sayısı 100'e çıkarılmıştır.⁵⁹

Mülkiye Mektebi'nin tarihi ile ilgili önemli bir husus da eğitimin yapıldığı binaların çeşitli nedenlerle sıkça değişmesidir. Mülkiye Mektebi ilk eğitimine ticarethanede başlamış ancak buranın yeni kurulan Meclisi İstinaf adını alan yargıtay'a ayrıldığından⁶⁰ okul aynı yerden 1864 yılında Fatihteki Nuri Efendi Konağına taşınmış 1865 yılında bu konakta bir yangın çıkınca Vefa'da Said Paşa Mülkü olan konağın bir bölümüne taşınmıştır. Mülkiye Mektebi'nin bir şubesi de 1866'da Sabah Mektebi adıyla Bosna'da Mithat Paşa tarafından kurulmuştur.⁶¹

1868 yılında ise Mektebin tahsil süresinin önce bir sene ilavesiyle üç seneye, öğrenimini tamamlayıp çıkanlardan sonra yeni girecekler için dört seneye çıkarılması hakkında Maarif Meclis'i kararının çıkması⁶² Mülkiye'de eğitimin kademeli olarak uzayacağını ilk işarettir.

1864 yılında Fransızca'nın bir ders olarak müfredata konulup 1874'te de bu dersin müfredattan çıkarılması⁶³ bu süreçte bahsetmemiz gereken önemli gelişmelerden biridir.

1870'li dönemlerin sonuna doğru ise Mekteb-i Mülkiye 1868'de alınan kararında devamı niteliğinde açılan yeni şubeleri ve sınıfları ile genişletilmiştir. Bu kapsamda

⁵⁸ Çankaya, **a.g.e.**, C.I, s. 51.

⁵⁹ Murat Baskıcı, Mekteb-i Mülkiye'den Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne 150 Yılın Kronolojisi, (Çevirimiçi): Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi web sitesi, 31.12.2012, s. 5.

⁶⁰ Çankaya, **a.g.e.**, C: I, s. 77.

⁶¹ Baskıcı, **a.g.e.**, s. 4.

⁶² Baskıcı, **a.g.e.**, s. 2.

⁶³ Baskıcı, **a.g.e.**, s. 2.

II.Abdulhamit devrinde mülkiye mektepleri yayımlanan bir nizamname ile yüksek mektebe dönüştürülerek, üç yıl idadi(lise) iki yıl da âli (yüksek) olmak üzere beş yıllık bir okul haline getirilmiştir. Mülkiye Mektebi'nin bir "yüksek okul" olarak tedrisata başlaması şerefine bir merasim düzenlenmiş ve merasimden sonra açılış dersi İlm-i Servet Muallimi Sakızlı Ohannes Efendi tarafından verilmiştir. Bu dönemde de Müşir Ali Nizamî Paşa "Mektep Nazırlığı"na getirilerek açılan sınav sonucu birinci sınıfa (idadi kısmına) 50 kişi, ve 4. sınıfa (okulun âli kısmına) 13 öğrenci kabul edilmiştir. Bu arada mektep yine yer değiştirmiş ve Eminönü'deki eski Maarif Nezareti binasına taşınarak 1908'e kadar orada kalmıştır. 1878'de "mektep müdürlüğü" görevi mektep nazırlığı olarak değiştirilip, bu vazifeye de Abdurrahman Şeref Efendi getirilmiştir. Abdurrahman Şeref Efendi, 1895 yılında Galatasaray Sultanisi müdürlüğüne kadar bu görevde kalmıştır.⁶⁴

Bu zamana kadar tüzükte de belirtildiği üzere yatısız olan mektebe 1883'te yatılı kısım eklenmiş ve bu bölüm 1902'de kaldırılmıştır. Ayrıca 1883'te, okulun bünyesinde Fransızca öğreten bir "Lisan Mektebi" açılmış. Hariciye Nezareti'ne bağlı olan Lisan Mektebi'nin idaresi Mülkiye Mektebi'ne bırakılmıştır.

1892'de yeni bir düzenleme ile okulun idadi kısmının öğrenim süresi dört yıla, âli kısmının öğrenim süresi üç yıla çıkarılmıştır. Yine bu dönemde önemli bir gelişme olarak, Mektepte kendi iktidarına karşı olan "hürriyet" taraftarı gençlerin yetiştiğinden şüphelenen padişahın isteği üzerine pozitif derslerin azaltılıp, din derslerinin sayısının artırılması⁶⁵ belirtilebilir. Bu durum mülkiye tarihinde onu nitelik olarak etkileyecek önemli bir siyasi gelişme olarak gösterilebilir. 1897 yılında ise bir sene müddetli bir özel sınıf açılmıştır. 1899 yılında ise Beden Eğitimi (Jimnastik) dersinin uygulanmasına dair irade yayımlanmıştır.⁶⁶

1897 yılında açılan ve yukarda bahsi geçen özel sınıf ya da o dönem verilen ismiyle sınıf-ı mahsus ilk defa II.Abdülhamit dönemine ait bir uygulama ile ortaya çıkmıştır. Bu uygulamaya göre devletin Arabistan ve Şark vilayetleri gibi aşiret halinde yaşanan yerlerinde ileri gelen kimselerin çocuklarının Mekteb-i Aşair (Aşiret

⁶⁴ Baskıcı, **a.g.e.**, s. 6.

⁶⁵ Doğan, **a.g.e.**, s. 46.

⁶⁶ Baskıcı, **a.g.e.**, s. 7.

Mektebi) adı altında bir mektepte beş yıl okutularak memleketlerine öğretmen, subay ve kaymakam olarak gönderilmesi planlanmaktaydı. İşte bu mektepte okuyup kaymakam olacaklar için 1897 yılında Mülkiye Mektebi'nin idaresinde bir sene eğitim veren özel bir sınıf açılmıştır. Bu sınıfa da sınıf-ı mahsusa ismi verilerek bir yıllık özel bir ders programı uygulanmıştır.⁶⁷

1900 yılında Mülkiye Mektebi'nin sadece yüksek okul haline getirilmesi de oldukça önemlidir. Zira, artık ülke çapındaki idadilerden Mülkiye'ye yeterli sayıda öğrencinin yetişmesi beraberinde idadi kısmın lağvedilmesini getirmiştir. Böylelikle İdadi kısım Mercan'daki binaya yerleşerek "Mercan İdadisi" adını almış ve 1900 yılında Dârülfünûn'un İlahiyat, Edebiyat, Riyâziyât (Matematik), Tabakat (Jeoloji) şubeleri (fakülteleri) Mülkiye Mektebi'nin çatısı altında öğrenimine başlamıştır.⁶⁸

İkinci meşrutiyet yılları ile beraber Mülkiye Mektebi'nin resmi ismi olan Mekteb-i Şahane, Mekteb-i Mülkiye olarak değiştirilmiştir. Bu dönemde müdürlüğe getirilen Mehmet Celal Bey, okulun derslerinde düzenleme yaparak dini derslerin ağırlıkta olduğu programın yerine pozitif derslerin ağırlıkta olduğu bir program getirmiştir. İmtihanla her yıl okula 40 öğrenci alınırken o yıl 70 öğrenci alınmış ve dönemin özgürlükçü atmosferinden yararlanılarak İstanbul'daki mezunlar "Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti"ni, öğrenciler ise "Müdavimin-i Mülkiye Cemiyeti"ni kurmuşlardır.⁶⁹

1900 yılında Dârülfünûn'un dört şubesi Mülkiye Mektebi'nin çatısı altında açılmış, 1909 yılında yapılan düzenleme ile Mülkiye, Dârülfünûn'un bir fakültesi durumuna gelmiş ve Dârülfünûn'un diğer şubeleri ile beraber Beyazıt'ta "Zeynep Hanım

⁶⁷ Aşiret mektepleri, Abdülhamit dönemine ait önemli bir proje olup başta Arap ve Kürt olmak üzere farklı etnik kökene sahip aşiret çocuklarını, Osmanlı eğitim sistemi içerisinde yetiştirmek amacıyla 1892 yılında "Aşiret Mekteb-i Humayun" adı ile açılmış bir okuldur. Bu projeye bir bakıma ilham kaynağı olan uygulama ise yine Abdülhamit'in 1886 yılında 48 kişiyi toplayarak Harbiye'ye kabul ettirmesi ve bunların zabıt çıkması ile ilgili süreçtir. Bu okul kendi dönemine ait genel bir politikanın ürünü olarak tarih sahnesindeki yerini almış önemli bir toplum mühendisliği örneğidir. Aşiret mektepleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için; (Bkz: Alişan Akpınar, **Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi**, Göçebe Yayınları ve Eugene L. Rogan-Alişan Akpınar, **Aşiret Mektep Devlet: Aşiret Mektep Devlet: Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi** Aram Yayıncılık.)

⁶⁸ Baskıcı, a.g.e, s. 6.

⁶⁹ Baskıcı, a.g.e, s. 6.

Konağı"na taşınmıştır. Mülkiye, 1912'de ise diğer şubelerden ayrılarak Cağaloğlu'ndaki "Hasan Fehmi Paşa Konağı"na taşınmış ve 1914'te okul yeniden yatılı öğrenci kabul etmeye başlamıştır⁷⁰.Yine bu yıllarda Rumca ve Bulgarca derslerinin de birer yıl ara ile kaldırılması⁷¹ dönemin siyasi gelişmelerinin eğitim sürecine yansımaları olarak nitelendirilebilir. Zira 1915 yılı bu etkileşimin en çok hissedildiği bir dönemdir ki Mekteb-i Mülkiye I.Dünya savaşı nedeniyle bu yıl (1915) kapatılmıştır. 56 yıl boyunca eğitime devam eden okul, savaş nedeniyle bütçede tasarrufa gidilmek istenmesi, Mülkiye'deki ders programının Dârülfünûn'un Hukuk Mektebi'nde daha kuvvetli okutulduğu görüşünün mebus ve nazırlar arasında yaygın olması ve uzun süre Sultan II. Abdülhamit'in himayesinde bulunduğu için Meşrutiyet devri mebus ve nazırları arasında okula karşı aleyhtarlık bulunması gösterilir.⁷²

Mekteb-i Mülkiye, savaşın son yılında devrin sadrazamı ve dahiliye nazırı Talat Paşa'nın⁷³ isteği üzerine "Mekteb-i Mülkiye'nin Yeniden Tesisi" hakkında bir kanun teklifi hazırlanıp mecliste kabul edilinceye kadar kapalı kalmıştır. Bu kanun teklifinin kabul edilmesiyle beraber Mekteb-i Mülkiye, Dahiliye nezaretine bağlı, yatılı ve üç senelik bir okul olarak yeniden açılmıştır.⁷⁴ 1920'de Maarif Mezarreti'ne bağlanarak devrin padişahı Vahdettin'in himayesine girerek, "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane" adını almıştır. Mülkiye artık her yıl 30 öğrencinin sınavla kabul edildiği parasız bir öğrenim kurumu olmuş başına da İstanbul Sultanisi müdürü Hüseyin Nazım Bey, getirilmiştir⁷⁵. Bu dönemde Okul binası, Yıldız Sarayı'ndaki Yaveran Dairesi'nin bir bölümü iken, 1919'da okul Fındıklı/Kabataş'taki "Ethem Paşa Konağı"na taşınmış ancak işgal güçlerinin bu binaya el koymasıyla Sineklibakkal'da bulunan büyük bir

⁷⁰ Baskıcı, **a.g.e**, s. 7.

⁷¹ 1913 yılında Bulgarca, 1914 yılında da Rumca dersi kaldırılmıştır.

⁷² Baskıcı, **a.g.e**, s. 7.

⁷³ Zamanın Sadrazamı ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın 1918 yılında şark vilayetlerine düzenlemiş olduğu bir gezinin dönüşünde Hasan Tahsin Ayni'ye söylediği şu sözler Mekteb-i Mülkiye'nin O döneme kadarki işlevi ve önemi hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. "Mülkiye'yi lağvetmekle pek büyük bir hata işlediğimizi bu seferki seyahatimde daha etraflı anladım. Çünkü her tarafı harabazar olan memleketin neresinde bir eser-i umran ve temeddün gördüm ise, bunun orada hizmet eden Mülkiyeli bir kaymakamın, bir mutasarrıfın, bir valinin eser-i himmeti ve gayreti olduğunu takdir ettim. Anladım ki Mülkiye mezunları kadar bu memlekete hizmet eden, yurdun en uzak ve mahrum köşelerinde nur, hayat, medeniyet ve umran halk eden kimse yoktur." (**Bkz: Mülkiye Mecmuası**, 1935, 57.sayı, s. 9.)

⁷⁴ Doğan, **a.g.e**, s. 68.

⁷⁵ Doğan, **a.g.e**, s. 98.

ahşap binaya taşınmıştır. İstanbul'un işgal altında olduğu bu dönemde okulun bir öğrencisi (Cemal Ethem Bey) tarafından daha sonra "Mülkiye Marşı" olacak bir şiir yazılmış ve bu şiir Musa Süreyya Bey tarafından da bestelenmiştir. Okul 1925'e kadar birkaç kere daha farklı binalara taşınmış ve nihayet 1925 yılında Yıldız'daki Yaveran Dairesi'ne tekrar dönerek Ankara'ya taşınana kadar hep bu binada eğitimini sürdürmüştür.⁷⁶

Mülkiye Mektebi'nin Ankara'ya taşınmasıyla birlikte bundan sonraki tarihsel serüven, Cumhuriyet dönemine ait bir kesit olarak ele alınabilir. Bundan sonraki süreçte, Mülkiye Mektebi için Ankara Cebeci'de yeni bir bina yaptırılmıştır. Bu binanın mimarı ise Avusturya kökenli bir İsviçreli olan Ernst Arnold Egli'dir. Ernst tarafından tasarlanan bu bina, 1936 yılında tamamlanarak yine aynı yılın Ekim ayında okul müdürlüğüne teslim edilmiştir. Böylelikle Mülkiye Mektebi, 4 Aralık 1938'de "Siyasal Bilgiler Okulu" na dönüşmüştür. Bu okul ise 1950 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesi adı ile Ankara Üniversitesi'ne katılmıştır.⁷⁷

Osmanlı'da iktisat eğitiminin gelişim sürecinin ilk önemli nüveleri Mülkiye Mektebi'nde okutulan derslerde göze çarpmaktadır. Mülkiye Mektebi'ne kadar hiçbir Osmanlı mektebinde iktisat derslerinin okutulmamış olması hem bu mekteb'i getirdiği yenilikler itibarıyla ilk kılmış hem de modern iktisat anlayışının Osmanlı'da ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Mekteb-i Mülkiye'nin ders programlarını incelemenin iktisat derslerinin bugüne geliş sürecine ve Osmanlı iktisat düşüncesinin serencamını ortaya çıkarma çabasına büyük katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

⁷⁶ Baskıcı, a.g.e, s. 12.

⁷⁷ Baskıcı, a.g.e, s. 12.

Mülkiye Mektebi açıldıktan sonra burada okunacak birinci sınıf ve ikinci sınıf dersleri şu şekildedir;

Tablo 1 : Mekteb-i Mülkiye’de Okunacak Derslerin Listesi (1859)

BİRİNCİ SINIF DERSLERİ	İKİNCİ SINIF DERSLERİ
Fıkıh-ı şerif Fenn-i Tarih Kavanin ve Usul-i Tanzimat-ı Hayriyye Coğrafya İstatistik İnşa-ı Türki İlm-i Hesap ve Mesaha Kavanin-i Ticaret Usul-i Defteri (Muhasebe)	Hukuk-i Düvel Muahadat-ı Devlet-i Aliyye Usul-i idare Siyaset-i Medeniyye Usul-i Ahkam-ı Ceza ile Kavaid ve Usul-i Muhakemat Ekonomi Politik⁷⁸ (İstihsal-i Servet-ü Yesar-i Mülkü Tebaa-Memleket ve Halkın Servet ve Zenginliğinin Elde Edilmesi) Kozmografya (yer ev gök ilişkileri bilimi) Hikmet (Fizik) Tevarih-i Tabiyye (Jeoloji ve biyoloji) İnşa-i Türki ve Fenn-i Tarih

Kaynak: Çankaya, **a.g.e**, C:1, s. 53.’de yer alan bilgilere göre düzenlenmiştir.

Yukarıdaki ders programı Mülkiye Mektebi için hazırlanmış tüzüğe göre düzenlenmiştir. Bu derslerin hepsinin tamamen uygulanamadığı mezun olan 33 kişiye ait imtihan cetvelinden anlaşılmaktadır. Bu cetvelde yer alan dersler ise “Fetvayı şerif, Muahadat-ı Düvel, Kanun-i ticaret, tarih, ilm-i inşa, Coğrafya, Hesap”⁷⁹ tır.(1861)

Ekonomi politik dersi 1862 yılında uygulanacak programda mevcuttur. Bu dönemde Ekonomi politik dersi Emin Efendi tarafından verilmiştir.⁸⁰ Bu durumdan hareketle Ekonomi politik dersinin her ne kadar 1859’daki programda yer alsa da ilk olarak 1863 (konu ile ilgili salnamenin tarihi) yılında uygulandığı söylenebilir.⁸¹

⁷⁸ Ekonomi politiğin parantez içerisinde verilen karşılığı Ali Çankaya’nın kitabından aynen aktarılmıştır.

⁷⁹ Çankaya, **a.g.e**, C. 1, s. 65.

⁸⁰ Çankaya, **a.g.e**, C. 1 s. 77.

⁸¹ Osman Erginin maarif tarihi isimli eserinin Mekteb-i Mülkiye ile ilgili bölümünde de 1279 (1863) yılında dönemin salnamelerinden hareketle, ancak Tarih, Ticaret kanunnamesi, inşa Riyaziye, politika ve hesap derslerinin okutulduğu belirtilmektedir. Tüzükteki ders programında da politika adında müstakil bir ders olmadığından ekonomi politiğin bu ders kapsamında okutulmuş olabileceğini belirtmemiz gerekir.

Ancak Ekonomi politik ile ilgili önemli bir gelişme ise bir süre sonra Emin Efendi'nin istifası ile yaşanmıştır. Emin Efendi'nin yerine bu ders artık Coğrafya Hocası Cevdet Efendi tarafından verilecektir.⁸² Bu ders 1865 yılındaki programda bulunmadığından Cevdet Efendi'nin bu dersi bir yıldan bile daha az bir dönem içerisinde verdiği söylenebilir.⁸³ Ancak bu dönemden sonra yani 1865 yılı programında iktisat tedrisatı kapsamında ele alınabilecek bir ders olan "emvali milliye" dersine rastlanmaktadır. Bu ders bu yılda Mehmet Şerif Efendi, 1866-1872 yılları arasında ise Münif Paşa tarafından verilmiş ve sonrasında da ders kaldırılmıştır.⁸⁴ Yine Münif Paşa 1873-1874 yılları arasında Mülkiye'de, ilm-i serveti milel dersini vermiş ve bilinmeyen bir nedenden ötürü mektepten ayrılmış, derste bu yıldan sonra bir süreliğine kaldırılmıştır.⁸⁵

Mülkiye Mektebin'de eğitim, 1868 yılında üç yıla çıkarılmıştır. Bu yılki programın üçüncü sınıfında yer alan ilm-i servet dersi, 1872 yılında programa eklenen ilm-i serveti milel dersi iktisat eğitiminin tarihi serüveni açısından oldukça önemlidir.⁸⁶ Bu yıllarda, programda Ekonomi Politik dersine rastlanmaması ve bu dersin yerine

⁸² Çankaya, a.g.e, s. 77.

⁸³ Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler: 1859-1949**, 3 c, Örnek Matbaası, C:I, Ankara 1954. s. 323.

⁸⁴ Bu ders ile ilgili malumata ilişkin, Ali Çankaya tarafından yazılmış Mülkiye tarihi ve Mülkiyeliler isimli eserin 1954 yılı Örnek matbaası tarafından basılmış eserle, 1964 yılında Mars matbaası tarafından basılmış eserde birtakım farklılıklar söz konusudur (Her iki baskı farklı ismi taşısa da birbirinin devamı niteliğindedirler). 1964 yılındaki baskıda bu dersin bu yılda programa eklenerek bazı derslerinde programdan kaldırıldığına dair 1281 ve 1282 yıllarına ait maarif salnameleri işaret edilmiş ve daha ayrıntılı bir bilgi verilmemiştir. Ancak daha eski baskı olan 1954 baskılı eserde ise bu dersin 1864-1865 yılları arasında Mehmet Şerif Efendi ve 1866-1872 yılları arasında da Münif Paşa tarafından verildiğini gösteren bir tablo sunulmuştur.(Bu iki malumatın kıyası için **Bknz:** Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler: 1859-1949**, 3 c, Örnek Matbaası, C:I, Ankara 1954. s. 293. ve Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi Ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı: Son Asır Türk Tarihi'nin Önemli Olayları İle Birlikte**, 8 c, Mars Matbaası, C. I, Ankara 1968, s. 89.)

⁸⁵ 1954 baskılı kitapta ilmi serveti milel dersinin verildiği ilk yıl olarak 1873 yılı gösterilmektedir.1968 yılındaki baskıda ise 1868 yılındaki programda ilmi servet dersi görülmekte ve ilmi serveti milel dersinin 1872 yılında programa konduğu belirtilmektedir. Aynı kaynağın farklı yıllara ilişkin baskılarından, eski baskıda kaynak salname olarak gösterilirken yeni baskı da bir diploma örneği sunulmuştur. (Bkz: Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler: 1859-1949**, 3 c, Örnek Matbaası, C:I, Ankara 1954, s. 300. ve Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi Ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı : Son Asır Türk Tarihi'nin Önemli Olayları İle Birlikte**, 8 c, Mars Matbaası, Ankara, C: I , 1968s. 99.)

⁸⁶ Çankaya, a.g.e, syf.99. (Ali Çankaya'nın eserinden aktarılan bilgilerde eğer kitabın Örnek Matbaası basımı olduğu belirtilmemişse, 1968 yılındaki Mars Matbaası basımı kastedilmektedir.)

iktisadî karşılayan ilm-i servet ve ilm-i serveti milel derslerinin olması Ekonomi Politik ile başlayan iktisat tedrisatının evrildiği noktayı göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ekonomi Politik'in bir diğer bileşeni olan umur-i mülkiyye dersinin de programda ayrı bir ders olarak bulunması da bu durumu destekler niteliktedir.⁸⁷ 1876-1877 yılındaki programın üçüncü senesinde ise ilmi servet ve muahedat dersi beraber verilmektedir.⁸⁸ 1877 yılındaki programa kadar ilm-i servet dersi ya tek başına ya ilm-i serveti milelle ya da ileriki yıllardaki programlarda hukuk dersleri ile beraber verilecek olan muahedat ile siyaset sahasındaki derslerden biri olan usuli idare gibi derslerle birlikte programda yer almıştır. İktisadın başlı başına akademik bir disiplin haline gelme sürecinde ilm-i servetin müstakil bir ders halini alıncaya kadar ki diğer derslerle olan bu münasebeti, dönemin iktisadî algısı açısından önemsenmelidir.

Mekteb-i Mülkiyede önemli değişiklikler, II.Abdulhamid devrinde meydana gelmiş ve 1877 yılında Mülkiye bir yüksek mektebe dönüştürülmüştür. Bu şekilde lise (idadi) kısmı üç, yüksek (âli) kısım ise iki yıl olmak üzere mektep beş yıllık bir yüksek okul haline getirilmiştir. Bu değişiklikten sonra meydana getirilen ders programında ise ilm-i servet dersi Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek kısmına konmuştu.

⁸⁷ “..... ilm-i servet “Ekonomi politik” tesmiye olunarak ulumu siyasiye ile karışık bir ilim şeklinde idi ve muahharan ilm-i idare-i mülkiyeden ayrıldı ise de her nasılsa o ismi muhafaza eyledi.” (Bkz.: Sakızlı Ohannes, **Mebadii ilm-i Serveti Milel**, 1297 s. 9)

⁸⁸ Çankaya, **a.g.e**, Örnek Matbaası, C:I, s. 31.

Tablo 2 : Mekteb-i Mülkiye Yüksek Kısım Ders Programı (1877)

DÖRDÜNCÜ SINIF	BEŞİNCİ SINIF
Tercüme ve Fransızca Münşeat (Kompozisyon) Mufassal Osmanlı Memleketleri coğrafyası Etnografya yani ilm-i Ahval-i Akvam İstatistik İlm-i servet (Ekonomi) Maliye Dairelerinin Teşkili Usulü ve Devlet muhasebesi Usul-i İdare-i Umumiyye (Genel İdare Hukuku) Hukuk-i Ticariye ve Muahedat-ı Ticaret (Ticaret Hukuku ve Ticaret Andlaşmaları) Hukuk-i milel ve Muahedat-ı Devlet-i Osmaniye (Devletler Hukuku ve Osmanlı Devleti Andlaşmaları)	Tercüme ve Fransızca Münşeat Usul-i İdare-i Umumiyye (Genel İdare Hukuku) Usul-i Maliye ve Varidat ve tekalif (Maliye ilmi ve Devlet Varidatı ve vergiler) Maliye Dairelerinin Teşkilatı ve Devlet Muhasebesi Devlet-i Osmaniye Kanun-i Esasisi (Anayasa) Hukuk-i Milel Sinaat ve Ticaret Coğrafyası (Ticaret ve Sanayi Coğrafyası) Hukuk-i Medeniyye ve Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye

Kaynak: Çankaya, **a.g.e**, C:I, s. 120'de yer alan bilgilere göre düzenlenmiştir.

Bu programda İlm-i Servet olarak yerini almış dönemin iktisat dersine ek olacak şekilde iktisat ile ilişkili, Maliye ve Ticaret dersleri de dikkat çekmektedir. Bu durum ise iktisadın bir disiplin halini almasına bağlı olarak onunla ilgili ihtisas alanlarının ortaya çıktığının da göstergesidir.

İlm-i Servet dersi yine bu dönemde Usul-i İdare ile beraber Sakızlı Ohannes tarafından verilmektedir.⁸⁹

Bu dönem Osmanlı'da idadilerin sayısı yeterli olmadığı için Mekteb-i Mülkiye'ye daha nitelikli öğrenci yetiştirme çabasının bir ürünü olarak üç yıllık bir idadi sınıfı oluşturulmuştu. Bu idadi şubesi 1879-1880 yıllarında kendi kuruluşunu ancak tamamlayabilmiş ve böylelikle de Mülkiye Mektebin'de beş şube için oluşturulmuş ders programında taşlar yeni yeni yerine oturabilmişti. Bu ders yılındaki (1879-1880) programda ise ilm-i servet dersi hem dördüncü hem de beşinci sene okutulmaktaydı.⁹⁰ Bu program bu şekilde 1891 yılına kadar devam etmiştir. Böylelikle dönemin iktisat dersine tekabül eden ilm-i servet dersi eğitim hayatında

⁸⁹ Çankaya, **a.g.e**, C:I, s. 122.

⁹⁰ Çankaya, **a.g.e**, C:I, s. 146.

kendisini daha etkili bir şekilde hissettirmekte ve modern bir disiplin olarak Osmanlı eğitim tarihindeki yerini almaktaydı.

Bu program 1891 yılına kadar bu şekilde uygulanagelmıştır. Ancak 1891 yılından sonra dönemin siyasi gelişmelerine bağlı olarak Mekteb-i Mülkiye ders programları da, II.Abdulhamit tarafından uygulanan istibdattan payına düşeni almış ve mülkiyelileri etkilediği düşünülen batılı düşüncelere karşı önlem almak için ders programlarında dini derslere ağırlık verilmek üzere birtakım değişiklikler yapılmıştır. Bu kapsamda ilm-i kelim, Tefsir ve hadis gibi dersler mektebin âli (yüksek) şubelerine eklenmiştir. Abdulhamit'in bu dönem Mekteb-i Mülkiye için hazırladığı nizamnameye göre yüksek ve idadi kısımlara birer yıl eklenerek okul 7 yıla çıkarılmış ve bunun yanında "Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden ekalliyetlerin lisanları olan Arapça, Bulgarca, Ermenice, Rumca'nın tedrisatı diğer dersler arasına konmuş ve bunlardan birini talebinin öğrenmesi mecburi tutulmuştur".⁹¹ Bu nizamname de yine padişahın doğrudan mektep üzerindeki etkisini arttırmayı amaçlayan "Dersler Meclis-i Maarif'in kontrolü altına alınarak programa yeni ders ilavesi veya programdan ders çıkarılması için bu meclisin karar itti hazı amir hüküm haline getirilmelidir"⁹² gibi kararlar da mevcuttur.

Ancak tüm bu değişikliklere ve alınan kararlara rağmen meseleyi ilm-i servet dersinin durumu açısından ele aldığımızda bu dersin programda halen yer aldığını görmekteyiz. Yedi yıla çıkarılmış olan Mekteb-i Mülkiye eğitiminin yine yüksek sınıfların birinci, ikinci ve üçüncü yıllarında ilm-i servet (Genel Ekonomi)⁹³ dersi hatta okutulduğu yıl sayısı da artırılarak ders programındaki yerini korumuştur⁹⁴. Bu durum belki de bizlere Abdulhamit dönemi değişikliklerinin niteliği açısından birtakım ipuçları sunmaktadır. Zira kendisi başlı başına batı kökenli birtakım kaynakların çevirisi ile Osmanlı eğitim hayatına girmiş bir (b)ilim dalı olan ilm-i servet o dönemki algılanışı itibariyle herhangi bir "tehlike" arz etmemekte ve disiplin haline dönüşme

⁹¹ Doğan, **a.g.e**, s. 28.

⁹² Doğan, **a.g.e**, s. 28.

⁹³ Çankaya, **a.g.e**, C:1, s. 229.; İlm-i Servet dersi, Ali Çankaya'nın 1954 yılı Örnek Matbaası baskılı kitabındaki programın son üç yılında fenni servet olarak geçmektedir.

⁹⁴ Ali Çankaya kitabında her ne kadar iktisat derslerinin haftada bir saate indirildiğini söyleyerek öneminin azaldığını belirtse de bu durumun din derslerinin artmasıyla beraber her dersi etkileyen teknik bir durum gibi gözükmektedir.

sürecini inkıtaya uğramaksızın sürdürmektedir. Bu durum tarih-i umumi ile tarih-i osmani'nin (Türk Tarihi) birleştirilmesi ve 1899'da medhal-i hukuk (Hukuka giriş) dersinin tamamen kaldırılması⁹⁵ ile beraber düşünüldüğünde daha iyi anlaşılmaktadır.

1897 yılında, mektebin tarihçe bölümünde de bahsettiğimiz Aşiret Mektepleri için açılmış olan sınıf-ı mahsus kapsamında uygulanan ders programında da ilm-i servet dersleri mevcuttur. Bu yıl uygulanan bir yıllık ders programı mektebe dışarıdan katılacak talebenin intibak sağlaması amacıyla hazırlanmıştır. Bu programda ilm-i servet dışında "Ulum-u Diniye, Kavaid-i Osmaniye ve Kitabet, Mecelle, Arabi, İlm-i Ahlak, Kavanin Usul-i İdare-i Mülkiye, Hüsn-ü Hat dersleri"⁹⁶ uygulanmıştır.

1900 yılında ise Mekteb-i Mülkiye'nin eğitim hayatında yine önemli bir değişiklik yapılmıştır. Bu dönem artış gösteren idadilere bağlı olarak, Mekteb-i Mülkiye'nin idadi sınıfları kapatılarak Mercandaki sultan sarayına Mercan İdadisi adıyla nakledilmiştir.⁹⁷ Bu durum yüksek kısım eğitimine aynen devam ettiği için İlm-i Servet dersleri başta olmak üzere bu zamana kadar uygulanan yüksek bölüm eğitiminde herhangi bir değişiklik meydana getirmemiştir.

İkinci meşrutiyet (1908) yıllarına kadar bu şekilde devam eden Mülkiye Mektebi ders programlarında ikinci meşrutiyet sonrası değişim, ilm-i servet derslerinin seyri açısından oldukça önemle ele alınmalıdır. Çünkü bu dönemde Mülkiye Mektebi'nin eğitim teşkilatlanmasında meydana gelen değişimler iktisadın eğitim programlarındaki farklılaşmalarına paralel bir şekilde değişime uğramış ve netice olarak iktisat tedrisatı mülkiye eğitiminde kendisini daha etkili bir şekilde hissettirmiştir.

⁹⁵ Çankaya, **a.g.e**, C:I, s. 252.

⁹⁶ Doğan, **a.g.e**, C:I, s. 30.

⁹⁷ Çankaya, **a.g.e**, C:I, s. 301.

**Tablo 3 : Ders Programlarının İkinci Meşrutiyet Öncesi ve Sonrası
Karşılaştırılması**

I.SINIF		
1909'dan Önce	Sıra No:	1909'da
İlm-i Servet	1	İlm-i iktisad
Usul-i idare	2	Usul-i idare
Usul-i Maliye	3	Usul-i Maliye
Coğrafya-i Sınai	4	Coğrafya-i iktisadi
II.SINIF		
İlm-i servet	1	İlm-i iktisad
Usul-i idare	2	Usul-i idare
Usul-i Maliye	3	Usul-i Maliye
III.SINIF		
Fenn-i Servet	1	İlm-i iktisad
Usul-i idare-i Mülkiyye	2	Usul-i idare-i Mülkiyye
Usul-i Maliye	3	Usul-i Maliye

Kaynak: Çankaya, **a.g.e**, C:I, s. 330'da yer alan bilgilere göre düzenlenmiştir.

Ders programında da görüldüğü gibi bir dönem ekonomi politik adı altında başlayan iktisat tedrisatı önce ilm-i servet sonrasında da ilm-i iktisat halini almıştır. Bunun yanında tabloda yer verdiğimiz usul-i idare dersi de yine ilm-i servetin ortaya çıkışıyla ekonomi politikten ayrılmıştır. Bu derslerin yanısıra iktisadın disiplin haline gelişini gösteren bir diğer süreç ise iktisat ile ilgili çeşitli ihtisas dallarının ortaya çıkışıdır. Maliye ve coğrafya-i iktisadi gibi derslerde bunun önemli göstergelerindendir.

İktisat derslerinin Mülkiye mektebinde “İlm-i İktisad” olarak karşımıza çıktığı bu yıllarda ise bu ders Mehmed Cavid ve Hasan Tahsin (Ayni) tarafından⁹⁸ verilmektedir.

1912 ve 1913 yıllarına kadar bu şekilde devam eden ders programı okulun öğretim süresinin dört yıla çıkarılması ve buna bağlı olarak üçüncü sınıftan itibaren okula Mali, Siyasi ve İdari olmak üzere üç şube açılmasıyla birtakım değişiklikler geçirmiştir.

⁹⁸ Çankaya, **a.g.e**, C:I, s. 332.

1913 yılında düzenlenen ders programında iktisat tedrisatı birinci ve ikinci sınıflarda ilm-i iktisat adı altında devam etmiştir. Ancak üçüncü sınıfın İdari ve mali şubelerinde; iktisat olarak, dördüncü sınıfın idari şubesinde iktisad, mali şubesinde de ilm-i iktisad olarak programdaki yerini almıştır. Yine bu yılda hazırlanan programda iktisat ile ilgili pek çok dersin var oluşu gözden kaçmamaktadır. Bu bağlamda üçüncü ve dördüncü sınıfların İdari şubesinde Coğrafya-i iktisadi, Usul-i Kavanin-i Maliye; Mali şubesinde Mesaliki İktisadiyye Tarihi (iktisadi doktrinler tarihi), İlm-i Mali ve Kavanin-i Mali, Nakit-İtibar-Borsa (Para, banka, borsa), Coğrafya-i iktisadi, Siyaset-i Maliyye ve Ticariyye, Tatbikat-ı Maliye, Tatbikat-ı İktisadiyye Siyasi şube de ise Siyaset-i iktisadiye ve Ticaret Muahedatı dersleri örnek gösterilebilir.

1914 yılında Osmanlı Devleti'nin birinci dünya savaşına girişiyle beraber meydana gelen bütçe sorunları nedeniyle Mülkiye Mektebide 1915 yılında kapatılmıştır. Bu döneme kadar herhangi bir program değişikliği olmamış okulun tekrar açıldığı 1918 yılına kadar da eğitime ara verilmiştir.

1918 yılında tekrar açılan Mülkiye Mektebi'nde maliye, idari ve siyasi şube ayrımına gidilmeksizin öğretim üç yıla düşürülmüştür. Bu doğrultuda oluşturulan yeni ders programı ise 1913 yılı ders programının aynısı idi. Bu yıllarda da iktisat dersleri "İlm-i İktisat" adı altında birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda okutulmaktaydı.

Bu yıllarda ders okutan hocalar ise ağırlıklı olarak mülkiye kökenliydi. İlm-i iktisat dersi bu yıllarda 1908 yılı mülkiye mezunu Hasan (Saka) ve 1896 yılı mülkiye mezunu Hasan Tahsin (Ayni) tarafından verilmekteydi.

Bu süreç Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir. İktisat eğitimine, Cumhuriyet öncesi dönemlerde de en son ilm-i iktisat adıyla devam edilmiştir.

Ekonomi politiğin ilm-i servet ve oradanda ilm-i iktisad'a evrilişini Mülkiye Mektebi örneğini göz önünde bulundurarak özetlemek gerekirse şu değerlendirmelere yer verebiliriz.

Ekonomi politik dersi ilk defa okulun tarihçesi bölümünde de aktardığımız altı maddelik kararın dördüncü maddesindeki okulda okutulacak dersler içinde belirtilmiştir. Ali Çankaya “Mülkiye Tarihi” isimli kitabında vermiş olduğu dipnotunda “Ekonomi Politik” deyiminin Türkiye’ye ilk defa bu belge ile girdiğini belirtmiştir⁹⁹. Buna bağlı olarakta “Genel Ekonomi” biliminin Osmanlı’ya ilk defa Mülkiye ile girdiğini söylemektedir. Bu verilerden hareketle daha önce de belirttiğimiz gibi mülkiye tarihinin ele alınışı iktisat eğitimi açısından büyük önem arz etmektedir.

Ekonomi politik ismi resmi bir kayıta “yesarii mülkü tebaa”¹⁰⁰’dır. Ekonomi politiğin istihsal-i servet ve yesarii mülkü tebaa olarak ifadesi, memleket ve halkın servet ve zenginliğinin elde edilmesi olarak karşılığını bulmaktadır. Bu terimden de anlaşılacağı gibi ekonomi politik ile belirli bir idare altındaki tebaa ve o tebaanın yaşadığı memlekete ait her türlü servet, zenginliğin nasıl bir usul ile idare edilip, elde edileceğine ait ilkelerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Bu terim için bir açılım da Mülkiye de bu dersi vermiş önemli bir isim olan Sakızlı Ohannes tarafından yapılmıştır. Sakızlı Ohannes’in dönemin ilk örneklerinden olan “Mebadii İlm-i Serveti Milel” isimli çalışmasında belirttiği üzere ekonomi politik, ilm-i servet’i tam olarak karşılamayan çok daha komplike bir disiplindi. Bu disiplin içerisinden idare-i mülkiyye ayrılmış olsa da uzun bir süre ekonomi politik, ilm-i servet isminin yerini almıştı.

“Bu suretle Sakızlı Ohannes Fransızca’da yapılan bir hatanın Türkçe’de yapılmaması gerektiğini düşünüyor ve onun için İlm-i servet veya ilm-i servet-i milel ifadelerini kullanıyor. Anlaşıyor ki Sakızlı Ohannes eski müelliflerimizin “İlm-i Tedbir-i Menzil”i ne karşılık olarak ekonomi politik için kendisinden evvel birkaç müellifin de kullandığı “İlm-i İdarei Mülkiye’yi” istimal ediyor. İlm-i Tedbiri Menzil “Politique”in Yunani manasını İlm-i İdare Mülkiye ise “Politique”in yeni manasını ifadeye çalışmaktır. Fakat 19.yy da bu

⁹⁹ Çankaya, a.g.e, C:I, s. 44.

¹⁰⁰ Ergin, a.g.e, C: II, s. 499.

*yeni mana da kayboluyor ve ekonomi politik sadece ekonomi
ilminden ibaret kalıyor ki hakikatte ilm-i servet demektir.*¹⁰¹

Bu değişim süreci köklü bir ontolojik değişime de işaret etmektedir. İlerde özellikle Kız Sanayi Mekteplerini anlatırken bahsedeceğimiz “ilm-i tedbiri menzil” dersleri Osmanlı’da modern iktisat (b)iliminin yerleşmesine de kaynaklık etmiştir. Esasında tüm bu çıkarımlar iktisadın bir disiplin olarak geçirdiğı evreleri işaret etmesinin yanında nasıl bir ontolojik temelden hareketle bugünkü şeklini aldığına da göstermektedir.

1.1.2. Dârülfünûn-i Osmanî

Osmanlı’da batı tipi bir yüksek okul ihtiyacı Tanzimat sonrası döneme rastlamaktadır. Bu döneme kadar devam edegelen eğitim teşkilatının temelini oluşturan medreselerin dışında modern eğitim okulları açma fikri Dârü’lfünûn-i Osmanî’nin ortaya çıkışını hazırlamıştır. Dârü’lfünûn’un kurulması ile ilgili ilk yazılı resmi tebliğı 1845 yılına dayanmaktadır¹⁰². Ancak böylesi bir okulda başta okutulacak öğrenci ve buradaki dersleri verecek bir eğitim kadrosunun olmayışı bunun yanında da gerekli mali, idari altyapıdan yoksunluk bu sürecin 1863 yılına kadar uzamasına neden olmuştur. Nihayet 1863’te devrin sadrazamı Keçecizade Fuad Paşa binanın¹⁰³ bitip resmen açılışına kadar geçecek zamanı değerlendirmek amacıyla, başlangıçta fen ve tarih konularında halka yönelik umum için serbest ders şeklinde bazı konferanslar tertip edilmesini uygun görmüştür. İlk dersi Derviş Paşa fizikten vermiş ve bu derse üç yüz kadar dinleyici katılmıştır.¹⁰⁴

İki yıl sonra tepkiler karşısında darü’lfünûn kendi binasından Divanyolundaki ahşap bir konağa taşınmıştır. Bu konak yandıktan sonra da üç yıl unutulmuştur. Bu dârülfünûndaki öğretim seviyesi ve bundan faydalanma derecesi de bir hayli düşüktü. Bunun nedenleri olarak da derse katılanların bir kısmının memur

¹⁰¹ Fındıkoğlu, **a.g.e**, s. 34.

¹⁰² Ergin, **a.g.e**, C. 1, s. 545.

¹⁰³ Bu dönemde Dârülfünûn için bir bina yaptırmak üzere İsviçreli mimar Gaspare Fosatti isminde bir zat ile sözleşme imzalanmıştır(1846). Ancak binanın yapımı mali nedenlerle tamamlanamamış Fosatti’nin ayrılmasıyla yerine Mimar Ahmed Efendi devam ederek bina inşaatı tamamen 1865’de bitirilebilmiştir.

¹⁰⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Dârülfünûn: Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, 2 c., IRCICA, İstanbul, 2010, C:I, s. 100.

olmasından ötürü sadece dinleme maksatlı gelip birikimlerinin olmaması, bir kısmında fizik deneylerini eğlence sayarak bulunmaları olarak gösterilmiştir.¹⁰⁵

Darü'lfünûn için ikinci teşebbüste de, yeni binanın 1869 yılında tamamlanması ile bulunulmuştur.¹⁰⁶ Bu Dâru'lfünûn'un ise üç şubesinin olmasına karar verilmiştir. Bu şubeler Hikmet (Felsefe) ve Edebiyat, Hukuk ve Ulum-ı Tabiiye ve Riyaziye Şubesi'dir. Bu Dârulfünûn'un öğretim süresi üç, profesör (müderris) olacaklar içinse dört yıldır. Son yılda hem sınıfın hem şubesinin bütün derslerinden imtihan geçirme ve bir tez hazırlama vardır. Dersler Türkçe okutulacak ancak Türkçe okutacak hocalar yetişinceye kadar Fransızca eğitim de verilebilecektir.¹⁰⁷ Genel idaresini yürütecek kişi Maarif nezareti tarafından belirlenecektir. Birde nazırın başkanlığında şube müdürlerinden oluşan bir dârulfünûn meclisi olacaktır.¹⁰⁸ Şube müdürlüğü ise müderrisler tarafından seçilecek bir müderris tarafından yürütülecektir. Cuma, pazar ve bayram günleri ile ramazan ayı ve imtihandan sonraki bir ay tatildir.¹⁰⁹

Darü'lfünûn'un bu ikinci tecrübesi görüldüğü üzere daha teşkilatlı bir şekilde yürütülmekteydi. Bunda Dârulfünûn fikrinden vazgeçmeyip ısrarcı olan sadaretin katkısı kuşkusuzdur. Darü'lfünûn için yapılmış bina Maliye Nezaretine tahsis edildiğinden¹¹⁰ bu yeni dönemde Darü'lfünûn için Çemberlitaş'ta yeni bir bina yaptırılmıştır. Tüm bu girişimler nihayet karşılığını bulmuş ve öğrenci alımı için yapılan ilana 1000 den fazla kişi başvuruda bulunmuştur. Yapılan imtihan sonucunda da 450 kişi seçilmiş ve Dârulfünûn-i Osmanî 20 şubat 1870 yılında eğitime başlamıştır.¹¹¹ Bu açılıшта Maarif Nazırı Saffet paşa, Meclis maarif reisi Münif efendi (Sonra maarif nazırı olacak Münif paşa), Dârulfünûn müdürü Tahsin Efendi Fransızca, Cemalettin Afganide arapça birer konuşma yapmışlardır. Murat Molla Tekkesi Şeyhi Arif Efendi de duada bulunmuştur.¹¹²

¹⁰⁵ Cemil Bilsel, İstanbul Üniversitesi Tarihi, Kenan matbaası, 1943, s. 13.

¹⁰⁶ İhsanoğlu, **a.g.e**, C. 1, s. 113.

¹⁰⁷ Bilsel, **a.g.e**, s. 14.

¹⁰⁸ İhsanoğlu, **a.g.e**, C:I, s. 119.

¹⁰⁹ Bilsel, **a.g.e**, s. 14.

¹¹⁰ İhsanoğlu, **a.g.e**, C:I, s. 106.

¹¹¹ Bilsel, **a.g.e**, s. 14.

¹¹² Bilsel, **a.g.e**, s. 18.

Devlet erkanının ve fikir adamlarının katılımıyla yapılan bu açılış töreninden sonra eğitime başlayan Darü'lfünûn -i Osmani'nin bu dönemi de uzun sürmemiş ve henüz aydınlatılamamış bir nedenden ötürü 1873 yılında kapatılmıştır.¹¹³

Üçüncü kez Darü'lfünûn'u açma girişimleri de 1874 yılında Saffet Paşa tarafından, Avrupa'da tahsil yapmış Galatasaray müdürü Sava Paşa'nın görevlendirilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Sava Paşa Gülhane kışlasındaki Galatasaray Lisesi'ni Beyoğlu'na naklettirerek burada Darü'lfünûn Edebiyat, Hukuk ve Fen şubelerini açtı.¹¹⁴ Bu yeni okulun adı ise Darü'lfünûn-i Sultani olarak kayıtlara geçmiştir. Okulun eğitim dili Türkçe ve Fransızcadı. Ancak Darü'lfünûn-i Sultani büyesinde açılan yüksek sınıfların¹¹⁵ buradan ayrılmasıyla Dârulfünûn adı üçüncü defa olarak yirmi yıl için ortadan kalkmıştır.¹¹⁶

Darü'lfünûn-u Şahane ise Abdulhamit tarafından 1900 yılında açılmış ve Darü'lfünûn tarihine ait girişimlerin dördüncüsü olma özelliğine sahip bir yüksek okuldur. Adeta uzun yıllar unutulmuş olan Dârulfünûn'un bu dönemde tekrar gündeme gelmesi Avrupa'ya okumaya giden pekçok gencin bu gidişini önleme¹¹⁷, bu zamana kadar oluşmamış altyapının önceki dönemlere nazaran daha uygun vaziyette olması, batıdaki ilmi ve fenni çalışmaları yakından takip edip benzer nitelikte ilim adamlarının yetiştirilmesinin sağlanması olarak gösterilebilir¹¹⁸. Dârulfünûn'u Şahane'nin teşkilatlanması ilk olarak iki şube şeklinde planlanmışsa da sonrasında Fen, Edebiyat ve İlahiyat olmak üzere üç şubeden müteşekkil bir şekilde vücuda gelmişti. Nizamnamede de bu duruma ek olarak Mekteb-i Hukuk ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Dârulfünûn'u şahane şubelerinden olduğu da belirtilmektedir. Tahsil süreleri ise Ulum-ı aliye-i Diniye şubesinde dört, Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesinde üç ve Edebiyat şubesinde iki sene olarak tesbit edilmiştir.¹¹⁹ Hukuk ve Tıbbiye'nin idareleri her ne kadar nizamnamede bir şube gibi belirtilse de ayrı ve

¹¹³ İhsanoğlu, **a.g.e**, C:1, s. 133.

¹¹⁴ Bilsel, **a.g.e**, s. 21.

¹¹⁵ Bu dönemde Darulfun'un bünyesinden ilerde daha ayrıntılı olarak ele alacağımız Mekteb-i Hukuku Şahane (1880) ve Hendese-i Mülkiye Mektebi (1883) ortaya çıkmıştır.

¹¹⁶ Bilsel, **a.g.e**, s. 23.

¹¹⁷ M.Ali Ayni, **Darü'l-fünun Tarihi**, Haz: Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, 1995, s. 59.

¹¹⁸ Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi**, 5 c., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, C:1, 2009, s. 267.

¹¹⁹ İhsanoğlu, **a.g.e**, C. 1, s. 194.

mustakil tutulmuştur.¹²⁰ Bu dönemde öğrenci alımı ise Riyaziye ile Edebiyat şubelerine 25'er, Âliye-i Diniye şubesine ise 30 olarak belirlenmiştir.¹²¹

İstanbul Dârülfünûnu ise 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra beş şubeden mürekkep bir varlık olarak kurulmuştur. Dârülfünûnun beşinci, Osmanlı döneminin ise son teşebbüsü olan bu eğitim kurum Cumhuriyet dönemi 1933 reformuna kadar devam etmiş ve sonrasında da İstanbul Üniversitesi'nin kurulmasıyla tamamen ortadan kalkmıştır. İstanbul Dârülfünûnu'nun bünyesindeki şubeler ise Ulum-u Şeriye, Ulum-u Hukukiye, Ulum-u Tıbbiye, Fünun ve Ulum-u edebiyedir. Eczacılık Mekteb-i Âlisi ile Dişçilik Mektebi alisi ulumu tıbbiye şubesine, vilayetlerdeki tıbbiye ve hukuk mektepleri ise İstanbul Dârülfünûnu'na bağlıdır.¹²² 1919 nizamnamesi ise Cumhuriyet öncesi dönemin son yapılanmasını meydana getirmiştir. Bu nizamnameye göre de İstanbul Dârülfünûn'u Hukuk, Tıp, Edebiyat ve Fen Fakülteleri olmak üzere dörtlü bir yapıya kavuşturulmuş ders programları da buna göre yeniden düzenlenmiştir.¹²³

Darülfünûnun bu son deneyiminde öne çıkan iki hususa da değindikten sonra bu kurumun iktisat eğitimi ile olan ilişkisine dair bilgiler aktaracağız.

Bunlardan ilki İstanbul Dârülfünûnu'nun savaş yılları olan 1914 ve 1918 yılındaki Alman modeline yöneliştir. Özellikle Abdulhamit döneminde artan Osmanlı-Almanya ilişkileri İstanbul Dârülfünûnu'na da yansımış ve 1915 yılında Almanya'dan gelen ilk grupta yer alan 11 muallimle beş yıllığına birer mukavele yapılarak bu hocalar devlet hizmetine alınmıştır. Bu süreç 1918 yılına kadar böyle devam etmiş ve bu yılda görevli Alman öğretim üyesi sayısı 22'ye çıkmıştır. Alman hocaların savaşı müteakiben ülkelerine dönmeleriyle Dârülfünûn eski düzenine geçmeyi tercih etmişse de Alman hocaların özellikle yeni hukuki düzenlemeler ile yaptıkları katkılar İstanbul üniversitesi döneminde geliştirilmeye çalışılan modele temel olmuştur¹²⁴. İstanbul Dârülfünûn'u ile ilgili önemli bir gelişme de kız talebelerinin eğitim göreceği "İnas Dârülfünûn'un" tesisidir. Osmanlı eğitiminin modernleşme sürecinde kızların

¹²⁰ Ayni, **a.g.e**, s. 59.

¹²¹ Bilsel, **a.g.e**, s. 24.

¹²² Bilsel, **a.g.e**, s. 24.

¹²³ İhsanoğlu, **a.g.e**, C:I, s. 285.

¹²⁴ İhsanoğlu, **a.g.e**, C:I, s. 263.

modern eğitim sürecine dahil oluşu 1853'te kız rüştiyeleri, 1870'te bir kız öğretmen okulu (Darulmuallimât) ve kız sanayi mekteplerinin açılması ile gerçekleşmiştir. Bu sürecin devamı niteliğindeki “İnas Dârulfünûnu'nun” tesisi ise 1914 yılında Zeynep Hanım Konağı'ndaki 200 kadar bayan öğrencinin hazır bulunduğu salonda, haftada dört gün, günde iki saat derslerin verileceği serbest bir sınıf açılarak gerçekleştirilmiştir.¹²⁵

Dârulfünûn-i Osmanî'den başlayarak içine İnas Dârulfünûnuda¹²⁶ alan, İstanbul Dârulfünûnu'na kadarki sürecin iktisat eğitimi açısından ele alınması, hem iktisat eğitiminin evrildiği süreçleri hem de bu süreçlere bağlı olarak, dönemin zihniyet değişimini görmemiz açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Dârulfünûn-i Osmanî ile başlayan dârulfünûn tarihi, tarihçe bölümünde de işlediğimiz gibi cumhuriyet dönemine kadar beş farklı dönemden geçmiştir. Bu dönemlerde uygulanan ders programlarının hepsi iktisat dersini içermemekle beraber dönemin iktisadi düşüncesinin izlerine rastlanan ders programları da mevcuttur.

Mektebin açıldığı ilk dönemlerde öğretim halka açık bir şekilde yürütülmüştür. Bu dönem işlenen dersler; Hikmet-i tabiiye (fizik), tarih-i umumi, ilm-i mevalid (biyoloji)¹²⁷, bir yıl sonra tabii coğrafya, astronomi ve tecrübi fizik dersleridir. Bu ilk dârulfünûn girişiminde iktisad tedrisatına ilişkin herhangi bir ize rastlanmamaktadır.

1870 yılında derslerine başlanan ikinci Dârulfünûn döneminin bu yıla ait salnamesinde ise ilm-i servet dersini görmekteyiz. Bu ders için o dönem kararlaştırılan kişi ise Mülkiye Mektebinde bu dersleri vermekte olan Sakızlı Ohannes Efendidir. Ancak Takvim-i Vekayi'de yine aynı yıl yayımlanan nihai ders programında ise İlm-i Servet dersine rastlanılmamaktadır.¹²⁸ 1872 ve 73 yıllarındaki salnamelerde de bu dersin olmaması, o dönem plan dahilinde olmasına rağmen ilm-

¹²⁵ İhsanoğlu, **a.g.e**, C:I, s. 268.

¹²⁶ İnas Darülfünûnu'nun iktisat eğitimi açısından ele alınışı ayrı bir öneme haizdir. Zira iktisatın bir disiplin haline gelme sürecinde temel teşkil eden “İlm-i tedbir menzil” dersleri bu dönemde hanımlara mahsus oluşturulan ders programlarında farklı şekillerde kendisini göstermektedir.

¹²⁷ Bu ders, zooloji, botanik ve jeoloji konularını içermektedir. (İhsanoğlu, **a.g.e**, C:I, s. 103).

¹²⁸ İhsanoğlu, **a.g.e**, C:I, s. 123.

i servet dersinin uygulanamadığını göstermektedir.1870 yılında Takvim-i Vekayi'de ilan edilmiş ve bu konuda ders verebileceklerin Dârülfünûn'a başvurmalarının istendiği "Müsamerat-ı İlmiye ve Edebiye" (Bilimsel ve Edebi Gece Toplantıları) başlıklı köşede ilan edilen dersler arasında ilm-i servet yer almakta ve içeriğinde ise Çalışmak, banka, kağıt para, ticaret, makine ve fabrika, topluluklar ve şirketler konuları bulunmaktadır.¹²⁹ Yine Dârülfünûn'un açıldığı bu ilk dönemlerde dönemin Meclisi Maarif Reisi Münif Paşa'nın da özellikle ramazan aylarında düzenlenen halka yönelik konferanslarında "terakki sanayi ve menab-i servet" ve "tedbir-i memleket" isimli dersler verdiğini söyleyebiliriz. Bu derslerin verileceği, dönemin gazeteleri tarafından halka ilan edilmektedir.¹³⁰ Sunduğumuz bu tablo şunu göstermektedir ki modern bir eğitim kurumu olarak Dârülfünûn'un kuruluşu ve işleyişine ait süreç belirli bir sistem dahilinde yürütülmemekte ve ders verilecek kitle olarak da halkın büyük bir kesimine hitap edildiğinden belirlenen programın yürütülmesi arz talep dengesine göre belirlenebilmektedir. Özellikle Fizik derslerinde yapılan deneylerin ilgi görmesi biraz da popüler bir tarzın güdüldüğünü göstermektedir. Oysa o dönem de ilm-i servet gibi ağırlıklı olarak teorik içeriğe sahip, yoğun kavramsal muhtevaya sahip bir dersin ilgi görmesi de pek beklenemezdi. Bu durum bize hem o dönemki iktisadi kültürün durumunu hem de yönetici zümrenin halk düzeyine ilişkin algısına ait veriler sunmaktadır. Öte yandan "Takvim-i Vekayi'de" yayımlanan ders içeriği bize ilm-i servetin hangi unsurlardan müteşekkil olduğunu göstermektedir. İlm-i servet kapsamındaki bu konular iktisadi disiplinin doğuşuna zemin hazırlamış ve yine ileriki yıllarda ortaya çıkacak başta finans dalları olmak üzere pekçok disipline de kaynaklık etmiştir. Burada iktisatın doğuşunda ilm-i servet kavramının önemli bir durak olduğunu da belirtelim. Bu konularla o dönem iştigal olan ilim adamlarının modern bir iktisat anlayışının oluşmasına giden yolda "çalışma" yı banka, şirketler ve fabrika gibi modern kavramlar ile yeniden anlamlandırma çabasına girdiklerini de görmekteyiz.

Dârülfünûn'un üçüncü tecrübesi olan Darulfun-i Sultani'de ise önceki dönemlerde hazırlanan ders programlarına nazaran daha düzenli bir tablonun yer aldığını belirtmeliyiz. Bu dönemde ise iktisad dersi ilk yıllarda Mülkiye programında da yer

¹²⁹ Dölen, **a.g.e.**, C:1, s. 115.

¹³⁰ M. Kayahan Özgül, **Münif Paşa**, Elips Kitap, Ankara, 2005, s. 119-120

almış “ekonomi politik” hüviyetinde karşımıza çıkmaktadır. Dârulfünûn-i Sultaninin dört yıllık Hukuk şubesi ders programının dördüncü yılında Ekonomi Politik (Tedbir-i Müdün) dersi Mösyö Carolidés tarafından verilmiştir.¹³¹ Diğer şubelerin ders programlarında ise iktisat ile ilgili bir ders bulunmamaktadır. Bu aşamada Dârulfünûnun önceki deneyiminde ilm-i servet olarak yer almış iktisadın, burada neden ekonomi politik adı altında yer aldığı sorusu akla gelmektedir. Bilindiği üzere ekonomi politik kavramı mülkiye tarihinde de belirttiğimiz gibi Fransızca çeviri eserlerinin bir ürünü olarak iktisat eğitim tarihinin bir parçası olmuştur. Darulfunu-i Sultaninin de Fransız ekolünün temsilcisi olması bu durumu açıklamaktadır. Yine derslerin bir Fransız hoca tarafından verilmesi de iktisat eğitim tarihimizde Fransız menşeli iktisadi düşüncenin etkisinin açık bir göstergesidir. Ekonomi politik’in parantez içerisinde verilmiş karşılığı olan “Tedbir-i Müdün” ise şehirlerin yönetimi, idaresi anlamlarına gelmekte olup “iktisat”ın , “ilm-i servet” öncesi ele alınış biçimine de işaret etmektedir. Bu aşamada yine iktisat eğitim tarihinin parçası olan bir dersin hukuk şubesi bünyesinde yer alması da oldukça manidardır. Buradan iktisadın disiplinleşme sürecinde hukuk eğitimi ve düşüncesi ile olan ilişkisine de dikkat çekmekte fayda vardır. Bu durum iktisadın disiplinleşme sürecinde idari, siyasi ve bunlara bağlı olarak da hukuki süreçlere olan bağlılığını da göstermektedir. İlm-i servetin, Ekonomi politik anlayışı ile temellendirilmesi de bu durumla beraber düşünülmelidir.

Abdülhamit döneminin okulu olan Dârulfünûn’u Şahane bünyesinde yer alan şubelerin hiçbirisinde iktisat kökenli bir ders bulunmamaktadır. İktisat, önceki dönemde de sadece Hukuk Mektebi bünyesinde mevcuttu. Hukuk mektebinin¹³² Dârulfünûndan ayrılmasıyla iktisat dersleri de dolaylı olarak Dârulfünûn ders programlarından çıkmış oldu. Bu dönemde sadece Edebiyat şubesinin bünyesinde bulunan Coğrafya-yı Umrani (İktisadi Coğrafya)¹³³ iktisatla ilişkili olsa da dönemin iktisadi tedrisatını ifade eden ilm-i servet ya da ekonomi politikle direk ilgili

¹³¹ İhsanoğlu, **a.g.e**, C. 1, s. 151.

¹³² Hukuk Mektebi, Darülfünûn-u Şahane’nin nizamnamesinde Darülfünûn’un tabii şubesi olarak kabul edilse de 1908 yılına kadar müstakil bir okul gibi tutulmuş (Yönetimi Darülfünûndan bağımsızdı) ve sonrasında darülfünun bünyesine katılmıştır. (Bkz: Ayni, **a.g.e** s. 59.) 1900-1908 yılları arasındaki Hukuk Mektebine ilişkin değerlendirmeler Mekteb-i Hukuku Şahane başlığı altında ele alınacaktır.

¹³³ Dölen, **a.g.e**, C: 1, s. 276.

görünmemektedir. Kaldı ki Coğrafya-yı Ümrani'nin sadece iktisadi coğrafya olarak düşünülmesi de "ümran" kavramının iktisatla sınırlı tutulamayacağı göz önünde bulundurulursa tartışmaya açıktır. Dârülfünûn tarihindeki bu durum , iktisat eğitimi açısından Emrullah efendi tarafından hazırlanan 1913 nizamnamesi ve yeni teşekkül edilen program dönemine kadar bu şekilde devam etmiştir. Bu yeni nizamname ile beş şubeden müteşekkil İstanbul Dârülfünûn'unun Ulum-u Hukukiye ve Ulum-u Edebiye şubelerinde iki farklı grup şeklinde iktisat derslerine rastlanmaktadır. Bunlardan Ulum-u Hukukiye şubesinin "Ulum-ı İdariye ve İktisadiye Takımı" bünyesinde ve Ulum-u Edebiye şubesinde ise "Ulum-ı İctimaiye Takımı" bünyesinde ilm-i iktisat dersleri mevcuttur. İstanbul dârülfünûn'un ders programlarında karşımıza çıkan bu tablo Mülkiye mekteplerinde olduğu gibi ilm-i servetin ilm-i iktisada evrilişini göstermektedir. İktisadın bir disiplin haline gelişinin önemli dönemleri olan bu yıllarda ilm-i servet ismi yerini ilm-i iktisada bırakmaya başlamıştır. İlk dönemlerde edebiyat şubesinde ayda dört, hukuk şubesinde ise haftada iki saat olan ilm-i iktisat dersinin, edebiyat şubesi hocalarının yaptığı bir değerlendirme ve Vekalet sundukları yeni programla haftalık üç saate çıkarılması¹³⁴ iktisat derslerine verilen önemin arttığını göstermektedir.

1915 yılı, Alman öğretim üyelerinin İstanbul'a, Dârülfünûnda eğitim vermek amacıyla geldikleri önemli bir dönemin başlangıcıdır. Bu süreçte sahası ekonomi olan Dr.Hoffmann'da iktisat tedrisatı için gelmiştir. Bu dersler Alman Hocaları'nın yanına verilmiş mütercimlerle yürütülmekteydi. Dr.Hoffman'ın mütercimlik vazifesini ise M.Emin Bey yapmaktaydı. 1917 yılında öğretim görevlileri üniversiteden ayrıldıktan sonra Hoffman yerine bu görevi dönemin iktisat muallimi Münir Bey yürütmüştür. Hofman iktisat tedrisatını iktisadi ictimai, iktisadi zirai ve tarihi mesaliki iktisadiye dersleriyle yürütmekteydi. Öte yandan iktisatla ilgili bir ders olan maliye dersini ise Dr.Fleck vermektedir.¹³⁵ Bu dönemde Alman etkisinin Osmanlı yüksek öğretim'i üzerindeki etkisi tartışılmazdır. Ancak bu etki başta kimya olmak üzere birtakım tabii ilimlerde kendisini daha çok göstermiştir. İktisat eğitimi açısından ise Dr.Hoffman'ın "Dârülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası"nda yayımlanan ve iktisat müderris muavini

¹³⁴ Ayni, **a.g.e**, s. 68.

¹³⁵ Fındıkoğlu, **a.g.e**, s. 54.

Mehmed Emin tarafından tercüme edilen makaleleri örnek gösterilebilir.¹³⁶ Bu döneme kadar ekonomi politik ile başlayan Fransız etkisine bu dönem de Alman etkisinin eklenmesi iktisadi disiplin süreci açısından önemlidir. Ancak bu süreçte verilen derslerde de ilm-i iktisat kullanımı hakim olup sadece içeriğe ilişkin birtakım farklılıklardan bahsedilebilir.¹³⁷

1914 yılında kurulan ve bir kız mektebi olan İnas Dârulfünûnu'nun 1915-1916 yılında Edebiyat şubesi bünyesinde yürütülen ders programında ise iktisat dersi Tevfik bey tarafından verilmiştir. Modern kız mekteplerinde iktisadi eğitimin geçmişi kız sanayi mekteplerine kadar götürülebilir. Ancak İnas Dârulfünûnu'daki iktisat derslerini, dârulfünûnun kendi tarihi bağlamında ele almak daha doğru olur kanaatindeyiz.

Cumhuriyet dönemine doğru ders programlarında iktisat eğitiminin artan etkisi dârulfünûn örneğinde de kendisini göstermiştir. Özellikle ikinci meşrutiyet sonrası süreç, iktisatın disiplinleşme döneminde önemli bir ara geçiş dönemidir. Bu dönemden sonra ilm-i servet deyimini yerini ilm-i iktisada bırakmaya başlamış ve iktisat eğitiminin içeriği Fransız etkisi dışında Alman iktisadi modelinin de etkisinde kalmıştır. Böylelikle beynelmilel iktisadi tartışmalar Osmanlı iktisat eğitim tarihini de etkileyerek daha modern bir iktisat disiplinin oluşumuna katkı sağlamışlardır.

1.1.3. Maliye Mektebi

Mekteb-i Fünûnî Maliye isminde açılmış bir yüksekokul olan Maliye Mektebi, 1878 yılında eğitime başlamış ve ömründe oldukça kısa sürmüştür. "Bu okul Fransızların Ulûmu Siyasiye mektebini örnek alarak Sadriazam Sait Paşa tarafından Divan-ı Muhasebat binasında açılmıştır."¹³⁸ Bu mektepte muallimlik yapacak kişiler divan reisi ve azalarından, talebeler ise yine dönemin divan memurlarından seçilmiştir. Sait Paşa'nın yazmış olduğu konuyla ilgili arz tezkeresinden anlaşıldığına göre; "Ohannes Efendinin divanı muhasebatın reisliğine, Şurayı devlet azasından Sait Efendi, Maliye Nezareti muavini Kadri Bey, Rûsumat işleri memuru Edvars Efendi,

¹³⁶ İhsanoğlu, **a.g.e**, C:I, s. 261.

¹³⁷ Bu konu ile ilgili ayrıntıya "İktisat Dersi Hocaları" bölümünde girilecektir.

¹³⁸ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1082.

Maliye Komisyonu azasından Rifat efendi, Erzurum defterdarı Hacı Akif efendi ile Ohanes Efendi ve Kastro beyin azalığına ve Sakızlı Ohânnes efendinin, adı geçen divanın müddeiumumiliğine tayinleri uygun görülmüştür¹³⁹, denilerek dönemin Divan-ı Muhasebat teşkilatı ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu teşkilatta görevli ismi geçen kişilerde Maliye Mektebi'nin oluşumunda rol almış dönemin devlet adamlarıdır.

Osman Ergin'in Türk Maarif Tarihi isimli eserinde, mekteple ilgili bazı belirsizliklerden bahsedilmektedir. Buna göre Ergin, mektebin bir kurs mahiyetinde olabileceği gibi birkaç sınıfa ayrılmış müstakil bir mektep olması ihtimali üzerinde de durmaktadır. Bu bilgilerin yanında, mektepte eğitimin kaç yıl sürdüğü ile ilgili net bir bilginin olmadığı da belirtilmektedir. Ancak yine Osman Ergin, Sait Paşa'nın Sadarettteki görev süresi ile ilgili bir çıkarımda bulunarak bu okulun, üç yıl kadar eğitime devam etmiş olabileceği iddiasını öne sürmektedir.¹⁴⁰

Bu dönemlerde açılmış olan Mülkiye Mektebi'nin, benzer özelliklerdeki Maliye Mektebi'ne olan ihtiyacı ortadan kaldırmış olma ihtimali de göz önünde bulundurulabilir.¹⁴¹ Tabi ikinci meşrutiyet devrinde, Mâliye Mekteb-i Âlisi isimli bir yüksekokulun bu okul hüviyetinde dönemin ihtiyaçlarına bağlı olarak tekrar ortaya çıktığını da belirtilmek gerekir.¹⁴²

Maliye mektebi, üç yıl gibi kısa süreli bir deneyime sahip olsa da Osmanlı Devlet erkanının iktisadi alandaki arayışları açısından önem arz etmektedir. Bu iktisadi arayış kendisini, Maliye Mektebi gibi ister kurs ister mektep hüviyetinde olsun çeşitli eğitim kurumları şeklinde belli etmekteydi.

Mekteb-i Fünûnî Maliye'de okutulmuş derslerin isimleri Sait Paşa'nın hatıratında geçmektedir. Bu hatıratla belirtildiğine göre Maliye Mektebi'nde "büyük devletlerin maliye usûlleri, vergileri, maliye teşkilatları, muhasebe-i umumiye kanunları, servet ve iktisat dersleri"¹⁴³ okutulmaktaydı. Bu mektepte iktisadi tedrisat, Divan-ı

¹³⁹ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1083.

¹⁴⁰ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1083.

¹⁴¹ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1082.

¹⁴² Bu okul ile ilgili tanıtım, tarihsel seyre bağlı olarak ayrı bir başlık altında yapılacaktır.

¹⁴³ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1083.

Muhasebatta görevli olan Sakızlı Ohannesten de anlaşılacağı üzere ilmi servet dersleri ile yürütülmekteydi. İsmail Fenni Bey'den nakl edilen kayıtlardanda, ilm-i hesap dersinin Meneminlizade Rifat Bey, usulü defteriyi de divan reisi sanisi Tevfik Bey'in okuttuğunu görmekteyiz.¹⁴⁴

Sakızlı Ohannes, Mülkiye Mektebi'nde olduğu gibi bu okulda da iktisat eğitimi yürütmektedir. Haliyle Maliye Mektebi, bize dönemin iktisat eğitiminin ilm-i servet dersleri ile yürütülmekte olduğunun bir başka örneğini sunmaktadır. Buna göre Maliye Mektebi'nde, dönemin iktisat anlayışının devletin mali anlamda en üst düzey temsilcileri eliyle eğitim sahasına taşındığını görmekteyiz.

1.1.4. Hukuk Mektebi

Hukuk Mektebi'nin nüveleri, Mekteb-i Sultani bünyesinde oluşturulan ve üç şubeden müteşekkil Darülfünûn-i Sultani'nin bir bölümü olan hukuk şubesinde aranmalıdır.¹⁴⁵

Bu dönemde 1874 yılında Mekteb-i Hukuki Sultani adıyla açılan okul, Osmanlı Devleti'nde ilk modern hukuk eğitiminin başlangıcı sayılabilir.¹⁴⁶

İstanbul'da yeni bir Hukuk Mektebi'nin açılması ile ilgili resmi bir karara ise 1875 yılında hazırlanmış bir arz tezkeresinde rastlanmaktadır. Fakat bu dönemde mektebin açılışı gerçekleştirilememiş ve 1878 tarihinde 35 maddelik bir nizamname çıkarılarak hukuk mektebi ile ilgili ilk resmi adımlar atılmıştır.¹⁴⁷ Bu dönemlerde her yüksek okul tarihinde de karşılaştığımız üzere böyle bir mektebin açılması için gerekli bütçe ve idari mevzuatlarla ilgili adımlar atıldıktan sonra Hukuk Mektebi, 17 Haziran 1880 yılında pek çok ileri gelen devlet adamının katılımıyla gerçekleştirilen bir merasim ile açılmış ve ilk ders Cevdet Paşa tarafından verilmiştir. Mektep açılmadan önce, okulun dönemin padişahı II. Abdülhamit'in himayesine alınması isteği padişah tarafından kabul edilmiş ve okul padişaha izafeten Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne ismini

¹⁴⁴ Ergin, **a.g.e.**, C: III-IV, s. 1083.

¹⁴⁵ Darülfünûn-i Sultani'nin bünyesindeki hukuk şubesi hakkında daha fazla bilgi için Darülfünûn tarihinden ayrıntılı olarak bahsettiğimiz Darülfünûn-i Osmanî bölümüne bakılabilir.

¹⁴⁶ İhsanoğlu, **a.g.e.**, C:II, s. 649.

¹⁴⁷ Ergin, **a.g.e.**, C: III-IV, s. 1091.

almıştır.¹⁴⁸ Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne ilk açıldığında Adliye Nezaretine bağlı olarak kurulmuş, eğitim dili Türkçe olmuş ve başlangıçta üç yıl olan eğitim süresi 1885 yılından itibaren dört yıla çıkarılmıştır. Mektep 1888 yılında Adliye Nezareti'nden ayrılarak, Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. Hukuk Mektebi'nin ilk müdürü ise Emin Efendi'dir.¹⁴⁹ Emin Efendi'nin ilk iktisat muallimlerinden olması, Hukuk Mektebi'nin çalışmamız açısından önemini bir kat daha arttırmaktadır.

Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'nin, açıldığı dönemde Mekteb-i Sultani ile birleştirilmesi ilk gündeme gelen konulardandı. İlk etapta başvekalet tarafından bu iki okulun birleştirilmesi önerisi kabul edilmemiş olsa da 1881 yılında özellikle Mekteb-i Sultani öğrencilerinin tepkilerine rağmen bu iki okul birleştirilmiştir.¹⁵⁰ Sonrasında Hukuk Mektebi, 1892 yılında ilga edilen lisan mektebinin yerine taşınmış ve burada eğitimine bir süre devam ettikten sonra da ikinci meşrutiyet devrinde açılan İstanbul Darülfünûnu'nun bir fakültesi halini alarak Veznecilerdeki Zeynep Hanım Konağına taşınmıştır. 1900 ve 1908 yılların da ise Mekteb-i Hukuk, Darülfünûn-u Şahane'nin tabii bir şubesi olarak kabul edilse de yönetimi Darülfünûndan bağımsız olduğu için ayrı bir okul gibi düşünülebilir. Aslında Hukuk Mektebi için bu süreç, Darülfünûn'a tamamen katılma sürecinin bir parçası olarak da görülebilir.

Hukuk Mektepleri tarihini, genel olarak Mekteb-i Sultani bünyesindeki Mekteb-i Hukuki Sultani (Dârulfünûn-u Sultani bünyesindeki hukuk şubesi), Mekteb-i Hukuku Şahane ve 1900 yılında Dârulfünûn-u Şahane ile başlayarak ikinci meşrutiyet (1908) döneminde İstanbul Dârulfünûnu'nun bünyesinde hukuk fakültesinin açılmasına kadarki süreç şeklinde üç dönem olarak ele alabiliriz. İktisat eğitimi Hukuk Mektebi'nde, bu üç dönemin hepsinde yer almamıştır. İktisat dersleri, Darülfunûn-i Sultani'nin bünyesindeki Hukuk Şubesinde (Mekteb-i Hukuki Sultani) ve Mekteb-i Hukuku Şahane'de "1884 yılında seçmeli derslerden müteşekkil"¹⁵¹ olarak açılmış bir dördüncü sınıf ders programında yer almaktadır.

¹⁴⁸ Ali Adem Yörük, Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2008. s. 39.

¹⁴⁹ İhsanoğlu, **a.g.e.**, C:II, s. 649.

¹⁵⁰ Yörük, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁵¹ Yörük, **a.g.e.**, s. 80.

Hatırlanacağı üzere Darülfunun-i Sultani bünyesinde yer alan hukuk şubesindeki ders programında bulunan ekonomi politik dersi ile ilgili bilgiye, “Dârulfünûn-i Osmanî” başlığı altında yer verilmişti.

1880 yılında açılmış Mekteb-i Hukuk-u Şahane’de ise 1884 yılına kadar rastlanılmayan iktisat derslerine, üç yıllık okula seçmeli derslerden oluşan bir dördüncü sınıf eklenmesi ile oluşturulmuş yeni programda yer verilmiştir. Bu dersler öncelikle hukuk, ceza ve ticaret hukuku konularında pratik bilgileri arttırmayı hedeflemektedir. Bu derslerin yanısıra, iktisat ve diplomasi ile kaynak ve metodoloji açısından temel bilgi sahaları olan fıkıh usûlü, Roma hukuku ve felsefe derslerinin okutulması düşünülmüştür. Eldeki bilgilere göre dördüncü sınıf ders programı kısmen hayata geçirilebilmiştir. Bu programda ilm-i servet olarak geçen iktisat dersi Münif Paşa tarafından verilmektedir. Yine Münif paşanın yanında Darümuallimîn muallimlerinden Mehmed Ali Efendi iktisat dersine bir süre Münif Paşa ile beraber katılmıştır.¹⁵² Bu programda iktisat dersinin ilm-i servet olarak yer alması Mülkiye Mektebin’de de olduğu gibi Fransız menşeli olan “Ekonomi Politik”ten, “İktisad”a evrilişin bir aşaması olarak görülebilir. Bunda muallimler bölümünde anlatacağımız Münif Paşa’nın etkisinde olduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira bu ders hukuk mektebinin önceki döneminde Mösyö Carolidés tarafından verilmekte ve Fransız etkisine bağlı olarakta ekonomi politik olarak programlarda yer almaktaydı.

Son olarak bu kısımda Mekteb-i Hukuk-u Şahane’nin ilk müdürü olan Emin Bey’in de iktisat eğitim tarihi açısından önemli bir isim olduğunu tekrar vurgulayalım. İktisat’ın ilk muallimlerinden olan Emin Bey, Mektebi Hukuku Şahane’nin kurulmasında büyük bir rol oynamış aynı zamanda da bu kurumda tam dokuz yıl müdürlük yapmıştır. Bu aşamada Mülkiye de ekonomi politik derslerini vermiş bu zatın hukuk mektebindeki iktisat derslerini vermiş muallimlerin arasında niçin yer almadığı sorusu akla gelmektedir. Bu sorunun muhtemel cevapları ile ilgili değerlendirmeleri de Emin Bey’i tanıtaacağımız “İktisat Dersini Vermiş Hocalar” bölümüne saklayalım.

¹⁵² Yörük, **a.g.e**, s.80.

1.1.5. Ticaret Mektebi

Osmanlı'da ticaret üzerine eğitim veren bir eğitim kurumunun açılması ile ilgili ilk girişimler 1860'lı yıllara dayanmaktadır. Ancak bu yıllarda açılmaya çalışılan ilk ticari eğitim kurumunun tam anlamıyla bir mektep mi yoksa bir kurs hüviyetinde mi olduğu pek belli değildir. Böyle bir girişimin, okutacak talebe bulamaması ile karşılıksız kalmış olması da kuvvetle muhtemeldir.¹⁵³ Programları, muallimleri ve idaresiyle hakkında geniş bilgi sahibi olunan, daha teşkilatlı özellikteki bir ticaret eğitim kurumu ilk defa 1883 yılında açılmıştır. Böyle bir modern mektebin açılmasını zaruri kılan hususların başında; Tanzimattan sonra Müslüman olan ve olmayan halklar arasında eşitlik sağlanmasıyla birlikte, İslam olmayanların ticarete daha fazla ağırlıklarını koyma eğilimi karşısında Müslüman halkın ticaretle uğraşmasının özendirilmesi gelmektedir. Bu mektep ile amaçlanan ise özel kesimde girişimci ya da eleman olarak çalışacak kimselerin yetiştirilmesidir. Bunun için ilk adımlar Ticaret Nezareti'nin kurulması ile atılmış sonrasında ise 1883 yılında Hamidiye Ticaret Mektebi açılmıştır. Hamidiye Ticaret Mektebi, bu dönemde bir ticaret okulu açılabilmesi için bulunulan farklı yıllardaki (1860, 1880, 1881, 1883) dört farklı girişimin sonuncusu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵⁴

Ticaret Mektebi, Babiâli civarında kapalı fırında merhum İzzet Efendi Hanesinde Ticaret Nezaretine bağlı olarak açılmıştır.¹⁵⁵ Mektebe alınacaklar,

“15 ile 25 yaş arasında olacaktır. Fakat bunun dışında bir ticaret ve sanat mağazasında çalışanların yaşları 25'ten yukarı da olsa istedikleri derse dinleyici sıfatıyla katılabileceklerdir. Talebenin mevcudu iki yüz olacaktır. Bu iki yüz kişiden yüzde onu fukara ve yetimlerden oluşmak şartıyla mektebe ücretsiz devam edecekler, kalanlardan da ayda yarım lira ücret alınacaktır. Dinleyici olarak katılacaklar ise istedikleri dersi takip edecekler ve bu kişilerin tahsil

¹⁵³ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s.1136.

¹⁵⁴ Prof.Dr. Oktay Güvemli, **İktisadi ve Ticari ilimler Akademileri Tarihi**, Marmara Üniversitesi-İİBF, 2003, s. 106.

¹⁵⁵ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s.1137.

*müddetleri tamamlandığında da ellerine birer tasdikname verilecektir. Bu gruptaki kişilerden alınacak ücret ise ayda otuz kuruştur. Mektepte cuma ve pazar günleri eğitimde bulunulmayacaktır.*¹⁵⁶

Ticaret mektebi özellikleri itibariyle aynı dönem açılmış Mülkiye Mektebi, Hukuk Mektebi gibi okullardan ayrılmakta sanki özel bir kurs ya da bugünkü şekliyle vakıf üniversitesi mahiyetinde işlev görmektedir. Bu durum ise okulun amacına paralel olarak yaygın eğitim yoluyla ticarete teşvik etmek ve mevcut ticari potansiyeli daha etkin hale getirme çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kanaatimizce Ticaret Mektebi'ni çağdaşı olan diğer okullarla aynı şekilde ele almamak gerekir.

Hamidiye Ticaret Mektebi eğitime 1888-1889 dönemine kadar devam etmiş ve resmi kayıtlarda belirtildiğine göre öğrenci bulunamaması nedeniyle kapanmıştır. Ancak Osman Ergin, mektebin kapanma nedenini “Ticaret ve Nafia nezaretinin ayırdığı paranın yeterli olmaması ve Maarif Nezaretinin de yardımda bulunmaması”¹⁵⁷ olarak belirtmektedir. Halbuki bu dönem batıda kurulmuş benzer okullar ülkelerinin ticaret bakanlıklarının fonları ile yaşamaktadırlar.¹⁵⁸

Osmanlı'da yine Rumlara ait bir ticaret okulu da patrikhanenin desteği ile ayakta durmaktadır. Bu durum Osmanlı da ticaretin halen pekte öncelikli bir öneme sahip olmadığına delalet edebilir. Ticaret Mektebi altı yıl kadar kapalı kaldıktan sonra 1894-1895 yılları arasında tekrar açılmıştır. Sadrazamın konuyla ilgili arz tezkeresinde, bu ikinci açılış için “müslüman tüccarların bilgisizlik nedeniyle ellerindeki sermayeyi idare edemeyip zarara uğratmaları ve büyük ticaretin ancak bilgi ile yürütülebileceği” belirtilmektedir. Bu açılış sürecinde ise önceki deneyime bağlı olarak mektep Ticaret Nezaretinden alınıp Maarif Nezaretine bağlanmıştır. Ancak bu yıllarda da batıda halen bu okullar ticaret bakanlıklarına bağlı olarak çalışıyorlardı.¹⁵⁹ Ticaret mektebi bu açılışı ile beraber eğitimine, “Beyazıtta Evkaf

¹⁵⁶ Ergin, **a.g.e.**, C: III-IV, s. 1140.

¹⁵⁷ Ergin, **a.g.e.**, C: III-IV, s. 1140.

¹⁵⁸ Güvemli, **a.g.e.**, s. 125.

¹⁵⁹ Güvemli, **a.g.e.**, s. 127.

Varidat müdürü Hakkı Bey'in konağı 2200 Osmanlı altını mukabilinde satın alınıp mektebe tahsis edilmiştir.”¹⁶⁰

Hamidiye Ticaret Mektebi eğitimine çeşitli ders programı değişiklikleri beraber ikinci meşrutiyete kadar devam etmiş ve meşrutiyet ile birlikte II. Abdülhamitten gelen “Hamidiye” ismi mektep adından çıkarılarak, okul adı Ticaret Mekteb-i Âlisi olarak değiştirilmiştir.¹⁶¹ İkinci meşrutiyet ile gelen bu ve benzeri değişiklikler dönemin tüm okullarında olduğu gibi Ticaret Mektebinde de kendisini göstermiştir.

İkinci meşrutiyetle birlikte adı Ticaret Mekteb-i Âlisi olan mektebin, yapılan eğitim teşkilatlanması ile ilgili değişiklikler dönemin havasını da yansıtır niteliktedir.1914 yılında ticaretle uğraşanlara yönelik olarak konulan serbest ticaret dersleri adı ile Devre-i İptidaiye ve Devre-i İntihaiye Şubeleri açılmıştır. Bu dönemde yine devrin diğer mekteplerindekine benzer bir uygulama ile okulun “kısım-i evvel”, “kısım-i sani” ve meslek şubeleri olmak üzere üç kısma ayrıldığını görmekteyiz. Kısım-i evvel üç yıllık ve lise düzeyindedir. Bu bölüm bugünün ticaret liselerinin de öncüsü olmuştur. Kısmi sani (Âli) ise, eğitim süresi üç yıl olan ve ticari ilimlerin yüksek derecesinin gösterildiği kısımdır. Bu bölümün ilerde “Yüksek Ticaret Okulu” halini almıştır. Meslek şubeleri ise ticarete atılmış ya da yeni atılacak olanların devam ettiği tam ve yarı devamlı olarak eğitim gördükleri, bölümlerin adıdır.1917 senesinde ise tahsil süresi bir yıldan ibaret olan Kız Ameli Ticaret Şubesi açılmıştır. Bu şube 1924 yılına kadar devam etmiş sonrasında da erkeklerle birlikte karma eğitime başlanmıştır.¹⁶²

Cumhuriyet devrine kadar bu şekilde devam eden Ticaret Mektebi Âlisi, 1924 yılında İktisat Vekaletine bağlanarak Ulum-ı Aliye-i Ticaret Mektebi olmuş,1938 yılında Maarif Vekaletine bağlanarak Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi adını almıştır.1959 yılında ise adı İstanbul İktisadi ve Ticari ilimler Akademisi olmuş ve 1982 yılında da Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesine bağlanarak bugünkü haline gelmiştir.¹⁶³

¹⁶⁰ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1143.

¹⁶¹ Güvemli, **a.g.e**, s. 130.

¹⁶² Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1146.

¹⁶³ Güvemli, **a.g.e**, s. 105.

Hamidiye Ticaret Mektebi'nde İktisat derslerine ilişkin ilk bilgi, okul için 1883 yılında hazırlanmış ders programının olduğu nizamnamede görülmektedir. Bu programda ilmi servet dersi mevcut olup, ders Ticaret Mektebi'nin fenni sınıflarının (üçüncü ve dördüncü sınıflar) üçüncü senesi için hazırlanmış ders programında bulunmaktadır.

¹⁶⁴ Bu ders için, okulun açılması sürecinde çok katkılar sağlamış olan dönemi Maarif Umumiye Nazırı Münif Paşa hazır bulunmaktadır. Bu program, Fransa'da eğitim veren Ecole de Hautes Étude Commercial'dan alınmış olup, bu program pek çok güçlük nedeniyle tam olarak uygulanamamıştır.¹⁶⁵ Fransa dan alınmış bir program olmasına rağmen iktisat dersinin ilm-i servet olarak yer almış olması dikkate değerdir. Bunun bir nedeni, o yıllarda Hukuk Mektebi gibi diğer mekteplerde de bu dersi veren Münif Paşa olabilir.

1894-1895 yıllarında tekrar eğitime başlamış Ticaret Mektebi'nin üç yıllık programının üçüncü senesinde yine ilm-i servet dersi bulunmaktadır. Ancak bu programda ilk dönemkiler gibi tam olarak uygulanamamıştır.

İkinci meşrutiyet döneminde ise program yeni ihtiyaçlara göre zenginleştirilerek İlm-i Mali, İstatistik, Almanca ve İngilizce dersleri eklenmiştir.1910 yılında da Cebri Mali ve Sarrafi, Daktilografi, İstenografi dersleri ilave edilerek yabancı dil derslerinin saatleri arttırılmıştır. 1914 yılında eklenen Serbest Ticaret Dersleri de Ticaret Mektebi'nin, dönemin havasını yansıtmaya açısından önemlidir.

İkinci meşrutiyet yıllarındaki programlarda iktisat ile ilgili dikkat çeken dersler İlm-i Mali ve Coğrafyayı İktisadidir. Daha önceki okul tanıtımlarında da belirttiğimiz üzere iktisatla ilgili diğer derslerin programlarda yer alması, iktisadın bir disiplin halini alma sürecine doğrudan ya da dolaylı yolla katkı sağlamaktadır. Bu dönemde Ticaret Mekteb-i Âlisi'nin "kısmı evvel"i için hazırlanmış ders programında iktisat dersi "İlm-i iktisat ve ihşaiyat" adı altında bulunmaktadır. İktisat dersleri hatırlanacağı üzere, ekonomi politik olarak varolduğu dönemlerde Usul-i istatistik ile beraber verilmişti. Bunun bir devamı olarak bazı mekteplerde iktisat, istatistik ile beraber yer almakta olup Ticaret Mektebi de bunun bir örneğidir. Ticaret mektebinde, iktisadın meşrutiyet yıllarında ilm-i iktisat halini alışı meşrutiyet ve iktisat eğitimi ilişkisinin ilk göstergeleri

¹⁶⁴ Güvemli, **a.g.e**, s. 119.

¹⁶⁵ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1140.

olarak yorumlanabilir. Bu durumun bir başka örneğini, bu yılların Dârülfünûn programlarında da görmüştük. İlm-i iktisat ve ihşaiyat dersi kısmı evvelin ikinci ve üçüncü sınıfları ile meslek şubesinin tam devamlı sınıflarında yer almaktadır. İktisat dersi ikinci sınıfta haftada dokuz saat, üçüncü sınıfta haftada üç saat, meslek şubesinde ise haftada iki saat gösterilmektedir. Heyeti talimiye listesinde, İlm-i iktisat dersini veren kişi olarakta Mekteb-i Mülkiye mezunu Mustafa Zühdü Bey'i görmekteyiz. Mustafa Zühdü Bey bu derslerin yanında Usul-i maliye derslerini de vermektedir.

1.1.6. Mühendis Mektebi

Osmanlı'da mühendislik eğitimin temeli 18.yy sonlarına dayanmaktadır. Mühendishane-i Berri Hümayun bunun bir örneği olarak, askeri okulların bir bölümünü oluşturmaktaydı. Haliyle ilk mühendisler askeri mühendisler olup sivil mühendislik okulunun açılması ancak 19.yy sonlarında gerçekleşmiştir. Osmanlı'da mevcutta bulunan mühendislerin, vilayetlerdeki ihtiyaçların (yol, köprü gibi bayındırlık işleri) karşılanması için yeterli sayıda olmamaları "mülkiyye mühendisi" sınıflarının tesisine ve teşkiline zemin hazırlamıştır.¹⁶⁶

Osmanlı'da Hendese-i Mülkiyeden önceki ilk sivil mühendislik deneyimi Darülfünûn-i Sultani bünyesindeki yollar ve köprüler anlamına gelen "Turuk ve Maabir Mektebi"nde yaşanmıştır. Bu mektep ilk olarak 1874-1875 yıllarında eğitime başlamıştır. Mektebin öğretim kadrosu ağırlıklı olarak Fransız muallimlerden oluşmaktaydı. Teknik bazı dersler ise Mühendishane-i Berri Hümayun'da muallimlik yapan subaylar tarafından verilmekteydi. Ancak bu ilk sivil mühendislik deneyimi çok uzun sürmemiş ve mektep kendisinden bekleneni veremeyerek 1881 yılında kapanmıştır. Osmanlı'da ikinci bir sivil mühendislik okulu ile ilgili girişim ise Meclisi Vükela'da 1883 tarihinde hazırlanan mazbata ile gerçekleşmiştir. Bu mazbatada, vilayetlerde ehliyetsiz ve yabancı mühendislerin istihdam edilmesi zorunda kalındığı ve bu durum karşısında bir okul açılması gerektiği belirtilmiştir. Ancak böyle bir okulun daha az masrafla kurulabilmesi için Mühendishane-i Berri Hümayun'a bağlı olup aynı öğretim kadrosu ile eğitimin yürütülerek yine bu mühendishanenin

¹⁶⁶ Mehmed Esat, **Mîrat-ı Mühendis Hane-i Berri Hümayun**, Haz: Sadık Erdem, İ.T.Ü Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1996, s. 122.

yakınında bir arsanın istimlak edilmesi uygun görülmüştür. Hendese-i Mülkiye için hazırlanmış Nizamname 1884'te onaylanmıştır. Bu nizamnameye göre okulun mühendishaneye bağlı olarak açılması¹⁶⁷, eğitimin dört yıl olması¹⁶⁸ nizamnamedeki maddeler arasındadır.¹⁶⁹

Mühendislik mektebi ilk mezunlarını 1888 yılında vermiştir. Bu yılda on üç Türk mühendis mezun olmuştur. Bunlardan ikisi mektepte muallim olarak kalmış, diğerleri ise vilayet Sermühendisliklerine, demiryolu komiserliklerine, Nafia Nezareti Fen memurluklarına tayin olmuşlardır.¹⁷⁰ Mektebe 1891 yılında fotoğrafane, 1893'te ise öğrencilerin kimya uygulamaları yapabilmeleri için kimyahane inşa edilmiştir. Yine 1889 yılına ait irade ile de okulun eğitim yapısında bazı değişiklikler yapılmış, yeni hocalar mektep bünyesine katılmış ve mektebe alınan öğrenci sayısı arttırılmıştır. Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde eğitim ikinci meşrutiyete kadar bu şekilde devam etmiştir. İkinci meşrutiyetten sonra ise mektep Nafia Nezaretine bağlanmıştır. Bu değişim ile tamamen sivilleşen okulun adı 1908 yılında Mühendislik Mektebi olmuştur. Bu tarihten sonra da mektep 1915'te Mühendis Mektebi Âlisi, 1928'de Yüksek Mühendis Mektebi adını almıştır. 1941'de ise Nafia Nezaretinden Maarif Vekaletine bağlanarak Yüksek Mühendis Okulu olmuş ve 1944'te kabul edilen 4619 sayılı kanunla İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüşmüştür.¹⁷¹

Mühendislik eğitimi ile iktisat eğitimi arasında önemli bir ilişki söz konusudur. Nitekim, bu ilişki pek çok araştırmaya da konu olmuştur. Mühendisliği en basit şekliyle, "Düşük maliyet-yüksek verimlilik" üzerine kurulu bir anlayışın ürünü olarak ele alırsak iktisadi süreçlerin mühendislik alanlarında oynadığı rolü daha iyi anlarız. Hendese-i Mülkiye Mektebi Osmanlı'da bayındırlık işlerinde artan ihtiyacı karşılamak

¹⁶⁷ Bu durumun bir nedeni masrafların azaltılması iken bir diğer nedeni ise Turuk ve Maabir mektebi örneğinde yaşanan gayrimüslim işgalinin önlenmesidir. (Bkz: Dölen, a.g.e, C. 1, s. 167.)

¹⁶⁸ Mehmet Esat'ın eserinde aktarılan nizamnamede eğitimin "yedi yıl" olduğu belirtilmektedir. Osman Ergin ise bu durumu 4'ü yüksek, 3'ü idadi olmak üzere yedi yıl olarak belirtmiştir. Buna göre Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Sultani, Daruşşafakadan çıkanlar sınavsız alınacak, daha aşağı mekteplerden çıkanlar ise sınavla alınarak yüksek sınıflarda eğitime başlayacaklardır. Askeri ve Mülki Rüşdiyelerden çıkanlar ise mektebin idadi kısmına sınavla alınacaklardır.

¹⁶⁹ Dölen, a.g.e, C:I, s. 167.

¹⁷⁰ Ergin, a.g.e, C: III-IV, s. 1156.

¹⁷¹ Dölen, a.g.e, C: I, s. 171.

için kurulmuştu. Başlangıç itibariyle sanayi sektöründe üretime dayalı bir anlayıştan ziyade, daha çok hizmet sahalarında karşılaşılan sorunlara bu mekteplerden yetişecek mühendislerle çözüm aranmaktaydı. Ancak sanayi sektörüne ilişkin ihtiyaçlar çok daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış ve iktisadın mühendislikteki önemi de bu duruma bağlı olarak daha ileriki yıllarda kendisini göstermiştir. Peki Mühendislik Mektebi ders programlarında iktisat derslerine yer verilmiş midir? Bu sorunun cevabını arayalım.

Hendese-i Mülkiye Mektebi için 1884 yılında onaylanmış nizamnamenin beşinci maddesinde bu mektepte okutulacak derslerin listesi yer almaktadır. Bu programa göre mektebin yedinci sene (yüksek kısmın son senesi) ders programında; İmalat-ı sahiliye, limanlar ve teferruatı, kimya-yı tatbiki, hıfzu's-sıhha, telgraf, elektrik ve usul-i istismali, fotografya, Fransız lisanı, tüneller, turuk ve timur yolların ameliyyatı ve bunların keşf ve layiha projesi, mimari projesi ve keşf ve layihası, cüsür-ı mütenevviaya dair birer proje ve kesf ve layiha, imalat-ı bahriyeye dair proje ve kesf ve layiha, taksim-i arazi ameliyyatı dersleriyle beraber “İlmi Servet” dersine rastlamaktayız¹⁷². İlmi servet dersi sadece saydığımız derslerin olduğu yedinci sene ders programında vardır. Görüldüğü üzere ağırlıklı olarak inşaat içerikli derslerin yer aldığı bir programda dönemin iktisat dersi olarak karşımıza çıkan “ilm-i servet” dersi mevcuttur. Acaba bu program o dönemde birebir uygulanabilmiş midir, bunu bilemiyoruz. Ancak Osman Ergin’in eserinde verdiği “muallimler ve dersleri”ne ilişkin liste de “ilm-i servet”in olmayışı dersin okutulmuş olma ihtimalini düşürmektedir. Bilindiği üzere bu durum bu dönemde açılmış pekçok mektep için de sözkonusudur. Ama yine de Hendese-i Mülkiye’nin bir ders programında iktisat dersine yer verilmiş olması bizce önemlidir. Bu durum başta Fransız olmak üzere Avrupa mühendislik mekteplerinden etkilenilerek hazırlanmış bir ders programı olma ihtimalinden kaynaklanacağı gibi giriş kısmında belirttiğimiz üzere mühendislik sahalarının iktisadi süreçlerle ilişkisinden de kaynaklanıyor olabilir. Ancak her ne sebepten olursa olsun iktisat dersinin programda yer alışı, bize iktisadi tedrisat sürecinin etkileşim halinde olduğu pratik sahalara ilişkin birtakım fikirlerde vermektedir.

¹⁷² Mehmed Esat, **a.g.e.**, s.128.

İkinci meşrutiyet yılları Hendese-i Mülkiye'nin tamamen sivilleştiği ve adının Mühendislik Mektebi olarak değiştiği dönemlerdir. Bu yıllarda okulun Nafia Nezaretine bağlanması da bu durumun bir göstergesi olarak mektebin, sivil alanın ihtiyaçlarına daha çok hitap eder hale gelmeye başladığının göstergesidir. İktisat derslerine bu yılların yenilenmiş programlarında da rastlıyoruz. Buna göre, 1910 yılına ait "Mühendis Mektebi'nin İmtihan-ı Umumi Numaraları" adlı defterdeki bilgiler bize iktisat dersinin, altı seneyi kapsayan mühendislik ders programının son yılında olduğunu göstermektedir. Mühendislik mektebinde bu ders uzun yıllar boyunca Mehmet Tevfik Bey tarafından verilmiştir. Mehmet Tevfik Bey Mülkiye Mektebi mezunu olup, vermiş olduğu bu derslerde Mülkiyedeki hocası Sakızlı Ohannes Paşa'nın iktisat müfredatını takip etmiştir.¹⁷³ İlk defa Hendese-i Mülkiye'nin ders programlarında karşılaştığımız iktisat dersleri hakkında bu yıllarda daha somut bilgiler mevcuttur. Bu durum programa dersin o zaman konmuş olmasına rağmen ancak bu yıllarda, kadroda yer alan bir hocanın gözetiminde uygulanabildiğine ilişkin görüşü desteklemektedir.¹⁷⁴

Mühendislik ve iktisat ilişkisi ile ilgili arayışlar mühendislik okulunun ilk yıllarında başlamış ve ikinci meşrutiyet sonrasındaki ders programları ve dersi veren kişilerin hazırlamış oldukları dersle ilgili çalışmalarla¹⁷⁵ kendisini daha belirgin bir şekilde göstermiştir. İktisat tedrisatının Cumhuriyet yıllarına kadar zaman zaman kesintiye uğrasa da mühendislik mektebinde bu şekilde devam ettiğini Tevfik Bey'in 32 yıllık görev süresinden anlıyoruz.¹⁷⁶ Görüldüğü üzere yıllar öncesinde ilk defa Mülkiyede okutulmuş bir ders olarak iktisat eğitimi sürecinde yer alan ilm-i servet dersi bu yıllarda da etkisini doğrudan Mühendislik Mektebinde de "ilm-i iktisat" adı altında göstermiştir. Böylelikle iktisat, modern bir bilim olma yolunda ilerlerken farklı

¹⁷³ Öner Günçavdı, "İstanbul Teknik Üniversitesi'nde İktisat bilimi ve İktisat Eğitiminin 100.yılı", 2010, İstanbul.

s.5. (Çevirimiçi): <http://www.esam.itu.edu.tr/ITUktisatVelisletmecilik.pdf>, 15.04.2012.

¹⁷⁴ Mehmet Tevfik Bey'e kadar mühendislik mektebinde iktisadi tedrisatın, kadroda yer almayan ve dışardan gelen hocalar tarafından saat ücreti karşılığında verildiğini gösteren belgelere ait bilgiler mevcuttur. İktisat derslerinin bu statüde verildiği dönemlerde Tevfik Hamdi Bey İstanbul'da Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi olarak görev yapmaktadır. (Bkz: Günçavdı , **a.g.e**, s. 8.)

¹⁷⁵ Mehmet Tevfik Bey'in 1912 yılında Mühendis Mektebi Talebe birliği tarafından basılmış iktisat ders notları adlı özel bir çalışması mevcuttur. Bu çalışma üçüncü bölüm altında daha ayrıntılı olarak işlenecektir. (Bkz: Günçavdı, **a.g.e**, s. 9.)

¹⁷⁶ Günçavdı, **a.g.e**, s. 5.

sahalarda da etkisini belli etmiş ve bu şekilde diğer disiplinlerle etkileşime girerek yaygın hale gelmeye başlamıştır.

1.1.7. Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi

Osmanlı'da Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi Âlisi'nin kuruluşuna kadarki süreçte ziraat tedrisatına ilişkin çeşitli çalışmalarda bulunulmuştur. Bu çalışmalardan ilki 1847 yılında Yeşilköyde "Ziraat Talimhanesi" adı altında bir ziraat okulunun açılmasıdır. Bu okulun kuruluş amacı o dönem Yedikule'deki bez dokuma fabrikası için gerekli ipliğin üretilmesinde kullanılacak hammadde olan pamuğun sağlanması ve bu doğrultuda pamuk ziraatinin geliştirilmesiydi. Bunun için Yeşilköy'de ki Ayamama Çiftliği talimhane şekline getirilerek ilk pamuk ziraati uygulama eğitimi bu okulda verilmiştir. Okulda 20'si Askeri Tıbbiye'den nakledilmiş, 30'u dışardan alınmış olan toplam 50 öğrenci bulunmaktadır. Üç yıl sonra, 1850 yılında Nafia Nezaretine bağlanan okul aynı zamanda Osmanlı da fiilen öğretime başlayan ilk mesleki ve teknik öğretim kurumu olma öncülüğüne de sahiptir. Bu şekilde alanında ilk olma özelliklerini taşıyan ziraat okulunun ömrü çok uzun olmamış ve diğer mekteplerin kapanış nedenlerinde de sıkça bahsettiğimiz başta yeterli öğrenci bulamama sorunu olmak üzere, hocaların mesailerini yeteri kadar vermemeleri, yabancı uzmanlardan faydalanılamaması, ders araç ve gereçlerinin yetersiz olması gibi nedenlerden ötürü 1851 yılında tamamen kapatılmıştır.¹⁷⁷ Ziraat eğitimi ile ilgili böyle bir deneyim yaşandıktan sonra farklı bir girişimde de 1871 yılında bulunulmuş ancak bu teşebbüs henüz tam olarak bilinemeyen nedenlerden ötürü faaliyete geçirilememiştir. Böylesi sonuçsuz bir teşebbüse de II.Abdülhamit devrinde rastlamaktayız.1876 yılında yayımlanan kararnameye göre açılması düşünülen okulun yeri Maslak Çiftliği olarak belirlenmiş ancak muhtemelen alt yapı sorunları (dersi verecek hoca, ders kitapları vs.) nedeniyle olsa gerek bu teşebbüste de muvaffak olunamamıştır. Birde bu yıllardan sonra Halkalı Ziraat Mektebi'ne kadar

¹⁷⁷ Sevtap Kadioğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar" ve "Tedrisatı Ziraiye Nizamnamesi" , **Kutadgubilig**, S. 8, İstanbul, 2005, s. 239-257.

ki dönemde, taşrada açılmış ziraat mektepleri ile 1887-1900 yılları arasında açılmış özel amaçlı ziraat okulları da mevcuttur.¹⁷⁸

Osmanlı da bu yıllarda ziraat tedrisatı, sonuçsuz kalan teşebbüslerle de olsa farklı şekillerde gündeme gelmeye devam etmiştir. Halkalı ziraat mektebinin kuruluşu da böyle bir sürecin sonunda gerçekleştirmiş ve ilk defa 1878-1879 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa'nın Ticaret ve Ziraat nazırlığı yaptığı bir dönemde ciddi olarak ele alınmıştır. Bu dönemde, Ticaret ve Ziraat nazırlığının bünyesinde kurulan ziraat müdürlüğünün başına getirilen Amasyan Efendi ziraat okulu açma fikrine öncülük eden bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Amasyan Efendi Fransa da tahsil görmüş ve daha önceki yıllarda da kendi yönetiminde bir ziraat okulu kurma girişimi olmuş bir müteşebbistir.¹⁷⁹ Halkalı da yer satın alınması, binanın inşası, okul eğitim programlarının hazırlanması ile ilgili çalışmaların tamamlanmasıyla, mektep 1892 yılında Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi Âlisi olarak eğitime başlamıştır. Binanın tamamlandığı 1891 yılında, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye içinde açılmış olan Mülkiye baytar sınıflarının öğrencileri bu okula nakledilmiş ve bir yıl sonra da asıl ziraat öğrencilerinin kabulüne başlanmıştır. Bu binaya nakledilen baytar sınıfları 1894 yılında ikinci dönem mezunlarını verdikten sonra bu sınıflar İstanbul'a nakledilerek okul Halkalı Ziraat Mektebi halini almış ve 1896 yılında ilk mezunlarını vermiştir.¹⁸⁰ Halkalı ziraat mektebinde eğitim görmek için dönemin idadiye ve rüştiye gibi orta tahsil mekteplerini bitirmek gerekiyordu. Mektebin öğrenim süresi başlangıçta üç yıl iken 1895 yılında dört yıla çıkarılmış, 1920 yılında ise tekrar üç yıla düşürülmüştür.¹⁸¹ Ziraat mektebi ile ilgili bir diğer gelişme ise 1893 yılında idadi şubeleri kapanan Orman ve Maadin Mektebi'nin âli sınıflarının Halkalı Ziraat Mektebine taşınması ve okulun adının Halkalı Ziraat ve Orman Mektebi Âlisi olarak değiştirilmesidir. Bu yıldan sonra orman memurları bu okulda yetiştirilmeye

¹⁷⁸ Volkan Çeşme, Halkalı Ziraat Mektebi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2011, s. 5-13.

¹⁷⁹ Çeşme, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁸⁰ Kadioğlu, **a.g.e.**, s. 239-257.

¹⁸¹ Çeşme, **a.g.e.**, s.65.

başlanmış ve ikinci meşrutiyetten sonra 1910 yılında Orman Mekteb-i Âlisi kurularak okul buradan ayrılmıştır.¹⁸²

Orman mektebinin ayrılması ile Halkalı Ziraat Mektebi Âlisi adını alan okul birinci dünya savaşı ve Mondros mütarekesi yıllarında eğitimine ara vermek zorunda kalmıştır. Cumhuriyet yılları ile beraber 1927 yılında çıkan bir kanunla ziraat ve veterinerlik alanlarında yüksekokullar kurmak teşvik edilmiş ve bu doğrultuda ödenekler ayrılmıştır. Bu yasa ile beraber Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü kuruluş çalışmalarına başlanmış ve 1928 yılında Halkalı Ziraat Mektebi kapatılarak öğrencileri İstanbul'daki Orman Mektebi'ne nakledilmiştir.¹⁸³

Ziraat okullarının geniş çapta ele alınmasının, Osmanlı iktisadi düşünce tarihinde yer alan ziraat meselesi ile ilgili tartışmalara da katkı sağlayabileceği düşünülebilir. Her ne kadar biz bu bölümde tezimizle ilgili olarak sadece ders programlarını iktisadi tedrisat açısından inceleyecekte olsak, bu bile ziraat olgusuna iktisadi bir perspektiften ne zaman bakılmaya başlandığı ve böylelikle ziraat-iktisat ilişkisinin hangi dönemlerde kurulduğuna ilişkin bir fikir verebilir.

1800'lerin ortalarında açılan ilk ziraat okulunda amaç daha çok pamuk üretmek gibi özel bir alanla ilgili olduğu için ağırlıklı olarak direk uygulamaya dönük dersler yer almıştır. Bu pratik sahayı ilgilendirecek derslerin dışında ise teorik düzeyde; tarım, hayvancılık, matematik, coğrafya, kısmi olarak baytarlık, fizik, bağcılık, ipekçilik, şeker üretimi, yol ve köprü yapımı dersleri yer almıştır. Ziraat okullarının eğitim yapısının şekillenmesinde Fransa'da ziraat eğitimi almış olan ilk Osmanlı gençlerinden Agaton Efendi'nin önemli katkıları olmuştur. Mektepte aynı zamanda Rusçuk Ziraat Nazırı Kevork Efendi ile Fransızca dersleri veren Fransız Mühendis Mösyö Karınca gibi yabancı hocalarda bulunmaktadır. Ziraat eğitiminin bu ilk döneminde iktisat derslerine ilişkin her hangi bir kayıt söz konusu değildir.

Ziraat eğitiminde, iktisat derslerine ilk defa 1892 yılında Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi döneminde hazırlanan ders programında rastlanmaktadır. Bu programda ilm-i servet ve ilm-i idare-i Ziraat beraber yer almaktadır. 1909 yılında Orman ve

¹⁸² Kadioğlu, a.g.e, s. 239-257.

¹⁸³ Kadioğlu, a.g.e, s. 239-257.

Maadin ve Ziraat Nezareti ile Maarif Nezareti arasında geçen yazışmalarda Halkalı Ziraat Mektebi'nin, âli düzeyde bir okul olduğunu ispat etmek için gönderilen ders programında dersler ve içerikleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bu programın basım tarihi 1894/1895 yılları olup okutulan derslerin hangi konuları içerdiği, derslerin hangi yıllarda kaçar saat okutulacağına kadar ayrı ayrı bilgiler mevcuttur. Bahsi geçen bu programda ise İlm-i Servet-i Ziraiye (Zirai İktisat) dersine rastlanmaktadır.¹⁸⁴ 1892 yılındaki programda yer alan ilm-i servet ve ilm-i idare-i Ziraat dersinin karşısında herhangi bir ismin olmaması programdaki bu derslerin tam olarak uygulanıp uygulanmadığı ile ilgili bir kuşku oluşturmaktadır. 1893 yılındaki ders isimleri listesinde adı hendese-i ziraat ve ilm-i servet derslerinin karşısında yer alan Aram Efendi'nin, bir önceki yıl isminin sadece Hendese-i Ziraat'ın karşısında yer alması bu kuşkuyu derinleştirmektedir.¹⁸⁵ Bu durum bize 1893 yılından itibaren ilm-i servet ile ilgili derslerin Aram Efendi tarafından verildiğini göstermektedir.¹⁸⁶

Halkalı Ziraat Mektebi Âlisi Ders programı isimli kitapçıkta yer alan ilm-i servet-i ziraiyenin tanıtımına beş sayfa yer ayrılmıştır. Dersin ilk üç yıl otuz ikişer saat olmak üzere doksan altı saat verildiği belirtilmektedir. İlk yıl konuları ilm-i servet dersinin temel kavramları ve derse giriş niteliğindedir, ikinci yıl ilm-i servetin ziraat ile ilişkisinin kurulduğu ilm-i serveti ziraiye başlığı altındadır. Üçüncü yıl ise dersler ağırlıklı olarak ziraat konularıyla ilgili olarak usul-i idare-i ziraat, coğrafya-yı ziraat ve ziraat istatistiki, usul-i muhasebe-i ziraiye ile muhasebe-i ziraiye hakkında mutalâat başlıkları altında işlenmekteydi¹⁸⁷. Bu dersle ilgili tanıtım bölümü de bize gösteriyor ki ilk yıllarda taslak niteliğinde hazırlanmış olan programda yer alan bazı dersler uygulanmaya başlandığında tek bir ders altında toplanıp son şeklini alıyor. Bu örnekte gördüğümüz üzere, ilm-i servet dersi ile beraber ziraate ilişkin üçüncü sınıf

¹⁸⁴ Çeşme, a.g.e, s. 68.

¹⁸⁵ Aram Efendi'nin bu mektepte vermiş olduğu dersler için **Bkz:** Mehmet Zeki Pakalın, **Sicill-i Osmanî Zeyli : Son devir Osmanlı meşhurları ansiklopedisi**, Yayına Hazırlayan: Şakir Batmaz, 19 c., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008,C:II, s. 64.

¹⁸⁶ Konu ile ilgili farklı bir çalışma da ise Aram Efendi'nin mektebin ilm-i servet hocası olduğunun belirtilmesinin yanında mektepte iktisatla ilgili olabilecek Ulum-u Servet isimli bir dersin karşısında da Şevki Efendi'nin adı yer almaktadır. Ancak bu ders tek bir dönem gösterilmiş olup beraberinde de Bahçecilik, Ziraat ve Sanayi-i Ziraiye gibi dersler yer almaktadır. Bkz: Yrd. Doç. Dr. Özgür Yıldız, "Halkalı Ziraat Mektebi'nin Tarihçesi", **The Journal of Academic Social Science Studies: JASS/ International Journal of Social Science**, V: 5, Issue: 4, August 2012, s. 298.

¹⁸⁷ Çeşme, a.g.e, s. 68.

dersleri ilm-i serveti ziraiye altında toplanmıştır. Bu programda yer alan tanıtıma göre özellikle ilk yıl anlatılan konular ilm-i servet dersi ile doğrudan ilişkilidir. Bunlar arasında servetin dolaşımı, kısımları ve harcanması gibi başlıklar yer almaktadır. Tüm bu verilerle beraber ilk yılki dersin aslında ilm-i servet olduğunu söylersek yanlış olmayız.

Dört kısımdan oluşan bu yılki ders konuları bize Sakızlı Ohannes'in kitabının genel muhtevasını hatırlatmaktadır. Dersi veren Aram Efendi'nin de Ohannes Paşa gibi Ermeni olması bize derste kullanılan verilerin bu kitaptan aktarıldığına dair ipuçları sunmaktadır. Buradan çıkarttığımız sonuçlara göre de ilerki yıllarda aralarına Cavit Bey'inde katılacağı ziraatçılar ekolünün bu mektepteki etkisi kendisini belli etmektedir. Halkalı Ziraat Mektebi'nin açılmasında büyük gayretler gösteren Amasyan Efendi'nin durumu göz önünde bulundurulduğunda, belki de memleketin kalkınması için ziraati önemseyen ve önceleyen bir zümrenin Halkalı Ziraat Mektebine kendi fikir dünyalarında büyük anlamlar yüklediklerini de söyleyebiliriz. Bu durum aynı zamanda Halkalı Ziraat Mektebi'nin iktisat tedrisatı açısından önemini ortaya çıkarmaktadır.

1.1.8. Maliye Memurları Mektebi

Bu zamana kadar anlattığımız eğitim kurumları ikinci meşrutiyet öncesi dönem de kurulmuştur. Bu kurumlardan bir kısmı ikinci meşrutiyeti göremeden kapanırken bir diğer kısmı ise bu devre yetişmiştir. Maliye Memurları Mektebi ikinci meşrutiyet devrinin okullarından biridir. Bu mektep, inkılapla beraber gelen yeniliklere bağlı olarak hükümet işlerinde istihdam edilmek üzere daha donanımlı memurlara ihtiyaç duyulmasının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu okulla ilgili ilk hazırlıklar 1909 yılında yapılmış ancak hazırlanan program Cavit Bey tarafından beğenilmediği için Erkan-ı Harbiyeden Osman Kemal Bey'e bir program daha hazırlatılmış ve mektep 1910 yılında açılmıştır.¹⁸⁸ Okulun ilk eğitim yeri olarak "Beyazıt'taki nezaret binası

¹⁸⁸ Mustafa Ergün, **İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara 1996,s. 406.

seçilmiş sonrasında mektep, binanın bahçesindeki bir köşe de bulunan eski Muhassessatı Zatiye Dairesine”¹⁸⁹ taşınmıştır.

Okul eğitim teşkilatlanması olarak üç şubeden müteşekkildir. Bunlar; Tahrir-i Emlâk Şubesi, Mal Müdürleri ve Muhasebeciler Şubesi, Daire Memurları Şubesi'dir. Bu şubelerden ilki olan Tahrir-i Emlâk Şubesine sınavsız, başvuru sırasına göre öğrenci alınmaktaydı. Bu şube de Öğretim süresi dört ay olup, şube tahrir-i emlâk ve mükellef memurları yetiştirmeyi hedeflemekteydi. Mal müdürleri ve muhasebeciler şubesine de giriş şartsız olup, öğrenime başladıktan üç ay sonra talebelere bir sınav yapılır başaranlar öğrenimine devam ederken başaramayanlar bir daha bu mektebe alınmazdı. Üçüncü şube olan daire memurları şubesi ise adından da anlaşılacağı üzere maliye ile ilgili dairelerin memurlarının devam ettiği öğretim süresi iki yıl olan bir şubeydi. Buraya devam edenlere ise mektep kıdem sağlamaktaydı. 1912 yılında Okul ilk mezunlarını Hazine Şubesinden 13, Mâliye Şubesinden de 23 kişi olarak vermiştir.¹⁹⁰

Maliye Memurları Mektebi her ne kadar “âli” olarak geçse de ağırlıklı olarak lise tahsili görmeyenlerin okula girmesinden ötürü Maarif Nezareti başta olmak üzere, diğer devlet teşekkülleri tarafından, yüksekokul olarak kabul görmemiştir. Nitekim mektebin ömrü de pek uzun sürmemiş ve Birinci Dünya Savaşı çıktığında memurlarının ve öğrencilerinin askere alınmasından dolayı okul tatil edilmiştir. Maliye Memurları Mektebi uzun bir aradan sonra 1925 yılında Ankara'da eğitimine yeniden başlamıştır.¹⁹¹

Maliye Memurları Mektebi kuruluşu itibariyle mali ve iktisadi birtakım kaygıların neticesinde ortaya çıkmıştır. İkinci meşrutiyet devrinden sonra daha da yoğunlaşan reform programları devletin mali yüzünde de değişiklikleri gerektiriyordu. Ancak bu yeni sürecin idaresinde görev alacak donanımlı personelin az olması mali ve iktisadi alanlarda hükümetleri zora sokuyor ve idareciler Maliye Memurları Mektebi örneğinde ki gibi yeni eğitim kurumları açmak için girişimlerde bulunuyorlardı. Bu açıdan baktığımızda iktisat eksenli eğitime duyulan gereksimlerin artmakta olduğunu

¹⁸⁹ Ergin, **a.g.e.**, C: III-IV, s. 1512.

¹⁹⁰ Ergün, **a.g.e.**, s. 407.

¹⁹¹ Ergin, **a.g.e.**, C: III-IV, s. 1515.

görmekteyiz. Haliyle ikinci meşrutiyet dönemini genel olarak iktisat eğitimi açısından önemli bir geçiş süreci olarak değerlendirebiliriz.

Maliye Memurları Mektebi, üç şubeden oluştuğu için üç farklı ders programı uygulanmaktaydı. Bu şubelerden ilki olan Tahrir-i emlak şubesinde de “İlm-i Hesap, Hendese ve Ölçüm, Kitabet”¹⁹² dersleri okutulmaktaydı. Görüldüğü üzere bu şubedeki ders programında iktisat ile ilgili bir derse rastlamıyoruz. Ders programları itibarıyla daha yoğun olan Mal müdürleri ve muhasebeciler şubesinde ise iktisat dersini ilm-i iktisat adı altında şubenin ikinci yılki programında görmekteyiz. İki yıllık bu şubede ilk yıl sonunda yapılan sınav neticesinde talebeler eğer başarılı olmuşlarsa birinci kısım dahilindeki memurluklara yerleştirilirler ya da bir sene daha tahsile devam ederek ikinci kısma ait memuriyetlere hazırlanırlardı. Başarısız olanlar ise tamamen mektepten çıkarılırlardı. İlm-i iktisat dersinin yer aldığı bir diğer program ise üçüncü şube olan daire memurları şubesindeki eğitimin ilk yılındaki ders programıdır. Bu şubenin ikinci senesinde ise ağırlıklı olarak maliye ile ilgili dersler okutulmaktadır.¹⁹³

İktisat tedrisatı sürecinde ikinci meşrutiyet döneminden sonra iktisat derslerinin “İlm-i iktisat” ismi altında verilmesine daha önceki mekteplerin anlatımında da dikkat çekmiştik. Özellikle bu mektebin eğitim programlarının hazırlanmasında etkili olan Cavit Bey’in bu değişimle doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkisi kurulabilir.

1.1.9. Kadastro Memurları Mektebi

Defteri Hakani Nezaretine bağlı olarak açılan Kadastro Memurları Mektebi, Osmanlı’da taşınmaz malların, özellikle toprakların yazımında, haritalarının çıkarılmasında, sahiplerinin belirlenmesinde kullanılacak memurları yetiştirmek amacıyla açılmıştır. Bu mektep Hukuk ve Riyaziye olmak üzere iki şubeden oluşmaktaydı. Hukuk şubesinde tahsil süresi iki yılken, Riyaziye şubesinde ise bu süre bir yıldır.¹⁹⁴

¹⁹² Ergün, **a.g.e.**, s. 407.

¹⁹³ Ergin, **a.g.e.**, C: III-IV, s. 1513.

¹⁹⁴ Ergün, **a.g.e.**, s. 402.

Bir mesleki okul özelliğinde olan Kadastro Memurları Mektebi 1912 Şurayı Devlet kararıyla yüksekokul sayılarak “Kadastro Mektebi Âlisi” olmuştur. Bu tarihlerde yüksekokul talebesi askerlikten müstesna tutulduğu için bu kararın okula olan ilgiyi arttıracığı düşünülmüştür. Bu mektebe Defteri Hakani Memurları ile lise tahsili olanlar, sınava tabi tutularak alınırdı. Her şubeye yüzer talebe alınmakta olup mektebi bitirenlerden Riyaziye şubesi mezunları Defteri Hakani müdürlüklerine, Hukuk şubesi mezunları ise Tahriri Umumi Muharrir ve Mühendisliklerine tayin olunuyorlardı.¹⁹⁵

1912 yılında yapılan bir değişiklik ile Riyaziye Şubesinin adı “Fen Şubesi” olarak değiştirilmiş ve bu yıldan sonra her şubeye elli öğrenci alınmaya başlanmıştır. Ancak bu sayı 1914 yılında arttırılarak yetmiş beşe çıkarılmıştır. Mektep dönemin diğer okullarına benzer bir şekilde Birinci Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla beraber öğrencilerin askere alınması ve lise çıkışlılarında mecburen ihtiyat zabıt okullarına alınmasıyla beraber okul kapatılmak zorunda kalmıştır.¹⁹⁶ Mektep maliye memurları mektebi gibi 1925 yılında Ankara’da Kadastro Meslek Mektebi olarak tekrar açılmış ancak yer bulunamadığı için İstanbul’a nakledilmiştir.¹⁹⁷

İktisadi disiplinin gelişim sürecinde bir ders olarak karşımıza çıkan “ilm-i servet” derslerinin özellikle servet kısmı ile ilgili konularından bir bölümünü taşınamaz mallar oluşturmaktaydı. “Kadastro Mektebi Âlisi” ise gayrimenkul gibi bir alanda çalışacak personelin yetiştirilmesinin hedeflendiği bir okul olarak karşımıza çıkmakta olup taşınamaz malların direkt odağında yer almaktaydı. Bu mektebin iktisat eğitimi açısından önemi ilk olarak bu ilişkide aranabilir.

Kadastro Mektebi Âli’sine ait ders programları Riyaziye ve Hukuk şubesi ders programları olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bu şubelerden Riyaziye şubesine ait ders programında iktisatla ilgili bir derse rastlamıyoruz. Kadastro memurları mektebinde İktisatla ilgili derslere Hukuk Şubesi’nin ders programında rastlamaktayız. Esasında ilm-i iktisat adı altında verilen iktisat derslerinin hukuk şubesi bünyesinde olması iktisadın disiplinleşme sürecinde ilk olarak Darülfünûn-i

¹⁹⁵ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1520.

¹⁹⁶ Ergün, **a.g.e**, s. 404.

¹⁹⁷ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1521.

Sultani ders programlarında karşılaştığımız bir durumdu. Bu sürecin Hukuk düşüncesi ile iktisat düşüncesi arasındaki ilişki açısından önemli olduğuna bu başlık altında dikkat çekmiştik. İktisadi eğitim tarihinde karşılaştığımız bu ilişki Kadastro Memurları Mektebinde de karşımıza çıkmaktadır. Hukuk şubesinde ilm-i iktisadın yanında “İlm-i Feraiz, Ahkam-ı Evkaf, Mecelle-i Ahkamı Adliye ve özellikle Emval-i Gayrimenkuleye müteallik bilcümle kavanin ve nizamat derslerinin”¹⁹⁸ olması iktisadın bu dönemde içerdiği nazariyeler itibariyle hangi alanlarla ilişkiye geçmeye başladığını da göstermektedir.

Düşünce tarihinin pekçok dalında da görüldüğü üzere teorik süreçler pratik gelişmelerle belirli bir etkileşim içerisinde ilerlemektedir. Pratik saha da karşılaşılan taşınamaz malların idaresi, dağıtımı gibi konuların oluşturduğu sorunlara çözüm bulmak için iktisadi teorilerden yardım almak ya da bu teorilerinde dahil olduğu bir bütünlük içerisinde sorunlara yaklaşmak, iktisadi disiplinin Osmanlı’daki serüvenine ilişkin birtakım fikirler verebilir. Yine Kadastro Memurlar Mektebi, ders programlarında iktisat derslerinin ilm-i iktisat şeklinde yer bulduğu bu döneme ait farklı bir örneklikte sunmaktadır.

1.1.10. Evkaf Memurları Mektebi

Osmanlı’da ikinci meşrutiyetin yeniliklerinden etkilenmiş kurumlardan biri de vakıflardır. Vakıfların Osmanlı döneminde ciddi düzeyde gelirleri vardı ve bu gelirler doğrultusunda Osmanlı ilim ve kültür hayatına önemli eserler sunmaktaydılar. Evkaf Nezareti adı altında idare edilen vakıfların durumu ikinci meşrutiyet sonrası dönemde tekrar gözden geçirilerek, vakıflara yeni düzenlemeler getirilmeye çalışıldı. İşte bu düzenlemeler doğrultusunda, Evkaf Nezaretine bağlı olan vakıfları idare etmek için bakanlıkta çalışan katip ve memurlarla birlikte dışardan sınavla alınacak olanları yetiştirmek amacıyla bir okul açılmıştır. 1911 yılında Evkaf Nezareti tarafından açılan bu okulun adı Evkaf Memurları Mektebi’dir.¹⁹⁹ Yüksek mektep mezunları evkaf memurluklarını, mülkiye ve adliye memurluklarına kıyasla pek tercih

¹⁹⁸ Ergin, a.g.e, C: III-IV, s. 1520.

¹⁹⁹ Ergün, a.g.e, s. 356.

etmiyorlardı. Bunun için mezkur mektebin bir amacı da evkaf memurluğuna olan rağbetin arttırılmasıdır.²⁰⁰

Evkaf memurları mektebi için ayrılmış kontenjan kırk kişiliktir. Bu kontenjanın dörtte üçü evkaf memurlarına, geri kalan dörtte birlik kısmı ise dışardan okula girecek olanlardı. Mektepte öğrenim süresi ilk başta bir yıl olarak öngörülmüştür. Ancak uygulamaya geçilmesiyle beraber idadi mezunu olmayanların okutulan dersleri kavraması ile ilgili birtakım zorluklarla karşılaşmıştır. Bunun için bir hazırlık sınıfı konularak öğrenim süresi ikiye çıkarılmıştır. Mektepte günde iki saat ders okutulmaktaydı.²⁰¹ Bu şekilde eğitime başlanan mektep, 1912 yılının sonunda ilk öğrenim dönemini tamamlamıştır. Bu öğrenim süresi sonunda, “diploma alanlar 27; İkmale kalanlar 3; Sınıfta kalanlar 3; Sınava girmeyenler 2; Öğretimi terkedenler ise 5 kişidir”²⁰². Bu istatistiki durum bize dönemin genel eğitim-öğretim havasına ilişkin ilgiyi ve netice de gösterilen başarıyı ifade etmesi açısından birtakım veriler sunabilir. Bu süreç sonunda mektepten çıkan memurlara terfi ve dışardan mektebe girenlere ise ilk açılacak kurumlar için tayinde tercih hakkı tanınmıştır. Sınıfın birincisi olarak çıkanlar ise doğrudan Vilayet Evkaf Müdürlüğü’ne atanmıştır.

1912 yılı ortasında çıkan Balkan Savaşı nedeniyle mektep öğrencilerinin çoğu askere alındığı için kapanmıştır. Ancak savaştan sonra 1913 yılında tekrar açılarak 1914 yılında 25 kişi mezun etmiştir. Evkaf Memurları Mektebi Birinci Dünya Savaşı ile beraber tamamen ortadan kalkmıştır.²⁰³

Vakıf kurumları Osmanlı medeniyetinin en eski ve köklü yapıları arasında yer almaktadır. Vakıfların gelirleri, harcamaları ve giderleri ile ilgili süreçler iktisat tarihi açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Vakıfların geleneksel kurumlar olması itibarıyla modern süreçlerde neler yaşadıkları ve nasıl dönüşüme uğradıkları da düşünce tarihi açısından dikkatle incelenmeyi gerektirmektedir. Biz çalışmamızın kapsamı itibarıyla vakıfların eğitimle olan ilişkisinin çok sınırlı bir dönemini sadece iktisat eğitimi açısından ele almaktayız. Ancak hiç şüphesiz ki vakıf olgusunun çok

²⁰⁰ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1524.

²⁰¹ Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1524.

²⁰² Ergün, **a.g.e**, s. 357.

²⁰³ Ergün, **a.g.e**, s. 357.

boyutlu incelenmesi iktisadi düşünce tarihi çalışmalarına büyük katkılar sağlayacaktır.

Evkaf Memurları Mektebi'nin kısa süreli hayatında uygulanan ders programında; “Ahkâm-ı Evkaf, Nizamat-ı Evkaf, Malumât-ı Hukukiye ve Kanuniye, Arazi Kanunu, Malumat-ı İktisadiye, Usul-ü Defteri ve Muhasebe-i Umûmiye, Hesap, Kitabet-i Resmiye”²⁰⁴ derslerini görmekteyiz. Bu dersler içerisinde iktisatla ilgili olan ders ise malumat-ı iktisadiyedir.

Malumat-ı iktisadiyenin dersinin programa konulması ile ilgili olarak Evkaf Nezareti'nin, mektep için hazırlanmış kanuna mukabil yazmış olduğu mazbatada önemli bilgiler yer almaktadır. Mazbata da, vakfın gayri menkul mallarının tasarruf edilmesi ile ilgili hakların öneminden ötürü burada çalışacak memurların mali ve iktisadi müesseselerin şekil ve mahiyetine ilişkin bilgi sahibi olmaları ve bugün çok açık bir şekilde ortaya çıkmış tabiiye iktisadiye kurallarından bihaber olmamaları gerektiği belirtilerek programa ilm-i iktisat derslerinin ilave edilmesi gerektiği²⁰⁵ vurgulanmıştır. Bu metinde de görüldüğü üzere Osmanlı da, karşılaşılan sorunlara da bağlı olarak iktisatın bir çözüm aracı olarak önemi vurgulanmaktadır. Bu metinde iktisat tedrisatı için kullanılan, ilm-i iktisat ibaresinin artık yerleşmeye ve yaygınlaşmaya başladığını da söyleyebiliriz.

Son olarak, vakıf gibi geleneksel kurumları “iktisat” gibi modern disiplinlerin ya da olguların verileriyle ele alma çabasının, Osmanlı'daki düşünsel değişime ait seyrin ipuçlarını verdiğini de söyleyebiliriz.

1.2. Orta Öğretim Kurumları

Enderun, sıbyan mektepleri ve medreseler Osmanlı'nın klasik dönem eğitim kurumlarıdır. Batılılaşma süreci ile beraber ortaya çıkan modern mektepler her alanda olduğu gibi eğitim alanında da bir ikililik meydana getirmiştir. Bir yandan klasik eğitim kurumları faaliyetlerini yürütürken bir yandan da modern eğitim

²⁰⁴ Ergün, **a.g.e**, s. 357.

²⁰⁵ Mazbatadaki konuyla ilgili metin günümüz Türkçesine çevirilerek buraya aktarılmıştır. Mazbatadaki bu metnin orijinali için Bkz Ergin, **a.g.e**, C: III-IV, s. 1526.

kurumları ile oluşturulmaya çalışılan sistem oturtulmaya çalışılıyordu. Bu dönemde özellikle karşılaşılan sorunlardan biri ilköğretimle yükseköğretim arasında köprü vazifesi kuracak orta öğretim kurumlarının ikamesiydi. Bu kurumlarla genel olarak amaçlanan, yükseköğretime başlayacakların daha hazır hale getirilmeleriydi.

Tanzimat yılları, eğitimin yaygınlaştığı, klasik dönem eğitim kurumlarının ıslah edilmeye çalışıldığı, modern mekteplerin sayısının giderek arttığı bir dönemdir. Bu dönemde orta öğretim üç tür okul halinde şekillenmiştir. Bunlar; rüşdiye, idadiye ve sultaniyelerdir. Bu modern eğitim kurumlarından iktisat eğitimi açısından önem teşkil eden kurumlar ise idadiler ve sultanilerdir. Bu eğitim kurumları Müslüman ve Hristiyan Osmanlı tebaasını birbirine kaynaştırmak ve ortak bir kültürle yetiştirmek düşüncesiyle ortaya çıkmıştır. Bununla ilgili durum bu kurumların anlatımında bahsedeceğimiz ve 1869 yılında hazırlanmış Maarif Umumi Nizamnamesinde belirtilmektedir.²⁰⁶

Osmanlı'da hem ilk sultaniler hem de idadiler için hazırlanmış genel eğitim programlarında iktisat dersleri mevcuttur. Bizde çalışmamızın bu bölümünde öncelikli olarak iktisadın verildiği ortaöğretim kurumlarından idadiler ve sultanilerin tarihsel gelişiminden bahsederek bu kurumları iktisat eğitimi açısından inceleyeceğiz. Sonra yine bu başlık altında eğitim programlarında iktisat derslerinin yer aldığı meslek okulları ve özel okullara ilişkin bilgiler aktararak onları da iktisat eğitimi açısından ele alacağız.

1.2.1. İdadiler ve Sultaniler

Arapça kökenli olan “İdad” teriminin lügat manası, “hazırlamaktır”.²⁰⁷ İdadiler, öğrencilerin düzey olarak kendisinden bir üst kademede olan eğitim kurumlarına hazırlanması için açılmıştır. Osmanlı'da ilk defa idadiler, askeri eğitim sisteminin bir şubesi olarak ortaya çıkmışlardır.

²⁰⁶ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, 5.bs. Kültür Koleji Yayınları; 4, İstanbul, 1994, s. 143-145.

²⁰⁷ Ergin, **a.g.e**, C:II, s. 495.

Buna göre ilk idadi örneği, 1834 yılında II.Mahmud tarafından açılan Mekteb-i Harbiye ile ilgili süreçte ortaya çıkmıştır. Mekteb-i Harbiye'nin Avrupa'daki örneklerine göre teşkil edildiği süreçte okul, Mekteb-i Ulûm-u Harbiye ve Mekteb-i Fünûn-u idadiye olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İşte bu teşkilatlanma döneminde 1847'de Maçka kışlasında eğitime başlayan Mekteb-i İdadi, bu kurumun ilk örnekliliğini teşkil eder.

Her ne kadar idadi ismini taşımasa da ilk sivil idadiye, 1850 yılında Bezmialem Sultan tarafından açılmış olan Darülmâarif örnek olarak gösterilmektedir. Ancak bu kurum, dönemin ihtiyaçlarına binaen hem yüksek tahsil hem de meslek okulları için gerekli olan talebeyi yetiştirmek amacıyla kurulduğu için tam anlamıyla bir idadi formuna sahip değildir.²⁰⁸

İdadiler, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile başlayan dönem ve sonrasında gelişim göstermiştir. 1869 yılında hazırlanan M.U.N, bu döneme kadarki eğitim kurumlarını belirli bir düzene bağlamak amacıyla hazırlanmıştı. Beş bölümden oluşan M.U.N 198 maddeden müteşekkildir. Mekteplerin kısımları ve dereceleri ilk bölümde ele alınmıştır. Buna göre umum mektepler beş şube halinde incelenmiştir. Bunlar; sıbyan, rüşdiye, idadi, sultani ve yüksek mekteplerin Mekâtib-i Alîye şubesinden Darülmuallimin, Darülmualimat ve Darülfünûn'dur.²⁰⁹

M.U.N'da İdadiler ile ilgili dokuz maddelik ayrı bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde idadiler ile ilgili öne çıkan hususlar; idadi mekteplerinin rüştiyelerden mezun olmuş müslim ve gayri müslim çocukların birlikte eğitim görecekları bir yer olacağı, bin haneyi geçen hal ve mevkilerince lüzum görülen kasabalarda birer idadi mektebi yapılacağı ve idadi mektebi giderlerinin Vilayet Maarif İdaresi Sandığından karşılanacağıdır.²¹⁰

Nizamnamede idadilerle ilgili bu genel bilgiler aktarıldıktan sonra ders programları ile ilgili bahse yer verilmiştir. Buna göre idadilerin tahsil süresi üç yıl olacak ve ders

²⁰⁸ Muzaffer Orhan, Osmanlı Devletinde Vilayet Yatılı İdadileri, T.C Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ilköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretimi, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Niğde, 2006,s.8-10.

²⁰⁹ Derya Demirel, Osmanlı Devletinde İdadiler ve Sultaniler, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Samsun, 2007, s. 8

²¹⁰ Orhan, **a.g.e**, s. 13.

programlarında mükemmel türkçe kitabet ve inşa, mebadi-i ilm-i servet-i milel, hesap ve defter tutmak usulü, fransızca, coğrafya, hendese ve ilm-i mesaha, kavenin-i osmaniye, tarih-i umumi, hikmet-i tabiiye, mantık, ilm-i mevalid, kimya, cebir ve resim dersleri yer alacaktır. ²¹¹

Bu bölümden de anlaşıldığı üzere iktisat dersleri M.U.N ile beraber idadilerin ders programında, “mebadi-i ilm-i servet-i milel” ismi ile yer almıştır.²¹² M.U.N’a kadarki süreçte iktisat derslerine yükseköğretimde yer verilmiş olsa da bu nizamnamedeki kullanım bir ilktir.

Ekonomi politik ve ilm-i servet deyimlerinin ardından kullanılmış olan “mebadi-i ilm-i servet-i milel” isimlendirmesi bu nizamnamede muhtemelen “iktisada giriş” anlamında kullanılmaktadır. Bu isim idadilerin hazırlık niteliği ile de uyumludur. Burada önemli olan bir diğer husus ise dersin, mülkiye ya da maliye gibi iktisatla yakından ilişkili bölümlerden ziyade idadiler gibi daha genel özelliklere sahip eğitim kurumlarında yer alıyor olmasıdır. Bu durum bize iktisadın, özellikle bu dönem de “anasırı ilmiye” muamelesi gördüğüne dair fikir vermektedir.

İdadilerin ikinci meşrutiyet sonrası ders programlarında ise iktisat dersi ilm-i iktisat adı altında yer almaktadır. Yine 1911 yılındaki ulûm ve fûnûn şubelerinin beş senelik ve yedi senelik müfredat programlarında ise “ma’lumat-ı iktisadiye” dersine rastlanmaktadır.²¹³

Sultaniler ismi M.U.N’da zikredilmekle birlikte, bu isim ilk defa Galatasaray’da bir lise olarak kurulan Mekteb-i Sultani adı ile kurumsallaşmıştır.²¹⁴ Buna göre, her vilayet merkezinde bir mekteb-i sultani kurulması planlanmıştır. Bu okulların üç yıllık âdi ve âli kısmı olmak üzere iki şubeden oluşması düşünülmektedir. Buna göre âdi kısma

²¹¹ Akyüz, **a.g.e**, s. 145.

²¹² Bu isim bize bu dönemlerde Mülkiye de ilmi servet dersini vermiş olan Sakızlı Ohannes’i hatırlatmaktadır. Zira Sakızlı Ohannes bu nizamnamenin yayımlanışından yaklaşık on iki yıl sonra bu isimde bir kitap yazacaktır. “Mebadi-i ilm-i servet-i Milel” in günümüz türkçesiyle karşılığı “milletlerin (ulusların) zenginliği bilimine (ilmine) giriş”tir. Bu kavram bize aynı zamanda İskoç Filozof Adam Smith’in 1776’da yayımlanan “ulusların zenginliği” isimli kitabını da anımsatmaktadır. Görüldüğü üzere iktisadın bir disiplin olarak gelişim sürecinde, modern iktisat kavramları yine iktisadın kendisi gibi modern olan eğitim kurumlarında da etkilerini hissettirmişlerdir.

²¹³ Hasan Ali Yücel, **Türkiye’de Ortaöğretim**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994, s. 148-149.

²¹⁴ Akyüz, **a.g.e**, s. 145.

rüşdiye diploması almış olanlar kabul edilecek ve burada idadi programı uygulanacaktır. Âli kısma ise idadi diplomasına sahip olanlar alınacaktır.²¹⁵

Sultanileri idadilerden ayıran unsurlar, hem öğrenim derecesi hem de mektebin açıldığı bölge ile ilgilidir. M.U.N belirtildiğine göre, “köylerde ve mahallelerde sıbyan, beş yüz evli kasabalarda rüşdiye, bin evli kasabalarda idadiye ve vilayet merkezlerinde de sultani mektepleri açılacaktır”²¹⁶. Bugünün eğitim yapısı ile kıyaslandığında idadilere ortaokul, sultanilere ise lise demek daha doğru olur. Bununla beraber 1881 tarihinde vilayet merkezlerinde açılan sultanilere yedi yıllık idadi ve sancaklardakine de beş senelik idadi denilmek üzere yine lise ve orta tahsil dereceleri arasındaki fark gözetilmiştir.²¹⁷

Sultanilerin öğretim yapısı daha öncede belirttiğimiz üzere âdi ve âli kısımlardan oluşmaktaydı. Üç yıllık âdi adını taşıyan kısımda idadi dersleri okutulacaktır. Kısım-ı âli adını taşıyan son üç yılda ise Edebiyat ve Ulûm (müsbet bilimler) şubeleri yer alacaktır. İktisat derslerine bu şubelerden Edebiyat şubesinin ders programında rastlanmaktaydı. Bu şubede yer alan dersler; türkçe, fenn-i kitâbet ve inşâ (türkçe yazı yazma dersi), arabî, farisîden edebiyata müteallik müellifat, maani (lugat ve sintaks meseleleriyle sözün maksada uygunluğundan bahseden ilim), fransızca, ilm-i servet-i milel, hukuk-ı milel, tarih. ulûm sınıfında ise; hendese-i resmiye (tasarı geometrisi), menâzır-ı cebir ve cebrin hendeseye tatbiki, müsellesât-ı müsteviye ve küreviye (trigonometri ve geometri), hey’et (astronomi), hikmet-i tabiiye (fizik), kimyanın muhtasar suretle sına-i ve ziraate tatbiki’dir. Osmanlı’da sultanilerin pek uygulama alanı bulduğu söylenemez. Mekteb-i Sultani gibi birkaç örneğin dışında ikinci meşrutiyete kadar bu okullar hiç bir yerde açılmamıştır.²¹⁸

Sultanilerin ders programlarında da iktisat ile ilgili olarak “ilm-i servet-i milel” dersi yer almaktadır. İdadiler için hazırlanmış ders programlarının sultanilerin ilk kısmında uygulanması planlandığına göre bu şubede yer alan ders, idadi programındakinin devamı niteliğindedir.

²¹⁵ Dölen, **a.g.e**, C:I, s. 134.

²¹⁶ Ergin, **a.g.e**, C:II, s. 414.

²¹⁷ Ergin, **a.g.e**, C:II, s. 414.

²¹⁸ Akyüz, **a.g.e**, s. 146.

Yine Sultanilerin edebiyat şubelerinde görülen iktisadın, bir benzerine yıllar sonra İstanbul Dârülfünûnu örneğinde rastlanılacaktır. Bu duruma sultanilerin etkisinin olup olmadığı bilinemez ancak iktisadın böyle bir sınıflandırma da yer alıyor olması sosyal bir bilim olarak öne çıkmaya başladığını ve diğer sosyal disiplinlerle etkileşime geçtiğini göstermektedir.

İktisat eğitiminin İdadiler ve Sultanilerin ders programlarında “Mebadi-i ilm-i servet-i Mîlî” ve “İlm-i servet-i Mîlî” isimleri altında yer aldığı görülmektedir. “İlm-i servet” deyiminin, bu dönemki bazı yükseköğretim kurumlarında olduğu gibi idadi ve sultanilerde de aynı şekilde kullanılıyor oluşu, o dönemde iktisattan anlaşılanın “İlm-i servet” olduğu kanaatini pekiştirmektedir. İkinci meşrutiyet devrinin iktisat eğitimine yansımaları idadilerde de görülmüş ve İlm-i servet ile başlayan tedrisat süreci bu dönemde “malumatı iktisat” halini almıştır.

İktisadın bir disiplin olarak gelişim ve evrilmesinin idadi ve sultani örneklerinde de görüldüğü üzere, eğitim kurumlarının modernleşmesine paralel bir şekilde ilerlemesi kayda değerdir. Bu durum, iktisat eğitiminin gelişim sürecinin modernleşme ile yakından ilişkisine de ışık tutmaktadır.

1.2.2. Meslek Okulları

Osmanlı’da meslek okulları, hali hazırda personel ihtiyacı olan bir alana ilişkin mesleğin, eğitim yolu ile edinilerek gerekli eleman ihtiyacının karşılanması amacıyla kurulmuş modern mektepler olarak ortaya çıkmışlardır. Bu okullarda meslek derslerinin yanında temel düzeyde teorik derslerde verilmekteydi. Bu mekteplerde okuyacak talebeden istenen ya sıbyan ya da rüşdiye mektebi okumuş olmasıydı. Bazı durumlarda bu şartlar dahi aranmamakta ve icra edilecek meslek için gerekli eğitimin verileceği talebenin merakı, yetenekleri de bu okullara girmek için yeterli olarak görülebilmekteydi.

Kişi, bu mektepleri bitirdikten sonra hangi alanda eğitim görmüş ise o mesleğe atılırdı. Haliyle bu alanla ilgili ihtiyaçta bu sürece paralel bir şekilde giderilmiş olurdu. Meslek mekteplerinde eğitim görmüş olanlar, bu okulları bitirdikten sonra yüksek öğretim okullarına da girebiliyordu. Bunun için meslek mekteplerini, ara bir eğitim sürecine tekabül ettiğinden ortaöğretim kurumları içerisinde inceledik.

Meslek okullarına örnek olarak; Aşı Memurları Mektebi, Ebe Mektebi, Kaptan ve Çarkçı Mektebi, Kız Sanayi Mektepleri, Darülmualimât ve Darülmualimin gösterilebilir. Bu mekteplerden programlarında iktisat derslerinin yer aldığı iki okuldan, kız sanayi mektepleri ve öğretmen okulları (Darülmualimin ve Darülmualimât) bu başlık altında ele alınacaktır.

1.2.2.1. Kız Sanayi Mektepleri

Osmanlı'larda kızlara ilköğretimin üzerinde eğitim veren kurumlar ilk defa 19.yy ortalarında açılmıştır.1859 yılında açılan inas rüştiyeleri, 1870'te açılan Darülmualimât bunun ilk örnekleri olarak sayılabilir. Yine kızlara mesleki eğitim veren ilk kurumların açılışı da bu dönemlere tekabül etmektedir. Bunun ilk örneğini de 1842 yılında açılan ebeklik kursları oluşturmaktadır.²¹⁹ Kız sanayi mekteplerinin açılışı da işte böyle bir dönemde gerçekleşmiştir.

Tophane-i Amire'nin idaresinde bulunan Yedikule'deki fabrikalarda kızlara çalışma imkanı sunmak ve askere sargı, çamaşır dikmek amacıyla dokuma, nakış, vs. gibi sanatların öğretildiği ilk kız sanayi mektebi 1869 yılında Mithat Paşa tarafından açılmıştır. Çoğunlukla orta halli ailelerin kızlarını okutmak için seçtiği bu okullardan, aile hayatında mutluluğu sağlayacak kabiliyetler edinecekleri veya ürettikleriyle geçimini sağlayabileceği iyi bir ev kadını olacak kızların yetişebileceğine ilişkin beklentiler vardı.²²⁰

Kız sanayi mektebi, Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlı olarak eğitimini sürdürüyordu. Bu durum 1886 yılında Maarif Nezaretine bağlanana kadar bu şekilde devam etmiştir. Kız Sanayi Mektebi ilk açıldığında okula 50 kişi kayıt yaptırmıştır. Açıldıktan sonra mektebe gösterilen rağbet neticesinde öğrenci sayısı 80'i geçmiş ve bunun üzerine mektep, aynı yıl yarısı gündüzlü yarısı yatılı olmak üzere 100 öğrencinin öğrenim görebileceği yatılı bir okul halini almıştır. İleriki yıllarda ise artan bu ilgiye de bağlı olarak 1878'de Üsküdar'da ve 1879'da Aksaray'da ve üçüncüsü yine aynı yılda

²¹⁹ Yasemin Tümer Erdem, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi" Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, **Basılmamış Doktora Tezi**, 2007, İstanbul, s. 21.

²²⁰ Erdem, **a.g.e.**, s. 26.

Cağaloğlunda olmak üzere üç kız sanayi mektebi daha açılmıştır. Bunlardan ilk ikisi yatısız, üçüncüsü ise yatılıydı.²²¹

Kız Sanayi Mektebi ile ilgili ilk ıslah çalışması 1907 yılında yapılmıştır. Kurulan bir komisyonla okulun programı ve genel düzeni tekrar gözden geçirilmiştir. Bu komisyonun kaydettiği başarı üzerine diğer iki kız sanayi mektebinin idaresi de bu komisyonun başı olan Hulusi Bey'e verilmiştir. İkinci meşrutiyet sonrası dönemlerde ise mektebi, Avrupadaki örneklerine benzer bir duruma getirmek için 1913 yılında Belçika'dan bir müdire ve iki öğretmen getirilmiş ve bu getirilen eğitimciler 1913 yılında açılan Horhor'da kız sanayi mektebi için görevlendirilmişlerdir. Böylelikle Dersaadet Nehari ve Üsküdar Kız sanayi mektepleri birleştirilerek ilk ve orta kısımlardan oluşan ve idadi seviyesinde eğitim veren dokuz sınıflı gündüzlü Dersaadet Kız Sanayi Mektebi 1 kasım 1913 tarihinde Fatih Saraçhane'de Horhor mevkiindeki Münir Paşa konağında yeniden açılmıştır. Ancak bundan bir yıl sonra ihtiyaç üzerine Üsküdar Kız Sanayi Mektebi, ilk sanayi mekteplerini açan Mithat Paşa'ya izafetle Mithat Paşa Kız Sanayi Mektebi ismiyle tekrar açılmıştır. Mektep ileriki yıllarda Üsküdar İnas Sultanisi'ne dönüştürülerek 1927 yılına kadar eğitimine bu şekilde devam etmiştir. Dersaadet kız sanayi mektebi ise 1917 yılında ibtidai ve tali olmak üzere iki kısma ayrılmış, 1918-1919 yılında orta kısmı Selçuk Hatun İnas Sultanisi ile birleştirilerek Selçuk Hatun Kız Sanayi Mektebi adını almıştır. Bu şekliyle Cumhuriyet yıllarına kadar kızlara mesleki ve teknik eğitim veren tek kız sanayi mektebi, Selçuk Hatun Kız Sanayi Mektebi'dir.²²²

Buraya kadar tarihçesinden bahsettiğimiz kız sanayi mekteplerini iktisat eğitimi açısından önemli kılan husus, bu mekteplerin programlarında bu döneme kadar hiçbir modern mektepte ismi geçmemiş iktisatla ilgili bir isme yer verilmiş olmasıdır.

Kız sanayi mekteplerinin ders programını içeren 1884 yılındaki nizamname incelendiğinde, bu mekteplerin beş yıllık bir eğitim vermekte olduğu görülür. Bu ders programındaki dersler, teorik ve sanat dersleri olmak üzere iki kategoride incelenebilir. Bu beş yıllık ders programın da; "elifba, kuran-ı kerim, akaid-i diniye, risale-i ahlak, yazı ve imla, muhtasar kavaid-i osmaniye, muhtasar ilm-i hesap,

²²¹ Ergin, **a.g.e**, C:II, s. 686.

²²² Erdem, **a.g.e**, s. 205.

muhtasar tarih ve coğrafya, malumat-ı nafia, inşaa, ilm-i tedbir-i menzil, hıfzıssıhha gibi teorik derslerin yanında dikiş, nakış, el örmesi, kasnak, kanava, biçim, çiçek, dikiş, piyano ve resim gibi sanat dersleri”²²³ yer almaktadır. Bu liste de iktisadi tedrisat süreci ile ilgili dikkatimizi çeken ders ise ilm-i tedbir-i menzil’dir.

İlm-i tedbir-i menzil kavramı Osmanlı’da iktisatla ilişkili olarak ilk defa Sahak Abro tarafından, J.B Say’ın “Catechisme d’Economi Politik” isimli eseri tercüme edildiğinde, kitabın Osmanlıca ismi olarak kullanılmıştır. O dönemlerde iktisadın yaygın kullanımı olan “Ekonomi Politik” yerine “Tedbiri’l-menzil” kavramının seçilişi bu terimin iktisat eğitim tarihi açısından incelenmesini gerekli kılmaktadır. Zira bu durum aynı zamanda iktisadi disiplinin ortaya çıkışının ilk nüvelerine de tekabül etmektedir.

Latince kökenli bir kavram olan “ekonomi” teriminin etimolojik tahlili yapıldığında sözcüğün, Yunanca “oikos” ve “nem” köklerinden geldiği görülür. Bu iki terimin Türkçe karşılıkları ise, “ev” ve “idare, yönetim” dir. İşte “Tedbiri’l-menzil”in ekonomi politik kavramı ile olan ilişkisi de bu tahlilde yatmaktadır. Bu şekliyle “Oikonomia” teriminin tam Türkçe karşılığı “ev idaresi”dir.²²⁴ Bu bağlamda Osmanlıca bir terim olan “Tedbiri’l-menzil”e ait (Tedbir; çare, önlem, ihtiyat ve Menzil; ev) karşılığın, “ekonomi” olduğu göz önünde bulundurulursa, kız sanayi mektepleri ders programlarında yer alan bu dersin mahiyeti daha iyi anlaşılmış olur. Bu durum bize “Tedbiri’l-menzil” teriminin, Tanzimat sonrası döneme ilişkin kullanımıyla ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. Öte yandan “Tedbiri’l-menzil”in kız sanayi mekteplerindeki kullanımı, kadının iktisadi anlamda üstlenmiş olduğu role ilişkin bazı fikirler vermektedir.

İlm-i tedbiri menzil dersi ilkeri yıllarda mektebin düzenlenen programlarında karşımıza, “idare-i beytiye” ya da “iktisadi beyti” isimleri altında çıkmaktadır.

²²³ Ergin, a.g.e, C:II, s. 688.

²²⁴ Mehmet Nuri Güler, “Günümüzde iktisat (Ekonomi) Biliminin Adlandırılma Problematikliği”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C: XVIII, S. 4, 2005, s. 379.

Tablo 4 : Kız Sanayi Mektepleri'nde İlm-i Tedbiri Menzil Dersleri

YIL	OKUL	DERS	MUALLİM YA DA MUALLİME
1914-1915	Dersaadet Kız Sanayi Mektebi	İdare-i Beytiyye (İktisad-i Beyti) öğr.	Pakize Hanım
1914-1915	Mithat Paşa Kız Sanayi Mektebi	İdare-i Beytiyye ve Usûl-i Defteri-i Beytî	Ahdiye Hanım
1917-1918	Mithat Paşa Kız Sanayi Mektebi	Devre-i âliye birinci ve ikinci seneler Eşya ve İdâre-i Beytiyye	Mustafa Nuri Bey
1919-1920	Selçuk Hatun Kız sanayi Mektebi	iktisad-i Beyti	Sadiye Hanım (Müdire)

Kaynak: Erdem, a.g.e, s. 211-217'de bulunan kız sanayi mekteplerinin ders programlarından derlenerek hazırlanmıştır

Tabloda sunulan ders programlarında, 1917 yılında idare-i beyti dersine girmiş olan Mustafa Nuri Bey'in o yıl bu dersle birlikte "Muhâsebât-ı Ahlâkiye" dersine de girdiği görülmektedir. Bu durum kadim gelenekteki ilim tasnifinde yer alan "ilm-i tedbiri menzil" in, hikmet-i ameliye ilminin bir bölümü olan "İlm-i Ahlak" ve "İlm-ü Tedbir-ül Medine" ile beraber oluşunu da akla getirmektedir.²²⁵ Bu durum bir raslantı olabileceği gibi iktisat biliminin temellerini atan Adam Smith'in de bir ahlakçı olduğunu hatırlatmaktadır..

1.2.2.2. Öğretmen Okulları

Osmanlı'da ilk defa bir öğretmen okulu kurma girişimleri Tanzimat dönemine dayanmaktadır. Bu süreçte, dönemin ortaöğretim kurumlarından olan rüşdiyelerde eğitim verecek yetişmiş öğretmenlerin bulundurulması ile ilgili gereksinimler Dar'ülmuallimin-i Rüşdi'nin açılmasına zemin hazırlamıştır. 16 Mart 1848 tarihinde gerçekleştirilen bu açılış ile beraber ilk modern sivil okullarında adeta temeli atılmıştır. Böylelikle Tanzimat dönemine kadar medreselerden karşılanan öğretmen

²²⁵ Kınalızade Ali Çelebi'nin ilimleri sınıflaması için Bkz: Dr.Hüseyin Öztürk, **Kınalızade Ali Çelebi'de Aile**, T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1990, Ankara, s. 136.

ihtiyacı, bundan sonraki süreçte Darülmualimin adındaki modern eğitim kurumları aracılığı ile karşılanacaktı.²²⁶

Darülmualimin'e ilk olarak baş hoca ünvanı ile Yahya Efendi isminde bir müderris yönetici olarak atanmıştır. Yahya Efendi bu görevi, 1850 yılına kadar yürütmüştür. Yahya Efendi'den sonra bu vazifeye Ahmet Cevdet Efendi getirilmiştir.

Darülmüallim Nizamnamesinde bu ilk öğretmen okulu ile ilgili olarak mektepte nitelikli öğretmen yetiştirmek üzere az sayıda öğrenci alınacağı belirtilmiştir. Bu sayı ilk önce otuzken sonrasında yirmiye düşürülmüş ve bu öğrencilere de muvazzaf öğrenciler denmiştir. Bunun dışında alınacak öğrencilerinde mülazım sıfatıyla kaydı yapılmış bunların da bazı şartlarla muvazzaf olabileceği belirtilmiştir. Bunun yanında öğrencilerin sınavla alınacağı, okulun eğitim süresinin üç yıl olacağı, öğrencilere burs imkanının tanınacağı ve bununla birlikte öğrencilerin “cerre” çıkıp para, yiyecek dilenme geleneğinin kaldırılacağı belirtilmektedir. “Cerre” çıkmanın kaldırılması isteğinin temelinde ise öğretmenin vakar ve temkininin koruma çabası yatmaktadır. Öğretim ve sınavların büyük bir ciddiyetle yapılacağı ve kimseye iltimas tanınmayacağı, çalışkan öğrencilerin üç yıldan önce yine sınavla okulu bitirebilecekleri ve mezunların göreve atanmalarında mezuniyet başarı dereceleri ve sıralarının göz önünde bulundurulacağı hususları da bu nizamnamede yer verilen önemli maddeler arasındadır.²²⁷

Darülmualimin'in Osmanlı eğitim hayatındaki varlığı 1868 yılında dönemin ilkokulları olarak işlev gören iptidai mekteplerinde öğretmen yetiştirmek üzere açılmış olan Darülmualimin'i Sıbyan'ın kuruluşu ile devam etmiştir. Sıbyan mekteplerinin ıslah çalışmaları ile ortaya çıkan iptidai mekteplerinde, rüşdiyelerde de olduğu gibi dönemin gereksinimlerini karşılayacak eğitimcilere ihtiyaç duyulmaktaydı. İlk olarak vilayetlerde açılan bu mekteplerin, 1875 yılından itibaren taşrada da açılmaya başlandığı görülmektedir.²²⁸

²²⁶ Hüseyin Yazıcı, “Osmanlı Devletinde Öğretmen Okullarının Kuruluşu ve İşleyişi”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Çanakkale, 2006, s. 10.

²²⁷ Akyüz, **a.g.e.**, s. 154.

²²⁸ Akyüz, **a.g.e.**, s. 157.

Öğretmen okulları ve onların eğitim yapısı ile ilgili önemli düzenlemelere, üzerinde önemle durduğumuz Maarif Umumiye Nizamnamesinde de yer verilmiştir. Buna göre, umumi okulların (Mekâtib-i umumiye) çeşitli kademelerine yetkili öğretmenler yetiştirmek üzere İstanbul'da bir büyük erkek öğretmen okulu kurulması planlanmaktadır. Bu okul, üç bölüm şeklinde tasarlanmaktadır. Bu bölümlerden ilkinin rüştiyeye, ikincisinin idadiyeye, üçüncüsünün de sultanîlere öğretmen yetiştirmesi planlanmaktadır. Her bir bölümün ise, biri edebiyat diğeri fen olmak üzere iki ayrı şubeye ayrılması planlanmaktadır. Bunun yanında yine mezkur nizamnamede, kız ilkokulları ve kız rüşdiyelerine kadın öğretmen yetiştirmek üzere bir dar'ülmuallimât açılması öngörülmüş ve bu mektep 1870 yılında faaliyete geçirilmiştir. Bu okulda da sıbyan şubesinin öğretim süresi iki, rüşdiyenin öğretim süresi ise üç yıldır.²²⁹

Sonuç olarak Osmanlıda Tanzimat döneminde öğretmen okulları, dârülmualliminin üç (sıbyan, rüşdiye ve âliye ya da idadi), dârülmuallimâtın da iki şubesi (sıbyan ve rüşdiye) ile birlikte eğitim hayatına başlamıştır.

Dârülmuallimînin Tanzimat döneminin ilk modern mekteplerinden olması, bu mektebin ders programlarındaki değişim sürecini iktisadi tedrisat açısından ele almayı önemli kılmaktadır. Dârülmuallim için belirlenmiş ilk ders programında az sayıda ders yer almaktaydı. Dârülmuallim için hazırlanmış nizamnamede ilk etapta Elifba, Sarf , Nahiv (Gramer) ve Meanî (hitabet) gibi dersler yer almaktadır. Fakat ilkerki dönemlerde bunlara ek olarak Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, İmla, Rik'a, Riyaziye (Matematik) ve Resim gibi dersler konulmuştur.²³⁰ Bu yıllarda hazırlanmış bir ders programında iktisatla ilgili herhangi bir ders yer almamaktadır. Dârülmuallim de İktisadi tedrisata 1869 yılında Maarif Umumi Nizamnamesinde belirtilen dârülmualliminin iki yıllık idadi şubesi için hazırlanmış programında rastlanmaktadır. Bu programda iktisat ile ilgili ders "ilm-i serveti milel"dir.²³¹ Ancak dârülmualliminin idadi şubesi pek uzun ömürlü olmamıştır. Eğitime 1874 yılında başlayan şube, 1880 yılında kapatılmıştır. Bundan sonra dârülmuallim uzun bir süre sıbyan ve rüşdiye şubeleri ile eğitimine devam etmiştir. Bu şubelerde de iktisadi tedrisata ilişkin

²²⁹ Yazıcı, **a.g.e**, s. 17.

²³⁰ Yazıcı, **a.g.e**, s. 13.

²³¹ Yücel, **a.g.e**, s. 200

herhangi bir ders bulunmamaktadır. 6 yıl eğitim veren idadi şube için belirlenmiş programın büyük bir kısmının da uygulanamadığı göz önünde bulundurulursa bu yıllarda iktisadi tedrisatın sadece yazılı bir belgeyle var olduğunu belirtebiliriz.

Ancak bundan yaklaşık on bir yıl sonra hazırlanmış 1891 yılındaki nizamnamede idadi şubenin tekrar açıldığına şahit olmaktayız. Bu yıllarda sıbyan, rüşdi ve idadi olmak üzere her bir şube iki yıl eğitim vermektedir. Bu dönemlerde açılmış dârümualliminin idadi şubesi için belirlenmiş bir ders programına ise 1898 tarihli Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye’de rastlanmaktadır. Bu yılki ders programında iktisadi tedrisatın yine ilm-i servet dersi ile devam ettiği görülmektedir. Bu yıldaki resmi belgede okulda görevli idareci ve öğretmenlerin isimlerinden anladığımıza göre ilm-i servet dersi dârümuallimde Mecid Bey tarafından okutulmuştur.²³² Yine bu yıllar arasında (1899) muallim mektebi’nde ilm-i servet dersi vermiş bir isimde Cavit Bey’dir.²³³

1899 yılındaki salnamede ise Edebiyat ve Fen olarak ayrılan Âliye şubelerinde ortak okutulan altı dersten biride ilm-i servettir. İlm-i servetin yanındaki diğer ortak dersler ise Akâid, Ahlak, Fransızca, Fenn-i Mali ve ilm-i Ahval-i Nefs’tir. İlm-i servet bu yıllarda âliye şubesinin ikinci ve üçüncü sınıflarında okutulmaktadır. Bu program ikinci meşrutiyete kadar bu şekilde devam etmiştir.

İkinci meşrutiyet sonrasında her mektepte olduğu gibi dârümuallimdeki ders programlarında da değişiklikler yapılmıştır. İktisadi tedrisatta yine bu dönem de farklı bir isim altında gelişimini sürdürmüştür. Buna göre 1915 tarihli nizamnamenin ders programında iktisat dersinin Malumat-ı iktisadiye ismi ile verilmekte olduğunu görüyoruz.²³⁴ Öğretmen okulları bahsinde inceleyeceğimiz bir diğer ders programı dizisinde dârümuallimâta ait olan ders cetvelleridir. İkinci meşrutiyet öncesi dârümuallimâtta gördüğümüz iktisadi tedrisat ile ilgili ders kız sanayi mektepleri bahsinden de hatırlayacağımız üzere ilm-i tedbiri menzil’dir. Bu ders M.U.N’de

²³² Yazıcı, **a.g.e**, s. 24.

²³³ Nazmi Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 17.

²³⁴ Yazıcı, **a.g.e**, s. 88 ve 96.

geçen dârümuallimâtın üç senelik rüşdiye ders programlarında da mevcuttur.²³⁵

Dârümuallimâtın İkinci meşrutiyet sonrası ders programında ise dârümuallimde de okutulan ma'lumatı iktisadiye dersi ile beraber idare-i beytiye dersi verilmektedir.²³⁶

Bu isimler altında karşımıza çıkan dârümuallimîn ve dârümuallimat'ın ders programları, iktisadi tedrisat açısından önemli veriler sunmaktadır. Özellikle 1899 yılında dârümuallimin'in âliye şubesinde uygulanan ortak derslerin içerisinde ilm-i servetin de oluşu hem kendisiyle beraber verildiği akaid ve ahlak dersleri kadar önemsendiğine hem de her şube için bilinmesi gereken asgari bir ders olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Öte yandan dârümuallimâtın bünyesindeki ilm-i tedbir-i menzil dersi iktisadi tedrisat sahasında kızlar için uygun görülmüş bir ders olarak bu eğitim kurumunda da karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ikinci meşrutiyet sonrası ders programlarında tedbiri menzilin, idare-i beytiye halini alıp ma'lumat-ı iktisadiye ile beraber verilışı bize iktisadi disiplinin gelişim sürecinde, "tedbiri menzil" anlayışı ile olan ilişkisini birkez daha hatırlatmaktadır.

1.2.3 Özel Okullar

Hususi mektepler ya da bugünkü deyişle özel okulların açılması 1856 Islahat Fermanı ile mümkün hale gelmiştir. Tabi burada hususi mektep ile ne demek istendiği iyi anlaşılmalıdır. Çünkü Osmanlı'da eğitim faaliyetleri zaten devletin dışında vakıf adı altındaki özel kurumlar aracılığı ile yürütülmekteydi. Haliyle Islahat Fermanında belirtilen hükümlerde geçen "azınlıkların cemaat olarak okul açma ve geliştirmeye izinli sayılmaları"²³⁷ ile başlayan süreç modern anlamda "özel okul" anlayışını ortaya çıkarmıştır. Burada özel okullar derkende kastımız Islahat ile beraber önü açılan ve bu dönem sonunda ortaya çıkan modern mekteplerdir. Bu okullardan çalışmamız kapsamında, Osmanlı tebaasındaki müslümanların girişimi ile açılmış olan hususi mektepler iktisadi tedrisat açısından incelenecektir.

²³⁵ Yücel, **a.g.e**, s. 204.

²³⁶ Yazıcı, **a.g.e**, s. 96.

²³⁷ Selçuk Uygün, "Türkiye'de Düünden Bugüne Özel Okullara Bir Bakış (Gelişimi ve Etkileri)", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C:36, sayı:1-2 ,2003,s.107-120.

Eğitim tarihçileri Tanzimat döneminde Türkler tarafından açılmış bir okula ilişkin bilginin bulunmadığına, girişimler varsa bile bunların sınırlı düzeyde olduğunu dikkat çekmişleridir.²³⁸ Hususi mekteplerin devlet salnamesinde isimlerine ancak 1882 yılındaki kayıtlarda rastlanmaktadır. Bu okullara örnek olarak Şemsülmaarif, Mekteb-i Hamidi, Halile-i Mahmudiye, Darülfeyiz, Feyziye Mektepleri ve Darüşşafaka verilebilir. İkinci meşrutiyete kadar bu mekteplerin sayısı otuzu bulmuştur.²³⁹ İkinci meşrutiyetten sonra 1915 yılında hususi mektepler talimatnamesi ile bu okullara düzenlemeler getirilmiştir. Özellikle bu dönemlerde Türk özel öğretimini geliştirmek ve yabancı özel okullardan türk çocuklarını kurtarmak için bazı cemiyetler dahi açılmıştır.²⁴⁰

Özel okullardan pekçoğu sadece İptidai ya da iptidai ve rüşdi olarak açılmışlardır. Bu mekteplerden idadi şubeleri olan ve ders programlarında iktisadi tedrisata ilişkin bilgilere rastlanan Darüşşafaka ve Feyziye Mektepleri'ni özel okullar başlığı altında inceleyeceğiz.

1.2.3.1. Darüşşafaka

Darüşşafaka, 1873 yılında Cemiyeti Tedrisiye İslamiye tarafından kurulmuş, Osmanlı maarif tarihinin en bilinen okullarından biridir. Mektep, Osmanlı'nın ilk sivil liselerindendir. Darüşşafaka, her ne kadar 1873 yılında tedrisata başlamışsa da bu süreç 1877 Osmanlı-Rus Harbinden dolayı bir süre kesintiye uğramıştır. Darüşşafaka'nın lise şubesi ile beraber daha teşekküllü olarak tekrar açılması ise 1888 tarihine denk düşmektedir. Mektep ilk olarak zengin çocuklarının okuduğu Mekteb-i Sultani'ye mukabil olarak yetim ve düşkün fakir müslüman çocuklarının parasız eğitim görebileceği bir müessese olarak kurulmuştur. Okul, 1888 yılından 1903 yılına kadar Maliye Nezaretine bağlı kalmış, bu tarihten (1903) sonra da Maarif Nezaretine bağlanmıştır.²⁴¹ 1909 yılında ise Cemiyeti Tedrisiye İslamiye heyeti

²³⁸ Konu ile ilgili açıklamalar ve nedenleri ile ilgili tartışmalar için (Bkz: Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi** s. 152 ve Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C:I, s. 513.)

²³⁹ Ergin, **a.g.e**, C. 3, s. 941.

²⁴⁰ Akyüz, **a.g.e**, s. 239.

²⁴¹ Ergin, **a.g.e**, C. 3, s. 946.

üyeleri Maarif Nezaretine başvuruda bulunarak Darüşşafaka'nın idaresini tekrar üzerlerine almışlardır.²⁴²

Darüşşafaka'da eğitim dili Türkçeydi. Okulun öğretim kadrosu ilk etapta ağırlıklı olarak asker ve muhtelif mesleklerdeki sivillerden oluşmaktaydı. Ancak mektep mezun verdikçe Darüşşafaka talebeleri, kendi okullarının öğretmeni olmaya başlamışlardır. Salih Zeki, Mehmet Emin, Ahmet Rasim, İsmail Safa gibi tanınmış isimler Darüşşafaka mezunları arasında yer almaktadırlar.

Darüşşafaka da ders programları, Mektebi Sultani'de de olduğu gibi Fransızların Fleşe adındaki askeri liselerde uygulanan derslerin Türkçe olarak tatbik edilmesi ile vücuda gelmiştir. Bu programı cemiyete ilk tavsiye eden Paristeki Mekteb-i Osmanî Müdürlüğü'nde görevli olan Sakızlı Esat Bey'dir (Sadrazam Esat Paşa).²⁴³ Darüşşafaka ders programları bu şekliyle jimnastik ve askeri dersler içermesi bakımından dönemin bazı okullarıyla beraber birtakım ilklere de sahiptir. Darüşşafaka aynı zamanda kendisi için okul kitaplarının yazdırıldığı ilk eğitim kurumları arasında yer almaktadır.

Darüşşafaka'nın ders programlarında ikisadi tedrisat idadi şubeler ile beraber başlamıştır. Haliyle ders programlarının, iktisadi tedrisat açısından seyri diğer idadilerle benzerlik teşkil eder. Mektebin ikinci meşrutiyet sonrasında 1912 yılına ait idadi şubesinde okutulan dersler Malumat-ı Kanuniye, Arabi, Farisî, Ulûm-u Riyaziye, Malumat-ı İktisadiye, İlm-i lisan, Ulûm-u Tabiiye, Malumat-ı İctimâiye, Edebiyat, Ulûm-u Diniye ve Tarih, Malumat-ı Medeniye, Resim, Hendese, Malumat-ı Ticariye ve Kitabet'tir.²⁴⁴ İktisat dersi bu programa göre dört yıllık idadi şubenin ikinci yılında okutulmaktadır.

Burada iktisadi tedrisatın, malumatı iktisadiye adı ile yürütüldüğünü görmekteyiz. Bu durum bize Darüşşafaka'daki iktisadi tedrisatın dönemin ikinci meşrutiyet sonrası idadilerindeki iktisadi tedrisat ile de benzerlik taşıdığını göstermektedir.

²⁴² Siraceddin Ergun, **Darüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi**, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1948, s. 14.

²⁴³ Ergin, **a.g.e**, C. 2, s. 490.

²⁴⁴ Ergün, **a.g.e**, s. 337.

1.2.3.2. Feyziye Mektepleri

Feyziye mekteplerinin ilki olarak bilinen Feyz-i Sıbyan, 1885 yılında Selanikte eğitimi önemseyen varlıklı çevrelerin girişimi ile kurulmuştur. Feyz-i Sıbyan kuruluşunda dört sınıfı ve 50 öğrencisi olan bir mektepti. Beş yıl sonunda mektep her yıl bir üst sınıf eklenerek büyümüş ve zamanla sekiz sınıflı bir ortaokul haline gelmiştir.²⁴⁵ Feyz-i Sıbyan, öğretim yapısı ve ders programıyla dönemin modern mekteplerinden biri olmuştur. Bu dönemlerde bazı mezunlar Feyz-i Sıbyan'dan aldıkları eğitimle girmiş oldukları liselerin ilk sınıfını sınavla atlayarak ikinci sınıftan eğitime başlamışlardır. Okul, bu dönemlerinde mali birtakım zorluklarla karşılaşmış olmasına rağmen 1890 yılında kendi bünyesinde birde Feyz-i Sıbyan Kız mektebi açılmasıyla ile dahada büyümüştür. Bu okul iptidai (ilkokul) düzeyinde olup beş yıllık bir eğitim vermektedir. 1900 yılına gelindiğinde mektep on beş yıllık eğitim dönemini geride bırakmış ve 370'i erkek, 250'si kız olmak üzere 620 öğrenciye eğitim veren bir kurum haline gelmiştir. Bu dönemde öğrencilerin %15'i parasız okumaktaydı. Mektep bu tarihe kadar ilkokuldan 89, ortaokuldan 28, kızlar bölümünden 23 kişi olmak üzere 140 öğrenci mezun etmiştir.²⁴⁶ Mezunların bir kısmı dönemin yüksekokullarından olan Mülkiye Mektebi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Hendese-i Mülkiye gibi modern okullara yerleşme başarısı göstermişlerdir. 1900 yılı aynı zamanda okul ismi içinde bir dönüm noktasıdır. Zira bu dönem itibariyle Feyz-i Sıbyan'a artık "Mekteb-i Feyziye" ya da "Feyziye Mektebi" denilmektedir. Feyziye Mektebi'nin kurulduğu dönemden beri yaşamış olduğu mali zorluklar bu yıllarda da kendisini göstermiştir. 1901 yılında kurulan yeni encümen ve bu dönemden sonra mektebin kendi içerisinden yetişmiş ünlü İktisatçı Cavid Bey'in Feyziye Mektebi müdürlüğüne getirilmesi ile (1902) beraber okul bu sorunları aşarak eğitim hayatına devam etmiştir.²⁴⁷ Mektebin içinde olduğu bu mali sorunları aşmasında Cavit Bey'in de büyük katkıları olmuştur. Bunun için Cavid Bey'in, Feyziye Mektebi'ne getirdiği yeniliklerle beraber okul tarihinde ayrı bir yeri vardır. Feyziye Mektebinde eğitim Balkan Savaşlarına kadar kesintisiz devam etmiştir. Ancak savaş yılları ve devamında Selanik'in Yunanlılar tarafından alınması ile Feyziye Mektebi'i de bir süre

²⁴⁵ Mert Sandalcı, **Feyz-i Sıbyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri Tarihi**, İstanbul, Feyziye Mektepleri Vakfı, 2005, s. 44.

²⁴⁶ Sandalcı, **a.g.e**, s. 60.

²⁴⁷ Eroğlu, **a.g.e**, s. 20.

(1922) daha eğitimine devam etmiş, sonrasında da mektep için İstanbul yılları başlamıştır.

Feyziye Mektebi Selanik'te son dönemlerini yaşarken İstanbul'a yerleşmekte olan Selaniklilerin bir kısmı burada da benzer bir okul kurma girişimlerinde bulunmuşlardır. İşte 1917 yılında Beyazıt'ta önce "Yeni Mektep" sonrasında da "Feyziye Mekteb'i" ismiyle kurulan okul Selanikte'ki Feyziye mekteplerinin devamı niteliğindedir. Her ne kadar bu yıllarda İstanbul'da Feyziye adında başka okullarda olsa Selanikteki Feyziye'nin devamı olan Feyziye mektebi bu yılda Beyazıt'ta kurulmuş ve mektep Cumhuriyet yıllarında (1923) Nişantaşı'na, bugünkü binasına yerleşmiştir.²⁴⁸ Feyziye Mektebi, günümüzde Feyziye Mektepleri Vakfı Işık Okulları adı altında eğitimini halen sürdürmektedir.

Feyziye Mekteplerini iktisadi tedrisat açısından önemli kılan hususların başında Çağdaş Osmanlı iktisat düşüncesinin önemli isimlerden biri olan Cavit Bey'in bu okulla olan ilişkisi gelmektedir. Cavit Bey'den sonraki dönemde ders programlarında iktisata ve iktisatla ilgili diğer derslere yer verilmiş, bunun yanında mezkur derslerin mektepteki tedrisatını Cavit Bey bizzat yürütmüştür. Bu dönemde açılmış pekçok hususi mektebin programında yer almamış olmasına rağmen (Hatta Feyziye Mektebi' nin ilk yıllarında da iktisada ilişkin bir ders yoktur) Feyziye Mektepleri'nde iktisat içerikli derslerin yer almış olmasının en önemli nedeni de şüphesiz ki Cavit Bey'dir.

Feyziye Sıbyan'ın ilk açıldığı yıllarda iktisatla ilgili her hangi bir ders yer almamaktadır. Zaten sıbyan mektebi olması münasebetiyle okulun eğitim düzeyi açısından da bu mümkün değildir. Bu dönemde mektepte okutulan derslere örnek olarak Kuran-ı Kerim, Tarih, Coğrafya, Türkçe ve Fransızca gibi dersler verilebilir.²⁴⁹ Ancak ilerleyen yıllarda mektebin gelişimine paralel olarak okulun ortaokul düzeyine erişmesi ile beraber yenilenen programda da iktisatla ilgili her hangi bir derse rastlanmaz. Bu dönemde açılmış bir şube olan kız mektebinde de durum aynıdır. İktisadi tedrisat açısından bu durum taki Cavit beyin müdür olduğu 1902 yılına kadar bu şekilde devam eder. Cavit Bey ile başlayan dönemde ise programa iktisat,

²⁴⁸ Sandalcı, **a.g.e**, s. 166.

²⁴⁹ Sandalcı, **a.g.e**, s. 45.

iktisadi coğrafya, usûlü defter, ahlak ve kanun bilgisi gibi dersler eklenerek bu dersler yine Cavit Bey tarafından verilir.²⁵⁰ Bu yeni programdan da anlaşılacağı üzere ikinci meşrutiyetin hemen öncesi dönemlerinde iktisadi tedrisata yer verilmeye başlanan mekteplerden biri de Feyziye Mektebi olmuştur. Genelde ikinci meşrutiyet sonrası programlarda rastladığımız iktisat deyiminin bu mektepte bu yıllarda yer alıyor olması önemlidir. Ancak sıkça vurguladığımız üzere Cavit Bey'in bu süreçteki rolü unutulmamalıdır. Feyziye Mektebi'nin İstanbul yıllarında yaşanan bir hadise bu konuya daha da açıklık getirmektedir. Feyziye mezunlarından Ahmed Ali Bey'in on yıllık lise mezunu olması neden gösterilerek Hukuk Fakültesi giriş sınavlarına kabul edilmemesine binaen yetkili makamlara yazmış olduğu bir mektupta, diğer liselere kıyasla fazladan aldığı dersleri gösteren bir ders cetveline yer vermiştir. Diğer liselerle karşılaştırmalı olarak Feyziye Mektebinde verilmiş olan derslerin içerisinde "iktisat" dersi, diğer liselerde olmayan ancak Feyziye mektebinde okutulan bir ders olarak belirtilmiştir.²⁵¹ İktisatın yanındaki diğer fark dersleri ise Kanun bilgisi, Kozmoğrafya, Mantık, Felsefe, Tercüme ve Ticarettir. Bu kıyas resmi liselerin onuncu sınıfını bitiren birinin programı ile karşılaştırılarak yapılmıştır. Bu durum iktisadi tedrisatın uzun bir süre daha Feyziye Mektebinde devam etmiş olduğunu göstermektedir. Öte yandan Feyziye Mekteb'i örneği üzerinden iktisat eğitiminin modern mekteplerde bu isim (iktisat) altında verilmeye başlanmasında Cavit Bey'in önemli bir rolü olduğu da görülebilir.

1.3. Modern Medreseler

Medreseler Osmanlı klasik dönem eğitim hayatının temel yapıtaşlarıdır. Dini kurumlar başta olmak üzere Nişancılık, Defterdarlık, Kazaskerlik gibi alanlarda görev alarak Osmanlı Bürokrasisini meydana getiren devlet adamları da bu eğitim kurumlarından yetişmekteydi. Bu açıdan bakıldığında medreseler, her ne kadar bugünkü algıyla bir eğitim kurumundan ibaret gibi görülse de esasında Osmanlı Devlet sisteminin temel dinamiğini oluşturmaktaydılar. En parlak gelişme devrini Fatih Sultan Mehmet döneminde yaşamış olan medreseler Kanuni'den sonra

²⁵⁰ Sandalcı, a.g.e, s. 73.

²⁵¹ Sandalcı, a.g.e, s. 159.

değişen, farklılaşan siyasal ve toplumsal yapıyla da beraber zamanla işlevini yitirerek yok olmaya yüz tutmuştur.

Modernleşme ile beraber eğitim hayatının yükselen değeri haline gelen “modern mektepler”den yetişenlerin devlet kapısında iş bulma olanakları daha fazlaydı. Bu duruma bağlı olarak halk, modern mektepleri daha çok tercih eder hale gelmişti. Bu sürece ek olarak dönemin yöneticilerinin ilgisizliğinden kaynaklanan sorunlarla birlikte medreseler, Osmanlı devlet sisteminin adeta “ötekisi” haline gelmişlerdir. Bu durum tâki ikinci meşrutiyete kadar bu şekilde devam etmiş ve uzun bir süre ihmal edilen medreselere ilişkin ıslah çalışmaları, bu süreçte hayata geçirilmiştir.

1910 yılında medreselerin ıslahı ile ilgili olarak Medarisi-i İlmiye Nizamnamesi çıkarılmıştır. M.İ.N 'e göre medreselerin öğrenim süresi on iki yıl olarak belirlenmiştir. Bu nizamnameye göre, ders programlarına Matematik, Hesap, Fizik, Zooloji ve Botanik gibi dersler eklenmiş ve program modernize edilmiştir.²⁵²

Medreselere ilişkin ıslah çalışmaları 1914 yılında da devam etmiştir. Bu dönemde ise Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin çabaları ile Islah-ı Medaris Nizamnamesi çıkarılarak İstanbul Medreseleri, Dar-ül Hilafe-t'il Aliyye Medresesi adı altında yeniden düzenlenmiştir. Medreseler bu çalışma ile beraber tâli kısm-ı evvel, tâli kısmı sâni ve âli olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bu düzenlemeyi takiben ders programları da yeniden gözden geçirilmiştir. Buna göre programa; yabancı diller (batılı diller), farsça, tarih, coğrafya, heyet, mekanik, terbiye-i bedeniyeye, ilm-i ictima, felsefe, maliye ve malumat-ı iktisadiye gibi dersler eklenmiştir.

Medreselere ilişkin bu düzenlemeler 1917 ve 1921 yıllarında çıkarılan nizamnamelerle devam etmiş ve bu kadîm eğitim kurumları, yapılan düzenlemelerin sonuçları dahi beklenmeden, 1924 yılında kapatılmıştır.²⁵³

Tüm bu ıslah çalışmaları kapsamında medreseler, dönemin modern mekteplerine benzetilmeye çalışılmaktaydı. Bu durum, medreselerin reformizasyonu süreçlerinde eklenen yeni derslerle birlikte kendisini bariz bir şekilde göstermekteydi.

²⁵² Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 131.

²⁵³ Akyüz, **a.g.e**, s. 247.

Medreselerin yeni ders programlarını iktisadi tedrisat açısından incelemek, medreselerin modernleşme ile ilişkisi açısından önemli sayılabilir.

Buna göre, ikinci meşrutiyet sonrası yıllarda hazırlanan ders programlarında iktisadi tedrisata, medreselerde de yer verilmeye başlandığına şahit olmaktadır. Bu dönem de karşımıza iki modern medrese çıkmaktadır. Bu medreseler; Medresetül Kuzat ve Medresetül Vaizin'dir..

Medresetül Kuzat'ın kurulma amacı, Tanzimatın getirdiği hukuk alanındaki ikiliğe bağlı olarak şeriatla ilgili bazı davalara bakabilecek yeni kadı ve naiblerin yetiştirilebilmesiydi. Bu medrese ilk olarak 1854 yılında açılmıştır. İlk açılışında adı "Muallimhâne-i Nüvvâb" iken 1884'ten itibaren bu medreseye "Mekteb-i Nüvvab" denmiştir. Meşrutiyet ile beraber yapılan düzenlemelerle de "Mekteb-i Nüvvab" ismi "Mekteb-i Kuzat" ismi ile beraber kullanılmıştır.²⁵⁴

Medresetül Kuzat için düzenlenmiş ilk ders programında oldukça az sayıda ders vardı. Bu derslerin bir çoğu da islami ilimler sahasına aitti. Ancak ikinci meşrutiyetle beraber medrese programındaki ders sayısı artırılmıştır. Buna göre düzenlenen yeni ders programında; "dürer, mecelle, feraiz, arazi kânunu, ticaret-i bahriye kânûnu, ticaret-i bahriye kânunu, icra kânunu, ceza kânunu, usul-ü muhakeme-i hukukiye, methal-i ilm-i hukuk, hukuk-u düvel, hukuk-u idare, kitabet-i resmiyye, hüsn-ü hatt-ı ta'lik ve iktisat"²⁵⁵ gibi dersler bulunmaktaydı.

İktisadi eğitimi açısından ele alacağımız bir diğer modern medrese ise Medresetül Vaizin'dir. Medresetül Vaizin'in açılma amacı, "İslamın fazileti ve kurallarının tüm cihana yayacak vaizler ya da propogandacı din görevlilerinin yetiştirmesiydi. Bu medrese 1912 yılında bir İslam misyoner okulu hüviyetinde açılmıştır."²⁵⁶ Eğitim süresi dört yıl olarak belirlenmiş Medresetül Vaizin'in ders programındaki bazı dersler ; Tefsir, Hadîs, Kelâm, Fıkıh, Usul-ü Fıkıh, Feraiz, Siyer-i Nebvî, Tarih,

²⁵⁴ Ergün, **a.g.e**, s. 471.

²⁵⁵ Ergin, **a.g.e**, C:I, s. 159.

²⁵⁶ Ergin, **a.g.e**, C:I, s. 160.

Coğrafya, Osmanlı Edebiyatı, Arap Edebiyatı, Fars Edebiyatı, Türk Tarihi, Riyaziye, İlm-i Hey'et, Tabiiyat, Felsefe, Malumat-ı İktisadiye ve Mâliye'dir.²⁵⁷

İkinci meşrutiyet devri medreselerinin ders programları iktisat eğitimi açısından incelendiğinde, iktisatla ilgili derslerin dönemin ihtiyaçları doğrultusunda açılmış olan “modern medreseler”de yer almakta olduğunu görmekteyiz. Bu medreselerde iktisat dersleri, ikinci meşrutiyet döneminde yaygınlaşmakta olan ilm-i iktisat ya da malumat-ı iktisadiye isimleri altında programlara konmuştur. İktisat derslerinin, medreselerin reformizasyon süreçlerinde ders programlarına konmuş olması, “iktisat eğitim”nin modern karakterini bize daha net bir şekilde göstermektedir.

Medreseler 1924 yılında tamamen kapatıldığı için iktisat eğitimi bu kurumlarda pek uzun ömürlü olmamıştır.

1.4. Yaygın Eğitim (Halk Eğitimi) Kurumları

Modern anlamda yaygın eğitim olgusunun nüvelerine Tanzimat döneminde rastlansa da, halk eğitimi çalışmalarının esas yoğunlaştığı ve yaygınlaştığı dönemin ikinci meşrutiyet devri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu dönemde yaygın eğitim, kurumsallaşma sürecine girmiştir.

Bu döneme değinmeden önce ikinci meşrutiyet öncesi yaygın eğitim örneklerine bakmak gerekirse karşımıza ilk olarak Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin bünyesinde yürütülen çalışmalar gelmektedir.

Bu cemiyetin belirlemiş olduğu ilk amaç, halka ücretsiz dersler vermektir. Bu amaca dönük ilk adım, dönemin sadrazamı Fuat Paşa tarafından cemiyete Taş Mektep adı altında bir yer tahsis edilmesiyle atılmıştır (1862).²⁵⁸ Bu mektep dışında bir diğer yaygın eğitim örneği ise Dârülfünûn Konferanslarıdır.²⁵⁹ (1863) Ortaya çıkışında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin etkili olduğu Dârülfünûn konferansları, kısa süreliğine de olsa hayata geçirilme imkanı bulmuştur.

²⁵⁷ Ergün, a.g.e, s. 473.

²⁵⁸ Ali Budak, **Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa**, Kitabevi Yayınlar, İstanbul, 2004, s. 185.

²⁵⁹ Bu uygulamanın ayrıntıları “Darülfünun-i Osmani” başlığı altında anlatılmıştır.

Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye'nin merkezi olan Taş Mekteple beraber hız kazanan yaygın eğitim faaliyetlerinde dönemin önde gelen devlet adamları, katılımcılara çeşitli dersler vermişlerdir. İlm-i servet derslerinin de yer aldığı programda ilm-i servet dışında; Fransızca, İngilizce, Rum Lisanları ve ilm-i hukuk gibi derslerde okutulmaktaydı. İktisat eğitimi açısından büyük önem arzeden bu programda ilm-i servet dersi Sakızlı Ohannes tarafından verilmiştir.²⁶⁰

Tüm bu yaygın eğitim faaliyetleri ile beraber çağdaş temel bilimlerin halka tanıtılması amaçlanmakta ve bu uygulamalarla birlikte önemli bir mobilizasyon süreci de yaşanmaktaydı.

İkinci meşrutiyet ortamı ise bu mobilizasyonun halk dersleri yolu ile daha da arttığı bir dönemdir. İttihat Terakki, Türk Ocakları gibi dönemin etkin cemiyetler kurmuş oldukları birtakım kulüplerle halkın mevcut süreçlere daha aktif olarak katılmasında rol oynamışlardır. Bu çalışmaların başında da eğitim faaliyetlerinin önemli bir parçası olan “gece dersleri” gelmekteydi. Bu dönem gece derslerinin dışında yürütülen çeşitli konferanslar ve kulüp organizasyonları da diğer halk eğitim faaliyetlerindendir.

Gece dersleri için belirlenmiş muayyen bir ders programının olduğu söylenemez. Her kulüp kendince bir ders programı belirleyerek gece derslerini yürütmekteydi. Eğitimin belirli bir program ve takvim dahilinde yürütülmesi ve eğitim sonunda katılımcılara şehadetnamelerin verilmesi, bu dersleri adeta bir mektep haline dönüştürmüştür. Bundan ötürüdür ki Osman Ergin, Osmanlı Maarif Tarihi isimli eserinde bu dersleri “Gece Dersleri Mektebi” başlığı altında tanıtmaktadır.

Gece derslerini en aktif olarak yürüten cemiyet şüphesizki meşrutiyetin mimarı İttihat Terakki Cemiyetidir. İttihat Terakki kulüpleri tarafından açılan gece dersleri, hem İstanbul hem de taşrada geniş bir kesime hitap etmekteydi. Örneğin Konya da açılmış bir mektebe kaydolanların sayısı kısa sürede 180'i bulmuştur. İstanbul Üsküdar şubesinde ise üçerden altı ay öğretim süreli ve iki sınıflı bir gece mektebi açılmıştır. İttihat ve Terakki kulüpleri tarafından açılan ilk gece dersleri programlarından biri de İzmir'deki Hadika-i Maarif Mektebi tarafından yürütülmüştür. Bu gece mektebinin bir özelliği ise diğer gece dersleri mekteplerinden farklı olarak

²⁶⁰ Budak, a.g.e, s. 188.

okuma yazma bilmeyenlere değil, “tahsilli” olanlara hitap ediyor olmasıdır. Bunun içinde ders programı diğer mekteplere kıyasla daha ağırdır. Bahsi geçen bu mektepte, Rudoff Pircan'a Fransızca, Emrullah Bey'e İktisat, Nuri Bey'e Felsefe ve Tarih-i Terakkiyat, Ferruh Bey'e Hukuk-u Siyasiye ve Medeniye, Ragıp Bey'e de Usul-ü Defterî ve Hesab-ı Ticarî dersleri verdiriliyordu.²⁶¹

Bu çalışmaların dışında; Aksaray Kulübü, şehzadebaşı Kulübü, Fatih Kulübü, Pangaltı Kulübü gibi yerlerde de gece dersleri farklı programlar takip edilerek yürütölmüştür. Bu kulüplerin programlarında elifba, hesap, ilmihal-i dini ve dünyevi, tarih, coğrafya, Lisanı Türk-i ve başta Fransızca olmak üzere çeşitli yabancı dillerin olduğu dersler bulunmaktaydı. İşte bu programlar incelendiğinde İktisat dersine ilişkin bir bilgiye Aksaray kulübünde uygulanan bir ders programında rastlanmaktadır. Bu kulüpte Tanin Gazetesi tarafından yürütölen gece derslerinde iktisat dışında, akaid diniye, kuran-ı kerim, elifba, hesap, usulü defteri, tarih, coğrafya, malumatı medeniye dersleri de verilmiştir.²⁶²

Sonuç olarak bu eğitim tarzının, hem iktisat eğitimini hem de iktisadi költürün yaygınlaşmasında önemli oranda etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan İkinci meşrutiyetten sonraki ders programlarında karşılaştığımız “iktisat” deyimini, yaygın eğitimin de etkisiyle yavaş yavaş yerleşmeye başlamıştır.

²⁶¹ Ergün, **a.g.e**, s. 476.

²⁶² Ergin, **a.g.e**, C.III-IV, s. 1488.

2. İKTİSAT DERSİ VEREN HOCALAR

İktisat derslerinin verildiği eğitim kurumlarında, iktisadi tedrisatın devamlılığını sağlayan en önemli etken şüphesizki dönemin muallimleriydi. İşte bu bölümde eğitim kurumlarında ders vermiş olan hocaların, hayatlarına ilişkin genel bilgiler aktarılarak onların iktisat eğitimi ile olan ilişkileri üzerinde durulacaktır.

Konuya ilişkin alt bölümlere geçmeden önce iktisadi tedrisatta bulunmuş hocaların isimlerini; Emin Efendi, Mehmet Şerif Efendi , Mehmet Cevdet Efendi, Sakızlı Ohannes Paşa, Mehmet Tahir Münif Paşa, Mahmud Esad Bey, Hasan Hamid Bey, Mehmet Cavid Bey, Aram Efendi, Mecid Bey, Mehmet Ali Bey, Mustafa Zühdü Bey, Hasan Tahsin Bey, Hasan Hüsnü Bey, Mehmet Tefik Bey, Münir Bey, Yusuf Kemal Bey ve İbrahim Fazıl Bey şeklinde sıralayabiliriz.²⁶³

Bu hocaların dışında, iktisadi tedrisat sürecine katkı sağlamış ve mekteplerin reformizasyon dönemlerinde devlet tarafından davet edilerek eğitimde bulunmuş yabancı hocalardan Mösyö Carolidés ve Friedrich Hoffman'da bu listeye dahil edilebilir. Bu iki isim hakkındaki bilgiler de “Yabancı Hocalar ve İktisat Eğitimi” başlığı altında sunulacaktır.

Burada ismini belirttiğimiz hocalardan hayatları ile ilgili yeterli bilgiye ulaşamadığımız ya da yine bu listede olup asıl sahası iktisat olmamasına rağmen her hangi bir vesile ile iktisadi tedrisatta bulunmuş hocalarda vardır. Bu hocalara ilişkin bilgilere ise “İktisat Eğitiminde Diğer Osmanlı Hocaları” başlığı altında yer verilecektir.

²⁶³ İktisat Eğitim Tarihi üzerine yapılan çalışmalarda iki ismin daha adı iktisat muallimi olarak geçmektedir. Bunlar; Serendi Arşizen ve Musa Akyiğitzade'dir. Bu iki ismin iktisat eğitimi ile olan ilişkisinin ayrıntılarına sonuç kısmında girilecektir. Bu isimler dışında kısa bir süre ilm-i iktisat muallim vekilliği yapmış olan Abdülhalik Midhat Bey'e ilişkin bilgiler ise “İktisat eğitiminde diğer Osmanlı hocaları” başlığı altında aktarılmıştır.

2.1. Emin Efendi

Emin Efendi 1825 yılında Kuzey Almanya'nın Sören bölgesinde doğmuştur.²⁶⁴ Babası Ziraatçı olan Emin Efendi'nin asıl adı Emil'dir.²⁶⁵ Öğrenimini memleketindeki Askeri mekteplerde tamamladıktan sonra Avrupa'nın önemli şehirlerinde ilahiyat, felsefe ve hukuk eğitimi almış ve devamında ise önce İngiltere sonra da Fransa'da muallimlik yapmıştır.²⁶⁶ Emin Efendi Avrupa döneminden sonra 1852 yılında İstanbul'a gelerek²⁶⁷ burada çeşitli vazifelere getirilmiş ve bir süre sonra ihtida²⁶⁸ etmiştir. İstanbul'da bulunduğu ilk dönemlerde Bab-ı Âli Terceme Odasında Hukuku Siyasiyye, Almanca, İngilizce ve Fransızca öğretmenliği yapmıştır.

Emin Efendi'nin Osmanlı Eğitim tarihi açısından önemi Mekteb-i Hukuk'un ilk müdürü olmasından ileri gelir. Emin Efendi bu göreve getirilmeden önce 1873 yılında ilk Nizami Mahkemelerin kurulması üzerine 1874 yılında İstinaf mahkemesi üyeliğine, 1876 yılında ise Cinayet dairesi üyeliğine getirilmiştir. Hukuk alanındaki bu deneyimlerine binaen 1879 yılında açılış hazırlıkları süren ve Osmanlı'da modern anlamda ilk Hukuk Mektebi olan Mekteb-i Hukuk'un başına getirilmiştir.²⁶⁹ Bu görevde 1885 yılına kadar kalarak bu tarihte azledilmiştir.

Emin Efendi ciddi, titiz ve disiplinli eğitimciliği ile tanınmıştır. Bu özelliği ile uzun bir süre görev yaptığı Hukuk Mektebinde sadece öğrencileri değil aynı zamanda hocaları da sürekli denetim altında tutmaktaydı. İlerde kendisi hakkında da ayrıntılı bilgiler aktaracağımız Hukuk Mektebi Muallimlerinden Münif Paşa'nın bir dersine

²⁶⁴ Emin Efendi'nin memleketi ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Buna göre, Sicill-i Osmanî müellifi Emin Efendi'yi Avusturyalı, Abdurrahman Adil Eren Prusyalı, Mehmet Ali Aynî ve Efdalüddin Tekiner Macar olarak gösterir. (Emin Efendinin doğum yeri ile ilgili tartışmalar için Bkz: Yörük, **a.g.e.**, s. 44.)

²⁶⁵ Ergin, **a.g.e.**, C. 3 s. 1097.

²⁶⁶ Çankaya, **a.g.e.**, C. 2. s. 920.

²⁶⁷ Emin Efendi'nin İstanbul'a gelişi, Neşet Paşa tarafından Prusya Devletinden Babiâli'de hukuku siyasiyye dersi vermek üzere bir muallim talep edilmesiyle gerçekleşmiştir. (Ergin, **a.g.e.**, C:III, s. 1097.)

²⁶⁸ Damat Halil Paşa dairesine intisap ederek Hristiyanken Müslüman olmuştur. (Adem Yörük, **a.g.e.**, s. 44.) (Müslüman olma süreci ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. **Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1308.) Osman Ergin eserinde Emin Efendi'nin Müslümanlığını câ'li (yapmacık) olarak tanımlamıştır. Yine aynı eserde Emin efendi'nin bekâr olduğu ve kazandığı parayı sarfetmeden Almanya'ya gönderdiği belirtilmektedir.

²⁶⁹ Yörük, **a.g.e.**, s. 44.

girerek dersi alçak bir sesle anlatmasını tenkit eder bir şekilde “Paşa hazretleri yavaş takrir buyuruyorsunuz; sesinizi ben şuradan kürsinin yanından işitemiyorum; uzaktakiler nasıl işitecek?” diyerek Münif Paşa’yı uyarmıştır. Yine onun bu özelliğini gösteren bir diğer örnek ise Adliye Nazırı ve Hukuk Mektebinde Mecelle müderrisi olan Cevdet Paşa’nın derse on beş dakika geç gelmesine mukabil olarak, mektep kapısında onu karşılaması ve “Muayyen vaktin geçtiğini” ona hatırlatması olmuştur. Bu durum karşısında Cevdet Paşa kendisini savunmuş ve Devlete aid mühim vazifelerden dolayı geç geldiğini mazeret olarak ileri sürünce, Emin Efendi’de cevaben “Muallimlikte bir vazifedir; mademki kabul buyrulmuştur, tam vaktinde gelmelisiniz diyerek karşılık vermiştir.²⁷⁰ Osmanlı’nın en üst mevkilerinde görevli devlet adamlarını dahi bu şekilde uyarıp, tenkit etmekten çekinmeyen Emin Efendi ile ilgili bu anlatılanlar onun eğitimci kişiliği ile ilgili önemli veriler sunmaktadır.

Emin Efendi Osmanlı eğitim hayatında, dil ve hukuk alanındaki hizmetleriyle öne çıkmış bir muallimdir. Görev yapmış olduğu Bab-ı Ali Terceme Odası ve Hukuk Mektebi bunun önemli göstergelerindendir. Ancak 1859 yılından itibaren bir süre görev yaptığı dönemin modern mekteplerinden Mekteb-i Mülkiye’de de sekiz yüz kuruş maaş karşılığında Usul-i İstatistikiye (İstatistik) , Hukuk-ı Mîlel (Devletler Umumi Hukuku) ve Muahadat-ı Devlet-i Aliyye (Osmanlı Devleti Andlaşmaları), İdare-i Memalik-i Mütemeddine (Medeni Memleketlerde Yönetim), Usul-i Ahkam-ı Cezaiyye (Ceza Muhakemeleri usulü) ve Ekonomi Politik derslerini vermiştir.²⁷¹ İşte Emin Efendi’yi iktisat tedrisatı süreci açısından önemli kılan husus İktisadın ilk okutulduğu Mülkiye Mektebin’de bu dersi vermiş ilk kişi olmasıdır. Ancak mektepten ayrılma zamanı tam olarak bilinmemekle beraber bu görevi pek uzun sürdürdüğü söylenemez.²⁷² Asıl alanı hukuk olan Emin Efendi’nin iktisadi tedrisat açısından büyük bir rol taşıdığını da söyleyemeyiz. Ancak iktisadın, eğitim tarihinde ekonomi politik ismi ile yeni yeni yer almaya başladığı bu dönemlerde ilk olarak Avrupa menşeli bir hukukçu tarafından verilmesinin uygun görülmüş olması iktisadın disiplinleşme süreci açısından önemli sayılmalıdır.

²⁷⁰ Çankaya, **a.g.e**, C:II. s. 922.

²⁷¹ Çankaya, **a.g.e**, C:II. s. 921.

²⁷² Ders programlarına ait tarihler karşılaştırıldığında tahmini olarak bu dersin 1863 yılından itibaren Coğrafya müderrisi Mehmed Cevdet tarafından verilmeye başlandığı göz önünde bulundurulursa, Emin Efendi’nin görev süresinin bir iki ders dönemi olduğu söylenebilir.

Emin Efendi 1874 yılında üyeliğine kabul edildiği İstinaf mahkemesinden 1890 yılında emekli olmuş ve 1892 yılında da İstanbul'da vefat etmiştir.²⁷³

2.2. Sakızlı Ohannes

1830 yılında İstanbul'da doğmuş olan Sakızlı Ohannes Paşa, Sakız Adasından göç etmiş olan bir ailenin mensubu olduğu için "Sakızlı" olarak anılmıştır.²⁷⁴ Ohannes Paşa yüksek tahsilini Paristeki Ermeni Rafaelyan Mektebinde (Katolik Mektebi) sekiz yıl okuduktan sonra tamamlamış ve İstanbul'a geri dönmüştür. 1856 yılında Bab-ı Âli Terceme Odasında göreve başlayan Ohannes Efendi, bu vazife ile birlikte ilerde devlet kademesinde bulunacağı pekçok görevinde ilk adımını atmıştır. Bab-ı Âli Terceme Odası, bu özelliğiyle pekçok devlet adamı için ilk basamak niteliğinde bir kurum olmuştur. Ohannes Paşa Babiâli'den sonra sırasıyla 1862 yılında Matbuat Müdürlüğü, 1868 yılında Şurayı Devlet Âzalığı, 1870 yılında İstanbul Belediyesi altıncı daire resiliği görevlerinde bulunmuştur. Bu makamlardaki başarılı çalışmaları nedeniyle 1871 yılında üç ay kadar Hariciye Vekaleti genel katipliği gibi önemli bir göreve vekaleten getirilir. 1872 yılında ise önce Ticaret Nezareti müsteşarlığı sonra da 1875 yılında bu nezaret bünyesinde , müfettiş katip muavinliği görevlerini icra eder. Bu görevi yürüttüğü dönemlerde Mektebi Mülkiye'nin yüksekokul olmasıyla beraber ilk müdür Ali Nizami Paşa tarafından ek görevli olarak 1877 yılından itibaren bu okulda muallimliğe başlar. Mektebi Mülkiye'de ders verdiği süre zarfı içerisinde yine bir görev değişikliği ile 1879 yılında Türkçü Çamiç Ohannes Efendi başkanlığında bulunan Muhasebat Dairesi Savcılığı görevine getirilmiştir.²⁷⁵

Sakızlı Ohannes Paşa, Mülkiye'de yetiştirdiği öğrencilerinden İkinci Abdülhamid'in Başmâbeyncisi Mehmed Arif Bey'in tavsiyesi üzerine yine Mülkiye'den tanıdığımız

²⁷³ Çankaya, **a.g.e**, C.:II. s. 920.

²⁷⁴ Rahip G. Çarkcıyan, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler**, Kesit Yayınları, 2006, İstanbul, s. 113.

²⁷⁵ Rahip G. Çarkcıyan mezkûr kitabında Sakızlı Ohannes Paşa'nın bu görevde on yedi yıl gibi uzun bir süre kaldığını belirtmektedir. Ancak bu yıldaki görev değişikliği ile ilgili Ali Çankaya Mülkiyeliler isimli eserinde, 1878 yılında Ticaret Mahkemesi resiliğine getirildiğini ve bundan sonra da 1882 yılında Maarif Nezareti Müsteşarlığı, 1886 yılı Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) Müdde-i Umumiliği ve 1892 yılında da Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi Reisliği görevlerinde de bulunduğunu belirtmektedir. (Bkz: Çankaya, **a.g.e**, C:II, s. 1058.; Çarkcıyan, **a.g.e**, s. 114.)

Mikael Portakal Paşa'nın vefatı ile açılan Hazine-i Hassa Nazırlığına getirilir (1897). Bu görevle beraber kendisine vezirlik payesi ve paşalık rütbesi verilmiştir. Sakızlı Ohannes Paşa Hazine-i Hassa Nazırlığı'na getirildikten sonra Mülkiye'deki muallimlik vazifesini bırakmıştır. Bu görevi de tam on yıl boyunca sürdürerek padişaha uzun bir süre hizmette bulunmuş olan Ohannes Paşa, 9 Ekim 1908 yılında padişaha sunmuş olduğu maruzat neticesinde emekliye ayrılmıştır.

Sakızlı Ohannes Paşa Devlet adamlığı süresince pekçok projenin hayata geçirilmesinde rol oynamıştır. Bu projelerin başında Portakal Paşa tarafından tasarlanmış olan Bağdat-Basra deniz araçlarının işletmesi gelmektedir. Bu proje devlet için önemli bir gelir kaynağı sağlamıştır. Yine Selanik Limanı inşaatının bitirilmesinde, Konya Ovası'nın sulanmasında , Anadolu Demiryolları tahvillerinin alım satımında Sakızlı Ohannes Paşa'nın büyük katkıları olmuştur.²⁷⁶

Sakızlı Ohannes Paşa'nın uygun görüldüğü vazifelerden biri de Lübnan Valiliği'di. Ancak Paşa, Osmanlı hükümeti tarafından bu göreve tayin edilmiş olsa da Fransız Elçisi Paul Cambon'un müdahalesiyle karar geri alınmıştır.²⁷⁷

Sakızlı Ohannes Paşa çok yönlü bir devlet adamı olarak; iktisat, siyaset ve hukuk konularının yanında sanat tarihi ile de ilgilenmişti. Bu alanda günümüz Türkçesine "Güzel Sanatlar Tarihine Giriş" olarak çevirebileceğimiz, "Mekteb-i Fünunu Nefise-i Şahane" de okuttuğu estetik derslerindeki notlarının bir araya getirilmesinden oluşmuş olan "Sanayi Nefise Tarihi" isimli eseri yayımlanmıştır.²⁷⁸ (1892)

Sakızlı Ohannes Paşa 1877 yılında göreve başladığı Mektebi Mülkiye'de, pekçok öğrencinin yetişmesine vesile olmuştur. Bu yönüyle Osmanlı Eğitim Tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Nitekim Sabah gazetesinde Ohannes Paşa'nın ölümünün duyurulduğu bölümde, kendisi bir "öğretmen" olarak anılmıştır.²⁷⁹ Sakızlı Ohannes Paşa uzun yıllar çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş olsa da ilmi faaliyetlerini de

²⁷⁶ Çarkcıyan, **a.g.e**, s. 114.

²⁷⁷ Çarkcıyan, **a.g.e**, s. 114.

²⁷⁸ **Güzel Sanatlar Tarihine Giriş**, Sakızlı Ohannes Paşa, Yayına Haz: Kahraman Bostancı, Hece Yayınları, İstanbul 2005, s. 16.

²⁷⁹ **A.e**, s. 114.

ihmal etmemiş ve bu alandaki birikimini dönemin mekteplerinde bir eğitmen olarak talebelerine aktarmıştır.

Sakızlı Ohannes Paşa'nın eğitimciliğine ilişkin olarak; Türkçeyi her ne kadar Türkâne bir telaffuzu olmasa da yazı dilinde pek mükemmel bir şekilde kullandığı, derslerinde oldukça resmi bir tavır takındığı ve çok dalgın bir insan olduğu ile ilgili bilgiler aktarılmıştır.²⁸⁰ Paşa'nın eğitimci vasfıyla bulunduğu okullar, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Fûnûn-ı Nefise-i Şahane'dir. Bunun dışında Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye bünyesinde yürütülen halka açık dersleri de onun eğitim faaliyetleri arasında gösterebiliriz.²⁸¹ Ohannes Paşa'nın Mülkiye'nin yüksek sınıflarında vermiş olduğu dersler; Usûl-i İdare (İdare Hukuku) ve İlm-i Servet-i Mîlî'dir.²⁸² Mekteb-i Fûnûn-ı Nefise-i Şahane de ise estetik üzerine dersler okutmaktaydı. Sanat Tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen Adnan Turani ve Arslan Kaynardağ gibi araştırmacılar Sakızlı Ohannes'in, tarihimizde estetik kavramını kullanan ilk isimler arasında yer aldığını belirtmektedirler. Bu bağlamda Fûnun-ı Nefise Tarihi Medhali isimli eser, Sakızlı Ohannes'in mezkur sanat mektebinde anlatmış olduğu estetik derslerinden oluşmaktadır.²⁸³

Çok yönlü bir düşünür olan Sakızlı Ohannes'in Osmanlı iktisadi düşüncesinin teşekkülü ve iktisadın disiplinleşme süreçlerinde oynadığı rol ise kuşkusuz oldukça önemlidir. Bu bağlamda Sakızlı Ohannes, Osmanlı iktisadi düşüncesi dendiğinde akla gelen ilk isimler arasında yer almaktadır.

“Ekonomi politik” adı ile başlayan iktisat eğitim sürecinin zamanla yerini, ilm-i servet ya da ilm-i servet-i mîlî adlandırmalarına bırakmasında, Ohannes Paşa'nın bu kavramın (Ekonomi Politik) tarihi üzerine yapmış olduğu değerlendirmelerin katkısı yadsınamaz. Sakızlı Ohannes Paşa'nın kaleme aldığı, günümüzün “Genel ekonomi” kitaplarını karşılayacak nitelikteki çalışması olan “Mebadi-i İlm-i Servet-i Mîlî” isimli eser, iktisadi düşünce sahasında önemli bir yere sahiptir. Bu kitapta “Ekonomi Politik” kavramı üzerine yapılmış olan değerlendirmede, bu terimin (Ekonomi politik)

²⁸⁰ Çankaya, **a.g.e**, C:II, s. 1059.

²⁸¹ Sakızlı Ohannes Paşa bu programlarda da konferanslar şeklinde ilm-i servet dersleri vermektedir. Bkz: Budak, **a.g.e**, s. 188.

²⁸² Çankaya, **a.g.e**, C:II, s. 1058.

²⁸³ Sakızlı Ohannes Paşa, Yayına Haz: Kahraman Bostancı, **a.g.e**, s. 16.

siyaset ilmini daha çok çağrıştırdığı üzerinde durulmaktadır. Buna göre ekonomi politik'e ait muhtevanın, ulûm-u siyaset ve bununla ilişkili olarakta ilmi idare-i mülkiyeden ayrılmış olmasına rağmen, her nasılsa halen bu adı muhafaza ettiği vurgulanmaktadır. Bu tespitten hareketle yeni bir kullanım önerilmiş ve neticede “ilm-i servet” kavramına dikkat çekilmiştir.²⁸⁴ Haliyle ilk dönemlerde Fransız menşeli bir kullanım olarak ders programlarında yer almış ekonomi politik ismi, Sakızlı Ohannes'in bu çözümlmeleriyle ilm-i servet şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.

Her ne kadar ileriki dönemlerde bazı okullar için hazırlanan ders programlarında “ekonomi politik” ismine yer verilse de, “ilm-i servet” deyimini zamanla daha fazla kabul görmüştür. Bu durum Sakızlı Ohannes'in iktisadi tedrisat sürecine katkısının açık bir göstergesidir. Ohannes Paşa'nın, İktisadi alanı ulûm-u siyasiyyenin dışında ayrı bir alan olarak incelenmesi gerektiğini belirtmesi de ikisadi hayat ve siyaset arasındaki ilişkiye ait yaklaşımını ifade etmektedir. Ohannes Paşa'nın bu şekliyle ilm-i servet olarak adını koyduğu yeni bir alana işaret edişi, onu aynı zamanda Osmanlı'da iktisadi liberalizmin²⁸⁵ ilk öncülerinden kılmıştır.²⁸⁶

Hem siyaset hem ilmi hem de eğitim alanlarında önemli bir isim olarak tarihe geçmiş olan Sakızlı Ohannes Paşa Mayıs 1912 yılında doğmuş olduğu şehir olan İstanbul'da vefat etmiştir. Ölümü, dönemin basın yayın organlarından olan Sabah Gazetesinde “Ohannes Paşa çok erken yaşlardan itibaren iktisat ilminin meraklısı, öğrencilik çağından başlayarak kendini bu ilmin inceliklerini uzmanlık alanı edinmekle, memleketimizin bu konuda yegane öğretmeni sayılırdı” diyerek duyurulmuştur.²⁸⁷

2.3. Münif Paşa

19.yy Osmanlı Bürokratlarından Münif paşa ya da tam ismiyle Mehmet Tahir Münif Paşa 1824 yılında Ayıntap'ta doğmuştur. Babası Ayıntap alim ve şairlerinden Hoca Abdünnafi Efendidir. Babasının Ayıntap Ulemasından olması Münif Paşa'nın tahsil

²⁸⁴ Fındıkoğlu, **a.g.e**, s. 33.

²⁸⁵ Sakızlı Ohannes Paşa'nın iktisadi görüşlerinin Liberal düşünce açısından ne ifade ettiğine, ileride üzerinde durulacak eseri vasıtası ile ayrıntılı olarak değinilecektir.

²⁸⁶ Fındıkoğlu, **a.g.e**, s. 45.

²⁸⁷ **A.e**, s. 114.

hayatını da etkilemiştir. Münif Paşa'nın ilk eğitim gördüğü yer, çocukluğunu geçirdiği Ayıntaptaki Nuruosmaniye Medresesidir.²⁸⁸ Sonraki dönemlerde Babası Abdunnafi Efendi'nin Mısırlı İbrahim Paşa tarafından oğullarına Farsça öğretmek üzere Kahire'ye davet edilmesiyle beraber Münif Paşa için Mısırlı yıllar başlamıştır.²⁸⁹ Ayıntap gibi daha kısıtlı imkanlara sahip bir yerden Kahire gibi daha geniş imkanlı bir şehirde yetişmek, Münif Paşa'nın yaşam serüveninde büyük belirleyiciliğe sahiptir. Münif Paşa Mısır'daki eğitim hayatında babasından öğrenmekte olduğu Farsçanın yanında, Ulemadan arapça dersleri almış ve O dönem Kahirede bulunan İranlı edip Mirza Senklahtanda aldığı derslerle de Farsçasını ilerletmiştir. Münif paşa temel eğitimini bu şekilde tamamladıktan sonra Yüksek tahsil için Kasr-i Âli Medresesi'ne giderek orada da coğrafya, tarih ve edebiyat okumuştur. Aynı dönemlerde öğrenmeye başladığı bir diğer dilde Fransızcadır. Yine bu dönemi takiben ileriki yıllarda Almanca ve İngilizceyi de öğrenecek olan Münif paşa'nın kendi deyişiyle en iyi olduğunu belirttiği batılı dil Fransızcadır. Bu durumu da Kahire'nin o dönemki kültürel koşullarına bağlamaktadır.²⁹⁰

Abdunnafi efendi'nin Mısır'a gelmesine vesile olan İbrahim paşa'nın ölümüyle beraber değişen siyasi ortamada bağlı olarak Münif Paşa'nın ailesi Mısırdan ayrılmışlardır. 1848 yılında ailesiyle beraber Kahireden Şam'a yerleşen Münif Paşa Emeviye medreselerinde eğitimine devam etmiştir. Şam'daki bir yıllık eğitim hayatından sonrada Şam Eyaleti Meclisi Kebir Kalemin de memuriyete başlamıştır. Paşa Şam'daki iki yıllık memuriyet hayatından sonra buradaki görevinden istifa ederek İstanbul'a gelmiştir.²⁹¹ Paşa'nın bundan sonraki yaşamı, adım adım Osmanlı ilim, eğitim ve siyaset alanlarındaki etkinliğine bağlı olarak sürmüştür.

Münif Paşa'nın İstanbul'daki ilk görev yeri daha önceki biyografilerde de belirttiğimiz üzere bürokratlığın ilk basamağı olan Babiâli Tercüme Odası olmuştur. Münif Paşa tercüme odasındaki vazifesine Arapça ve Farsça mütercimliği ile başlamıştır.²⁹²

²⁸⁸ M.Kayahan Özgül, **Münif Paşa**, Elips Kitap, Ankara, 2005, s. 4.

²⁸⁹ Münif paşa'nın doğum tarihi ile beraber Mısır'a gittiği tarihte dâhil olmak üzere farklı rivayetler sözkonusudur. Konu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için **Bkz:** Ali Budak, **Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

²⁹⁰ Budak, **a.g.e**, s. 17.

²⁹¹ **A.e**, s. 20.

²⁹² Özgül, **a.g.e**, s. 7.

Burada iktisadın ilk muallimlerinden olan Emin Efendi ile tanışmış ve onun gayretleriyle Fransızcasını da iletmiştir.²⁹³ Babiâli Tercüme odasındaki gayretli çalışmaları ve ilmi merakı, dönemin Mektepler Nazırı Ahmet Kemal Efendi'nin dikkatini çekmiş ve Berlin Sefaretine tâyin olunan Kemal Efendi, sefarete ikinci katip olarak Münif Paşa'yı da yanında götürmüştür. (1855) Bu vazife ile beraber Münif Paşa'nın yaklaşık üç yıllık Avrupa serüveni başlamıştır.

Münif Paşa, Kemal Efendi'nin azledilerek İstanbul'a çağrıldığı 1857 yılına kadar Berlin'de kalmıştır. Münif Paşa her ne kadar memuriyet için bu şehirde bulunuyor olsa da Berlin onun için düşüncelerinin şekillendiği adeta bir eğitim yuvası haline dönüşmüştür. Paşa Kemal Efendi'nin de teşvikiyle Berlin yıllarında, Berlin Üniversitesi'ndeki hikmet, hikmet-i tabiiye, hukuk-ı mülk ve tedbiri memleket (ekonomi) gibi dersleri takip etmiş, aynı zamanda Almancasını da iletmiştir.²⁹⁴ Bu dönemle birlikte, Fransızcası ile Aydınlanmanın pozitivist kanadını bilen Münif Paşa, Berlin yılları ile idealist Alman Aydınlanmasını da yakından tanıma imkanına sahip olmuştur.²⁹⁵ Bu süreç, Münif Paşa'nın Osmanlı ilim, eğitim ve siyaset dünyasında önemli bir rol oynayacağı ileriki dönemlerdeki yaklaşımlarını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Münif Paşa, İstanbul'a dönüşünde yine Babiâli tercüme odasına girerek buradaki memuriyetine bir süre daha devam etmiştir. Tabi bundan sonraki İstanbul yılları edindiği birikimlerle beraber paşa için oldukça hareketli geçmeye başlamıştır. Berlin'de üzerinde çalışmaya başladığı Muhaverat-ı Hikemiyye'yi 1859 yılında yayımlar. Kitap, Paşanın Berlin'de tanıdığı Aydınlanma çağı filozoflarından Voltaire, Fénelon ve Fontenelle'den çevrilmiş birtakım diyalogları ihtiva eden ilk felsefe ve kültür eseri tercümesidir.²⁹⁶ Yine bu dönemlerde (1861) ilk özel gazete olan Ceride-i Havadiste muharrirlik yapmaya başlar. Münif Paşa böylelikle yayıncılık faaliyetleriyle beraber Osmanlı düşünce hayatında aktif bir şekilde rol almaya başlamıştır. Münif Paşa 1860 yılında Ticaret Mahkemesi Reisliği'ne getirilir.1862 yılında da tercüme

²⁹³ Adem Akın, **Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 5.

²⁹⁴ **A.e.**, s.7.

²⁹⁵ Budak, **a.g.e.**, s. 23.

²⁹⁶ **A.e.**, s. 25.

odası birinci mütercimliğine atanınca da üç yıllık gazetecilik hayatına son noktayı koymuştur.

Münif Paşa için 1860'lı yılların ilk dönemlerine ait önemli bir hadise de Cemiyet-i İlimiye-i Osmaniye'nin kuruluşudur. Osmanlıdaki ilk "bilim kurulu" olma özelliğine sahip bu cemiyetin vücuda gelmesinde Münif Paşa'nın büyük etkisi olmuştur. Bu cemiyet'in en önemli faaliyetlerinden biri de ilk Türkçe bilimsel yayın olan Mecmua-i Fünun'un çıkarılmasıdır.²⁹⁷

Bu yıllar Münif Paşa için, vazifelendirildiği memuriyetlerinin yanında yayımcılık ve cemiyet faaliyetleri ile ilmi çalışmalarının da yoğunlaştığı dönemlerdir. Bu şekliyle Münif Paşa, ilmi çalışmalar ve çeşitli devlet görevlerini hep birlikte yürütmüştür. Münif Paşa bu dönemde 1862'den 1869 yılına kadar sırasıyla Daire-i Maarif-i Umumiye üyeliği, Zabtiye Nezareti Müsteşarlığı, Divan-ı Temyiz Reisliği ve Meclisi Kebir-i Maarif Reisliği görevlerinde bulunmuştur. Bu son görevini yürütürken de Osmanlı eğitim tarihi için önemli bir hadise olan Darülfünûn'un açılış töreninde bulunarak, Meclisi Kebir-i Maarif Reisliği sıfatıyla bir konuşmada yapmıştır.

Merkez teşkilatındaki bu görevlerinden sonra Münif Paşa'yı bu sefer Osmanlı Devletini temsil vazifesiyle yurt dışında sefaret görevi beklemektedir. Münif Paşa 1872 yılında yürütmekte olduğu Muhtelit Rusya Komisyonu Reisliğinden, Tahran sefirliğine tayin edilmiştir.²⁹⁸ Paşa'nın küçük yaşlarda eğitimini aldığı Farsça diline hakim oluşu, İrandaki görevinde önemli bir rol oynamış ve Osmanlı-İran ilişkilerinin seyrini de önemli ölçüde etkilemiştir. Münif Paşa'nın Tahran'daki sefareti beş yılın ardından, 1877 yılında son bulmuş ve Paşa ilk Maarif Nazırlığı görevine getirilmiştir.

Paşa'nın bu görevi dokuz ay gibi kısa bir süre devam etmiş sonrasında Münif Paşa Nazırlıktan alınarak Ticaret Nezaretine getirilmiştir. Üç ay sonra da Maarif Nazırlığı görevine ikinci kez getirilmiştir.²⁹⁹ Münif Paşa'nın bu yoğun görev değişiklikleri hayatının en çarpıcı yönüdür. Her ne kadar tam olarak nedenleri bilinmese de yer yer dönemin sadrazamları ya da padişahlarıyla olan ilişkilerindeki sorunlar bu

²⁹⁷ A.e, s. 27.

²⁹⁸ Budak a.g.e, s. 29.

²⁹⁹ İsmail Doğan, **Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.55.

durumu açıklayabilecek muhtemel etkenler arasında gösterilebilir. İkinci kez göreve geldiği Maarif Nazırlığı'nda yaklaşık iki yıl gibi bir süre kalan Münif paşa 1881 yılında on bir kuruş maaşla Meclis-i Fevkalade-i Sıhhiye reisliğine getirilmiştir. Bu komisyon Mekke'de vuku bulan kolera salgınının, imparatorluğun diğer kesimlerine de yayılmasını engellemek amacıyla devrin sadrazamı Sait Paşa tarafından kurulmuştur. Bu görevinde Münif paşa tarafından sadarete gönderilen ve bu müessesenin teşkilatlanmasına ilişkin esasların olduğu dokuz maddelik layiha, Osmanlı Tıp tarihi açısından da büyük önem arz etmektedir.³⁰⁰ Bu komisyonda ne kadar bir süre görevde kaldığı tam olarak bilinmese de, 1885 yılında üçüncü kez başına getirildiği Maarif Nezareti sürecine kadar bu komisyondaki vazifesini sürdürdüğü muhtemeldir.

Paşa'nın üçüncü kez getirildiği Maarif Nazırlığı görevi de kabinenin düştüğü 1891 yılına kadar devam etmiştir. Bu yıldan sonra Münif Paşa'nın devlet görevlerinden uzak kalacağı yaklaşık dört yıllık bir dönem söz konusudur. Bu boşluk evresi dönemin padişahı Abdülhamit'in Münif Paşa'ya karşı tavrının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönem de aralarında çıkan anlaşmazlıklar Münif Paşa'nın uzun bir süre devlet görevlerinden uzak kalmasına neden olmuştur. Bu süreçte Münif Paşa 1894 yılında II.Abdulhamit'e sunduğu bir arzıda içinde bulunduğu boşluk döneminden sıkıldığını belirtmiş ve Viyana Sefâretine atanma talebinde bulunmuştur. Ancak bu talep saray tarafından olumlu karşılanmamıştır.

Münif Paşa seksen yıllık ömrüne sığdırdığı pek çok devlet görevinin yanında hiç ihmal etmediği ilmi çalışmaları ile Osmanlı düşünce tarihi açısından da önemli bir rol oynamıştır. İlmî alandaki bu etkin rolü neticesinde pekçok eser kaleme almış ve bu eserler eğitim sahalarına birer birikim olarak aktarılmıştır. Münif Paşa'nın eğitimci yönü hem üç kez başına geldiği Maarif Nezareti görevi başta olmak üzere çeşitli devlet vazifeleri ile siyasi bir önem taşıırken, hem de düşünce adamlığı ile mezkur alana birikimlerini aktarmış bir kişilik olarak ilmi bir anlamda taşımaktadır. Netice de Münif Paşa hem bir siyaset hem de bir ilim adamı olarak Osmanlı maarif tarihinin en öne çıkan isimleri arasında yer almaktadır. Nitekim böyle bir şahsiyetin iktisat

³⁰⁰ Akın, a.g.e, s. 22.

eğitim tarihi açısından da önem teşkil ediyor olması onun tezimiz açısından incelenmesini gerekli kılmıştır.

Münif Paşa, Osmanlı eğitim tarihine en büyük katkıyı şüphesiz ki Maarif Nezareti görevlerin de yapmıştır. Bu görevinden önce ise 1862'de Maarif Nezareti emrindeki Daire-i Maarif-i Umumiye'nin azalığına getirilişi, 1865'de kurulan Cemiyeti Tercüme'ye³⁰¹ riyasetlik edişi ve 1870 yılında Meclisi Kebir-i Maarif Reisliği onun eğitim sahası ile ilgili önemli görevleri arasındadır. 1870 yılındaki riyaset görevinde iken Münif paşa için ehemmiyetli sayılabilecek bir eğitim atılımı olarak Dârülfünunun açılması ve açılış töreninde Maarif Nazırı Safvet Paşa, Dârülfünun Müdürü Tahsin Efendi, Cemaleddin Afgani ve Muallim Aristoklis Efendi ile beraber kendisinin de bir açılış konuşması yapması bu kurumun ortaya çıkışındaki etkisini göstermektedir. Münif Paşa aynı zamanda Mülkiye Mektebi, Hukuk Mektebi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye gibi dönemin modern yüksekokullarının eğitim süreçleri ile ilgili de çalışmalarda ve çeşitli girişimler de bulunmuştur. Yine 1883 yılında kurulan Ticaret Mektebi'nin de ilk müteşebbisi Münif Paşa'dır. Münif Paşa, Ortaöğretim sahasında da, kızlar için açılmış olan inas rüşdiyelerine ek olarak birde mekteb-i âli'yi (kız idadisi) kurmuştur.³⁰² Münif paşa'nın maarif Nezareti döneminde âli (idadi) kısım eklediği bir diğer okul ise Darülmuallimindir.(1891) Münif Paşa'nın bu okulların ıslahı ve ders programlarının belirlenmesinde de katkıları olmuştur.³⁰³ Bunların dışında Osmanlı eğitim tarihi açısından bir ilk olarak 1880 yılında Müze-i Hümayun'un açılışını da Münif Paşa'nın eğitim alanındaki icraatları arasında saymak gerekir.³⁰⁴

Münif Paşa'nın, bir düşünce adamı olarak Siyaset, toplum, felsefe, hukuk, edebiyat, coğrafya, ticaret, sanayi ve iktisat gibi konularda çeşitli makaleleri yayımlanmış ve Paşa aynı zamanda muhtelif eserler neşretmiştir. Bu çok yönlülük onun eğitim hayatındaki zenginliğine ve siyasi alanda sahip olduğu tecrübelerine dayandırılabilir. Paşa yetişme döneminde Kahire, İstanbul Berlin gibi hem doğunun hem de batının

³⁰¹ Bu cemiyetin kuruluş amaçlarının başında yeni açılmakta olan modern mekteplerde okutulacak kitapların tercüme çalışmalarının yapılması gelmektedir. Ancak yine dönemin çeşitli kesimlerinden de tepki toplayan bu cemiyet beklentileri pek karşılayamamıştır.

³⁰² Bu mektebin kuruluşu 1880 tarihli Vakit gazetesinden duyurulur. Sultan Mahmut Türbesi civarında açılan bu mektebe ilk etapta üç kişi kaydolmuştur. Ancak bu sayı zamanla artmış ve 1898'de 2004'e ulaşmıştır. (Bu mektep için Bkz: M. Kayahan Özgül, **a.g.e**, s. 126.)

³⁰³ Özgül, **a.g.e**, s. 132.

³⁰⁴ Doğan, **a.g.e**, s. 180.

önemli şehirlerinde siyasi hayatına paralel olarak bu ilmi birikimi edinme imkanı bulmuştur. Münif Paşa düşüncelerini dönemin Ceride-i havadis, Ruzname-i Ceride-i Havadis, Hazine-i Evrak, Risale-i Mevkûte ve Mecmua-i Fünun isimli gazete ve dergiler vasıtasıyla duyurmaktadır. Bu yayımların içinde dönemin ilk bilimsel süreli yayını olan Mecmua-i Fünun ise Münif Paşa'nın öncülüğünde neşredilmektedir. Mecmua-i Fünun'un çıkışı, onun fikirlerini günlük gazeteler vasıtasıyla değil de daha geniş içerikte ve bilimsel nitelikteki bir dergi yoluyla yayımlama isteğindedir. Münif Paşa'nın makaleleri dışında matbu bir eser olarak yayımlamış kitapları ise Destan-ı Âl-i Osmani, Telhis-i Hikmet-i Hukuk, Medhal-i İlmi Hukuk, Hikmet-i Hukuk (Mekteb-i Hukuk derslerinden müteşekkildir) ve İlmi Servet'tir. Paşa'nın bu eserler dışında da basılmamış otuz üç eseri bulunmaktadır.³⁰⁵

Münif Paşa'nın iktisat eğitimi ile olan ilişkisi üzerinde dururken bu ilmi arkaplanı da göz önünde bulundurmak gerekir. Zira Paşa, iktisada ilişkin konulara da iktisat dışında birçok disiplinle de ilgilenmiş bir düşünür olarak yaklaşmaktaydı. Münif Paşa'nın bu özelliğinin yanında, temel eğitimini Ayıntap ve Kahire gibi doğu şehirlerinde almış ve sonrasında da buna ek olarak modern iktisadın doğduğu batıda eğitim görmüş bir fikir adamı olarak çeşitli okullarda iktisat hocalığı yapmış olması, iktisadın disiplinleşme sürecine olan etkisinde de belirleyici olmuştur. Münif Paşa iktisadın disiplinleşme sürecine, ya iktisadın bir ders olarak okutulduğu bazı okullarda dersin öğretmeni olarak ya da yeni açılmış modern bir mektebin programına iktisatla ilgili bir dersin okutulmasını sağlayarak müdahil olmuştur. Bu mekteplerden dördü yüksek okul, iki tanesi orta öğretim ve diğeri ise meslek mektebi olan öğretmen okulu'dur.

Münif Paşa'nın iktisada ilişkin ilk verdiği ders Mülkiyede bir dönem okutulmuş olan "emvali milliye"dir. Bu ders ilk olarak 1864-1865 yıllarında M. Şerif Efendi tarafından verilmiş, bundan bir yıl sonrada Münif Paşa bu görevi üstlenerek 1872 yılına kadar bu dersi yürütmüş, sonrasında da ders kaldırılmıştır. Bundan bir sonraki dönem ise

³⁰⁵ Münif Paşa'nın eserlerini basılmış ve basılmamış eserler olarak ayıran İsmail Doğan basılmamış eserler içerisinde Muhaverat- Hikemiyye'ye yer verse de ileriki satırlarda bu eserin basılmış ilk eser olduğunu belirtmiştir. Öte yandan Ali Budak Paşa'nın eserlerini Tercüme eserleri ve Telif Eserleri şeklinde ikiye ayırmış yukarıda isimlerine yer verdiğimiz beş eseri de telif eserleri içerisinde ele almıştır. (**Bkz:** Doğan, **a.g.e**, s. 76; Budak, **a.g.e**, s. 289-505.)

bu ders ilm-i servet-i milel adı altında yine Münif Paşa tarafından bir yıl daha okutulmuş sonrasında da Münif Paşa Mülkiye'den ayrılmıştır.³⁰⁶

İktisadın bir ders olarak okutulduğu ve Paşa'nın kuruluşunda da büyük emeklerinin olduğu Darülfünûn'un açılış sürecinde halka yönelik çeşitli konferanslar verilmiştir. 1870 yılının ramazan aylarına tekabül eden bu konferanslar dizisinde Münif Paşa tarafından "terakk-i sanayi ve menabi-i servet" dersleri verilmiştir. Hukuk Mektebi'nde 1884 yılında seçmeli ders olarak konulmuş olan ilm-i servet dersi, kısa bir süreliğine Münif Paşa tarafından verilmiştir. Hukuk Mektebi'nde Münif Paşa tarafından verilmiş bu ders ile ilgili Mülkiye Mektebi mezunu ve Felsefe Profesörü M.Ali Ayni'nin hatıralarından aktaracağımız bir hadise Paşa'nın bu derse ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

M.Ali Ayni Münif Paşa'nın Maarif Nazırlığı yaptığı dönemde kendisinden, vilayete maarif ya da bir idadi müdürlüğü talebinde bulunmuştur. Paşa'da kendisini imtihan edeceğini söyleyerek Farsça, Fransızca ve Türkçe metinleri ona uzatarak, okumasını ve tercüme etmesini istemiş böylelikle bilgisini sınamıştır. Paşa, aldığı cevaplardan tatmin olmayarak M.Ali Ayni'ye, "Senin ilmin kuvvede, bize ise fiile çıkmış ilim lazım. Haydi git" cevabını vermiştir. Bir hafta sonra M.Ali Ayni cesaretini toplayarak tekrar paşanın karşısına çıkar ve Paşa ile aralarında şu konuşma geçer;

-Yine niye geldin? Sana bir şey bilmiyorsun dedik ya

-Efendim benim bildiklerimde vardır.

-Ne imiş onlar?

-Hesap, hendese, cebir, müsellesat, kozmografya, kimya

-Daha, daha..

-Usulü idare, usulü maliye,hukuku düvel,hukuku ticaret,ilm-i servet-i milel

³⁰⁶ Kayahan Özgül Münif Paşa'nın Mektepten ayrılışının sıradışı bir durum olduğunu belirterek "Tesadüf mü? Komplo mu? Bilinemez" demektedir. Özgül bu bölümde Münif Paşa'nın Şerif Efendi ile kardeş olduğunu öne sürse de bu durumu doğrulayan her hangi bir bilgi yoktur. (Bkz: Özgül, a.g.e, s. 122.)

-Dur; ilm-i servet-i mileli hakikaten biliyor musun?

-Evet!

Münif paşa buna karşılık ilm-i servetten dört sual sormuş ve aldığı cevaplar karşısında da memnuniyet duyarak;

-Ne istiyorsun, söyle bakalım?

-Bendenizi, Mülkiye Mektebinde ilm-i serveti milel muallimi olan Sakızlı Ohannes Paşa'ya muavin tayin buyurunuz

Paşa koltuğundan fırlar;

-Bırak o adam cahildir. İlm-i servet-i mileli Hukuk Mektebi'nde ben okutuyorum.Seni kendime muavin yaptım" der.³⁰⁷

Bu hadiseden hem M.Ali Ayni'nin ilm-i servet müallim muavinliği yaptığını hem de M.Ali Ayni'nin pekçok ilmin adını zikretmesine rağmen özellikle ilm-i servet'in Paşa tarafından öne çıkarılmasını, iktisadi eğitim tarihi açısından önemsemek gerekir. Bu diyaloktaki önemli bir husus ise dönemin bir diğer ilm-i servet muallimi Sakızlı Ohannes'in, Münif Paşa tarafından yerilmiş olmasıdır. Bu tutum, Osmanlı İktisadi düşünce tarihi açısından önem teşkil eden bu iki düşünürün birarada değerlendirildiği çalışmalar açısından dikkate değer olabilir.

Paşa'nın yine kısa süreliğine de olsa ilm-i servet dersleri adı altında iktisadi tedrisatta bulunduğu bir diğer yüksek okul ise Ticaret Mektebidir.³⁰⁸ Münif Paşa'nın ıslah çalışmalarında bulunduğu orta öğretim kurumlarından olan kız rüşdiyelerine idadi sınıfı eklenmiş ve yeni hazırlanan ders programında da ilm-i servet dersine yer verilmiştir. Aynı durum 1891 'de âli kısım eklenen Dârülmuallimin içinde geçerlidir.³⁰⁹ Bu yıllarda idadilerin ders programlarında hali hazırda okutulmakta olan ilm-i servet derslerinin bu mektepler de yer alışı dönemin genel müfredat yapısı ile ilgili olsa da

³⁰⁷ **Canlı Tarihler Serisi**, "M. Ali Ayni", 7.c, Türkiye Yayınevi, İstanbul, C:II, 1945, s. 11.

³⁰⁸ Bu mektep ve Münif paşa ile ilgili bilgiler için Ticaret Mektebinde İktisat Eğitimi başlığına bakılabilir.

³⁰⁹ Münif Paşa Dönemindeki bu ve diğer eğitim icraatları için Bkz: Mahmut Cevat İbnü's Şeyh Nafi, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı-XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi**, Haz: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 182-190.

mektebin açılmasında rol oynayan Münif Paşa'nın bu süreçte dolaylı da olsa etkisinin olduğu aşikardır.

Münif Paşa 1896 yılında ikinci kez tayin olduğu Tahran Sefareti görevini yürütürken kızını kaybetmiş ve yaşadığı büyük acı neticesinde İstanbul'a geri dönme talebinde bulunmuştur. Paşa bu dönemden sonra vefatına kadar münzeviyâne bir hayat sürmüştür.³¹⁰ Hayatının bu son evrelerinde büyük bir çöküntü yaşayan Münif Paşa 1910 yılında Erenköydeki köşkünde vefat etmiştir. Ölüm haberi Servet-i Fünun mecmuasında konu ile ilgili çıkan haberde şu şekilde verilmiştir:³¹¹

“Efkar-ı cedide ve hürriyetperverânenin mülkümüzde ilk mürevviç ve nâşirlerinden olan Maarif Nazır-ı esbakı Münif Paşa senelerden beri esir fıraş iken bu defa vefat etmiştir. Münif Paşa Osmanlı erbab-ı kaleminin dahi ser-ef razıdandı. Münif Pacha:décédé le 6 février 1910”³¹²

Münif Paşa Osmanlı'da iktisat eğitiminin gelişim sürecine, dersleri ve eserleriyle büyük katkılar sağlamıştır. Tanzimat dönemi aydınlarından biri olan Münif Paşa, iktisat üzerine yapmış olduğu çalışmalarla bu alanda da dönemin fikir adamları arasında yer almıştır.

2.4. Mahmud Esad Bey

Tam adı, Kadi-Asker Güzeleferdi-zade, İbn'ül-Emin Mahmud Esad Seydi-şehri olan Mahmud Esad, Osmanlı eğitim ve ilim hayatının müstesna şahsiyetlerinden biridir. Mahmud Esad 1855 yılında Konya'nın Seydişehir Kazasında doğmuş, Kadi oğullarından şer'i hâkim Naib Emin Efendi'nin oğludur. İlköğrenimini Konya-Seydişehir de görmüş sonrasında İstanbul'a gelerek onbeş yıl gibi uzun bir süre Fatih Cami'sine devam ederek mantık, kelam, hikmet, hadis, tefsir, fıkıh ve usul-i fıkıh tedrisatında bulunmuştur. Bu medresede Dersiam (medrese muallimi) olduktan sonra bu görevi yürütürken askeri lisede (Menşe-i Muallimin-i Askeri'nin idadi kısmı) matematik, geometri, cebir, tarih, coğrafya, fizik, kimya, mekanik, fransızca ve resim

³¹⁰ Akın, **a.g.e.**, s. 25.

³¹¹ Doğan, **a.g.e.**, s. 59.

³¹² **Servet-i Fünun**, C. 38, 28 Ocak 1325, No. 975, s. 204. (Aktaran, Doğan, **a.g.e.**, s. 59.)

derslerini almıştır. Mahmud Esad'ın askeri okuldaki eğitimi idadi seviyesi ile sınırlı kalmamıştır. Sivil kökenli olmasına rağmen askeriyenin erkanı harbiye sınıflarında da yüksek cebir, trigonometri, uzay geometri, topoğrafya, mimari, entegral aritmetik ve arazi yüz ölçümü gibi dersler görmüş ve pozitif bilimler sahasına ilişkin de belirli bir birikim edinmiştir. Öğrencilik ve hocalığı bu dönemlerde birarada götürmekte olan Mahmud Esad Bey, yeni açılmış olan Hukuk Mektebine kaydolarak 1886 yılında bu mektepten “pekiyi” derecesi ile mezun olmuştur.³¹³ Mahmud Esad, bu eğitim döneminden sonra Gülhane Askeri Rüşdiyesi, Hukuk ve Mülkiye Mektebi, Darülfünûn İlahiyat ve Edebiyat Şubesi, Mekteb-i Kuzzat ve İzmir İdadisi gibi eğitim kurumlarında hocalık yapmıştır.

Mahmud Esad'ın eğitim hayatına bakıldığında onun hem medrese hem de modern mekteplerle ortak bir ilişki içerisinde olduğu görülür. Bu yönüyle Mahmud Esad, döneminin birçok fikir adamından ayrılmaktadır. Onun modernleşme ile beraber reform çalışmalarına tabi tutulan medreselerden olan Mekteb-i Kuzzat'ta da hocalık yapması belki de bu iki sahanın hem şahsi hem kurumsal anlamdaki yansımasına güzel bir örneklik teşkil etmektedir.

Mahmud Esad, hocalık yaptığı Gülhane Askeri Rüşdiyesinde kavaidi osmaniyye ve ilm-i hal dersleri vermiştir. Memuriyete başladığı İzmirde de ek görevli olarak hocalık yapmıştır. İzmir idadisindeki bu görevinde Fizik, Kimya, Tarih-i Tabii (Jeoloji ve Biyoloji) derslerini yürütmüştür.³¹⁴

Çeşitli modern mekteplerde hocalık yapmış olan Mahmud Esad'ın, ilm-i servet-i milel muallimliğine ise 1897 yılında getirildiğini görmekteyiz. Esad Bey Mülkiye Mektebi'ndeki bu yeni göreve, dersi bu yıla kadar yürütmekte olan Ohannes Paşa'nın Hazine-i Hassa Nazırlığına tayin olması ile beraber atanmıştır. Mahmud Esad Bey bir yıl sonra da aynı mektepte Ali Şahbaz Efendi'nin vefatı nedeniyle boşalan hukuk-ı düvel muallimliğini yürütmeye başlamıştır.³¹⁵

³¹³ Çankaya, **a.g.e**, C:II,s. 1021.

³¹⁴ **A.e**, C:II, s. 1022.

³¹⁵ Çankaya, **a.g.e**, C:II,s. 1023

Mahmud Esad, Ohannes Paşa'dan boşalan ilm-i servet muallimliği görevini yürüterek Mülkiye Mektebi'ndeki iktisadi tedrisatın devamlılığına katkı sağlamıştır. Aynı zamanda bir hukuk dersi olan hukuk-ı düvelinde Mahmud Esad tarafından ilm-i servetle beraber verilmiş olması, hukuk ve iktisat arasındaki ilişkiye ait bir örneklik daha teşkil etmektedir. (Emin Efendi, Münif Paşa, Sakızlı Ohannes vs.).

Bu ilişki, Osmanlı'da iktisadın akademik bir disiplin olarak gelişim seyrine bağlı olarak ortaya çıkmış tarihi bir olgudur. Bu durumun, özellikle hem klasik hem de modern eğitim almış müderrislerin etkisiyle gerçekleşmiş olması dikkat çekicidir.

Mahmud Esad'ın bu mekteplerin yanında Mekteb-i Hukukta Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye Müderrisliğini, Darülfünûn Edebiyat Şubesi'nde tarih-i islam müderrisliğini ve son olarakta Mekteb-i Kuzat'ta yine hukuk-ı düvel ve tarih-i islam derslerini yürütmüş olduğunu belirtelim.³¹⁶ Mahmud Esad'ın özellikle hayatının son dönemlerine kadar Mekteb-i Kuzat'daki vazifesine devam edişi dikkate değerdir. Zira Mekteb-i Kuzat gibi, medreselerin ıslah çalışmaları ile ortaya çıkan eğitim kurumları, Osmanlı'da klasik eğitim ile modern eğitim sisteminin adeta buluşma noktası (ya da uzlaştırma çabası) olup zihinsel değişiminde işaret taşlarından biri olarak ele alınabilir.

Mahmud Esad'ı iktisat eğitim tarihi açısından önemli kılan bir diğer hususta iktisat sahasın da kaleme almış olduğu bir eserinin olmasıdır. Mahmud Esad'ın iktisad isimli eseri 1895 yılında basılmıştır.³¹⁷ Bu eserin yanında İslami ilimler, tarih, ve hukuk alanlarında kaleme almış olduğu pekçok eserden bazıları Din-i İslam, İttam-ı Temyiz, Usûl-i Fıkıh, Tarih-i Sanayi, Tasnif-i Tabii, Hukuk-ı Husisiyye-i Düvel ve Avrupa Medeniyet Tarihi'dir.³¹⁸

Mahmud Esad eğitimciliğinin dışında ikinci meşrutiyete kadar İzmir Hukuk Reisliği, Maliye Hukuk Müşavirliği, Defter-i Hakanı Nazırı, Adliye Nazırlığı Vekili gibi memuriyetlerde bulunmuştur.³¹⁹ İkinci Meşrutiyet'in ilan olduğu dönemlerde Maliye Nezareti Müsteşarlığına terfi etmiş ve Mülkiyedeki vazifesinden de ayrılmıştır. Sonrasında Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesinde Defter-i Hakanı Nazırlığına getirilmiştir.

³¹⁶ A.e, C: II, s. 1022.

³¹⁷ Eseri ile ilgili ayrıntılı bilgiye iktisat ders notları bahsinde yer verilecektir.

³¹⁸ A.e, C. II, s. 1031.

³¹⁹ İbrahim Alaettin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, Yedigün Neşriyat, 1945, s. 233.

31 Mart Vakası'nın yaşandığı bu dönemlerde Mahmud Esad Bey, Adliye Nazır Vekilliği görevini de yürütmekteydi. Mahmud Esad Bey Defter-i Hakaani Nazırlığı görevindeyken Taşınamaz Mallar Tasarrufu Hukuk'u üzerine bir çalışma yürütmüştür. Bu çalışma, Cumhuriyet sonrası dönemin önemli kurumları arasında yer alan Tapu Kadastro Umum Müdürlüğü'nün oluşumuna da büyük katkı sağlamıştır.³²⁰

Mahmud Esad Efendi'nin vefatından önce bulunduğu son vazifeler Şuray-ı Devlet (Danıştay) Tanzimat Dairesi Resiliği ile 1915 yılında Isparta'dan seçilerek yürüttüğü Isparta Mebusluğudur. Mahmud Esad Seydi-şehri mebusluk yıllarında İstanbul'da geçirmiş olduğu rahatsızlığa müteakip 1918 yılında vefat etmiş olup mezarı Fatih Türbesi Bahçesinde dir.³²¹

Mahmud Esad saydığımız tüm bu yönleriyle Osmanlı son dönem müderris profilinin istisnai özelliklerini taşıyan isimlerinden biri olmuştur. Esad Bey bu özellikleriyle, iktisadi tedrisat sürecinin gelişimine katkı sağlamış bir Osmanlı Muallimi ve devlet adamı olarak tarihteki yerini almıştır.

2.5. Hasan Hamid Bey

Charles Gide'in İlm-i İktisad isimli eserinin mütercimlerinden olan Hasan Hamid Bey'in ismi kayıtlarda Hamid Hasancan ya da Abdülhamid Hasancan olarak geçmektedir.³²² Ancak mezkur eserin kapağındaki bilgide adı "Hasan Hamid" olarak belirtildiği için bizde çalışmamızda onu bu ismi ile anacağız.

1870 yılında İstanbul'da doğan Hasan Hamid Bey, orta tahsili Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi ve Mülkiye'nin idadi kısmında tamamladıktan sonra Mülkiye'nin yüksek kısmına girerek buradan 1889 yılında mezun olmuştur. İlk görev yeri olarak 1891 yılında Mâliye Nezâreti Muhâsebat Umum Müdirliği Merkez Hesabları Kalemi Katipliğine tayin edilmiştir. Bu görevi kısa bir süre yürüttükten sonra da 1892 yılında Maârif'e geçmiş ve uzun bir süre çeşitli mekteplerde muallimlik, müdirlik vazifelerini

³²⁰ A.e, C:II, s. 1028.

³²¹ A.e, C:II, s. 1030.

³²² Sicil-i Ahval Defteri; Nu. 106-180, 455-201. Sf. (aktaran Çankaya, a.g.e, C: III, s.363)

yürütmüştür. Hamid Bey Eğitim hayatı ile beraber Maliye Nezareti bünyesinde çeşitli görevler ifa etmiş, bunun yanında Osmanlı Bankası, Ziraat Bankası ve Denizbank'ta da idari işlerde bulunmuştur.Çeşitli siyasi çalışmalar içerisinde de bulunmuş olan Hamid Bey Birinci Dünya Savaşı sırasında Hilal-i Ahmer (Kızılay) cemiyeti bünyesinde faaliyet yürüterek bir süre İstanbuldaki T.B.M.M hükümetinde İstanbul Mümessiliği'nde de bulunmuştur.³²³

Hasan Hamid Bey'in iktisadi tedrisat sürecine yaptığı en büyük katkı hiç şüphesizki Charles Gide'den çevrilmiş olan "ilm-i iktisad" eseri ile olmuştur. Bu eserin ilk üç cildinin çevirisinde rol oynayan üç kişiden biri olan Hasan Hamid Bey, aynı zamanda dönemin iktisat derslerine tekabül eden ilm-i servet dersi muallimliğinde de bulunmuştur. Maârif bünyesinde görev yapmış olduğu İstanbul Kandilli (1892 ve 1896), Selanik Vilayeti (1894), Bursa Vilayeti (1899) ve Edirne Merkez l'dadilerinde (1905) Umum-i Tarih, Hendese, Türkçe, Fizik-Kimya, Ma'lumat-ı Fenniye, Cebir, İlm-i Mevalid, Coğrafya, Kavânin, Kitâbet ve ilm-i servet derslerini yürütmüştür. Hamid Bey İlm-i servet dersinin yanında 1910 yılında ek bir görev olarak yürüttüğü İstanbul Hukuk Mektebinde'de ilm-i iktisad dersleri vermiştir.1911 yılında yine ek görevli olarak Yüksek Ticaret Mektebi'nde Maliye dersi muallimliğinde de bulunmuştur.³²⁴ Hasan Hamid Bey'in farklı dönemlerde hem ilm-i servet hem de ilm-i iktisad derslerini vermiştir. Haliyle Hamid Bey, iktisat eğitiminin bu evrilışine bizzat tanıklık ederek katkı sunmuştur.

Eğitim hayatı boyunca geniş bir tedrisat yelpazesine sahip olan Hamid Bey'in birbirinden farklı pekçok dalda hocalık yapmış olmasının yanında bürokraside de farklı görevlerde bulunmuşluğu çok yönlülüğünü göstermektedir. Kendisi ile ilgili aktarılan bilgilerde şahsına "kitapsız hoca" denmesi ve hayrete düşürecek bir hafıza ve zekaya sahip olduğunun belirtilmesi de Hamid Bey'le ilgili aktarılan diğer bilgilerdir.³²⁵

³²³ Çankaya,a.g.e, C: III, s.364.

³²⁴ A.e,C: III,s.363.

³²⁵ Çankaya,a.g.e, C: III, s.364.

Hamid Bey'in İlm-i İktisad çevirisinin dışındaki diğer eserleri; Nasihat ve Çocuk Kıraat Kitabı'dır.³²⁶

1926-1929 yılları arasında bulunduğu Fransa'da ilerletmiş olduğu Fransızca'ya kuvvetle vakıf olduğu bilinen Hasan Hamid Bey, 1943 yılında vefat etmiştir.³²⁷

2.6. Mehmet Cavit Bey

Cavit Bey 1877 yılında Selanikte doğmuştur³²⁸. Babası avdeti (Sabataycı)³²⁹ camiasından Tüccar Recep Naim efendi'dir.³³⁰ Parlak bir eğitim öğretim hayatına sahip olan Cavit Bey ilk tahsilini dünyaya geldiği şehir olan Selanikteki Şemsi Efendi Mektebinde tamamlamıştır. Orta Öğrenimini de Feyzi Sübyan Rüştîyesinde tamamlayarak, İstanbul'da lise seviyesinde olan "Mekteb-i İdadi-i Mülki"ye ye girmiştir.³³¹ İdadi kademesinden dönemin yüksek okullarından olan Mekteb-i Mülkiye-i Şahaneyi de eğitim hayatının diğer aşamalarında olduğu gibi yüksek bir başarı göstererek tamamlayarak, mezun olmuştur.Cavit Bey memuriyete 1896 yılında başlamıştır.Görev yeri ise Ziraat Bankası yönetim merkezi muhasebe kalemidir. Cavit Bey bu vazifeyi bir süre devam ettirdikten sonra, 1898 yılında daha düşük bir maaşla Maarif Nezareti İstatistik Kalemî'ne nakledilir. Aynı yıl eğitim hayatına da atılarak Ayasofya Merkez Rüşdiyesinde riyaziye (matematik) muallimliğine başlar. 1899'da Maarif Nezareti Rüşdiye idaresi Katipliği'ne tayin edilir. Aynı yıl iki yüz kuruş maaşla "Darul muallimin Sunuf-ı Aliyye ilm-i servet ve Usul-i maliye dersi hocalığını da ilave olarak yürütür.³³² 1902 yılında Cavit Bey'in yürüttüğü bu göreve farklı birinin tayin edilmesi ile birlikte Cavit Bey ek görevlerinden de ayrılarak Selaniğe geri dönmüştür.

³²⁶ A.e,C: III,s.365.

³²⁷ A.e,C: III,s.364.

³²⁸ Cavit Bey'in doğum günü ile ilgili farklı görüşlerden Nazmi Eroğlu'nun araştırmasında sunduğu deliller göz önünde bulundurularak, kitabında belirtmiş olduğu tarih esas alınmıştır.(**Bkz: Nazmi Eroğlu, a.g.e, s.13.**)

³²⁹ Sabataycılık Osmanlılarda, özellikle Selanik'te Musevîlikten Müslümanlığa dönüş yapmış kimselere verilen isimdir. Halk arasında bu kesime dönme dense de yüksek tabaka tarafından nezaket maksatlı "avdeti" ifadesi kullanılmıştır.

³³⁰ Polat Tunçer, **İttihatçı Cavit Bey**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 3.

³³¹ Nazmi Eroğlu, **a.g.e**, s. 22.

³³² A.e, s. 24.

Cavit bey Selanik'e dönüşünden sonra milletvekili olacağı II.Meşrutiyet (1908) yıllarına kadar çeşitli eğitim kurumlarında çalışmalarda bulunmuştur. Bunlardan ilki Mekteb-i Feyziyye'deki müdürlük görevidir.(1902) Yine bu okulun bünyesinde bir ticaret lisesi olarak faaliyete geçen Selanik Ticaret Mektebinde de "İlm-i iktisat, mali iktisat , tercüme katiplik ve ticaret kanunu dersleri vermiştir"³³³. (1904)

Cavit Bey'in resmi olarak siyasete atıldığı II.Meşrutiyet yılları onun hayatının farklı bir dönemine işaret etmektedir. Zira 1906 yılında henüz milletvekili olmadan önce irtibat kurduğu dönemin çeşitli dernekleri³³⁴ , Cavit Bey'in hayatında yeni bir dönemin başladığına işaret etmektedir. Cavit Bey II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile İstanbul'a gelerek cemiyetten arkadaşları ile beraber siyasi faaliyetlerine yoğunluk vermiştir. "Cavit Bey II.Meşrutiyetin ilanından sonra Meclis-i Mebusan'da I.(1908-1912) ve II.(1912) dönem Selanik Mebusu, Selanik'in Balkan Savaşı sonunda Yunanistan sınırları içinde kalması üzerine de, III. Dönemde (1914-1918) Kal'a-i Sultani (Çanakkale) sancağı mebusu olur. Ayrıca 1916 ve 1917 yıllarında İttihat ve Terakki'nin yönetici kadroları içinde yer alır".³³⁵ Cavit Bey 1909 yılında kurulan Hüseyin Hilmi paşa ve 1910 yılında kurulan İbrahim Hakkı Paşa hükümetlerinde Maliye Nazırlığı görevine getirilir. Aynı zamanda 1912 yılında kurulan Sait Paşa hükümetinde de Nafia Nazırlığını³³⁶ yürütürken maliye nazırının istifa etmesi ile de tekrar bu göreve gelir. "22 Temmuz 1912 yılında Sait Paşa'nın istifasına kadar bu görevde kalan Cavit Bey İttihat terakki'nin Babiâli baskını ile iktidarı ele geçirmesinden bir yıl sonra Sait Halim Paşa hükümetinde tekrar Maliye Nazırı olur.

³³³ **A.e**, s. 52.

³³⁴ "Selanik'te Jöntürk hareketine katılıp siyasi hayata atılan ve 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne giren Cavid Bey, bu hareketin yurtiçi ve yurtdışı grupları 1907 yılında birleşip İttihat ve Terakki ismini alınca yeni teşkilatın önde gelen üyelerinden biri olmuştur." (Eroğlu N, s. 32) Esasında bu hareketin kuruluşu ile ilgili farklı tarihlerde verilmektedir. Hatta Cavit Bey'in Başta Talat Bey olmak üzere demeğin kurulmasında etkili olan isimlerle olan dostluğu, onun ilişkisinin bu tarihlerden belki biraz daha önceye dayanabileceğine ilişkin ipuçları da sunmaktadır. Fakat biz burada bu tartışmalara girmeksizin Cavit Bey'in bu dernek ile olan ilişkisini belirtmekle yetineceğiz. Bunun yanında Cavit Bey'in dönemin çeşitli teşkilatlanmalarından olan mason locaları ile ilişkisininide o dönemde Jöntürklerin mali yardım edinme ve "masonluğun birleştirici niteliğini Osmanlı birliği sağlama yolunda kullanma" amacı taşımalarına paralel olarak geliştiğini belirtebiliriz. Bu bağlamda Cavit Bey'in "İspanyol "Maşrik'i Azamı"na bağlı olan Selanikteki Perseverancia Locasının üyesi olduğu" da belirtilmektedir.(alıntılayan Eroğlu, **a.g.e**, s. 32; Aktaran: Angello Lacavella, **Gönye ve Hilal ittihat-Terakki ve Masonluk**, 1998, s. 39-40.)

³³⁵ Polat Tunçer, **a.g.e**, s.7.

³³⁶ Osmanlı Devleti'nde Bayındırlık Bakanlığı'na verilen isimdir.

Cavit Bey bu çalkantılı dönemde yürütmüş olduğu Maliye Nazırlığı görevini, I.Dünya Savaşına karşı olması ve keyfiyetin kendisine haber verilmemesi üzerine 1914 yılında bırakır.”³³⁷

Bakanlık görevine üç yıl ara verdiği bu dönemde ise Osmanlı iktisadi hayatı açısından önem teşkil eden bir kurum olarak ortaya çıkmış Osmanlı İtibar-i Milli Bankası'nın kuruluşunu gerçekleştirir.(1917) Bu süreci takiben de 10 şubat 1917'de kurulan Talat Paşa ve savaş sonrasında kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümetlerin de yine Maliye Nazırlığı görevine getirilir. Ancak bu görevi çok uzun sürmeyerek 1918'de nazırlıktan ayrılır.

Bundan sonraki dönem ise I. Dünya savaşının kaybedildiği ve ittifakçıların dönemin Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından Divan-ı harbi de yargılandığı bir sürece tekabül etmektedir. Cavit bey'de bu yargılama sonucunda gıyabında da olsa on beş yıllık kürek cezasına mahkum edilir. Bunun üzerine bir süre İstanbul'da saklanan Cavit bey için artık Avrupa günleri başlayacaktır.

Cavit Bey'in Avrupadaki ilk durağı Fransa, sonrasında da İsviçredir. Avrupa'da bulunduğu süre zarfı içerisinde İttihatçılarla temas kurarak çeşitli siyasi faaliyetlere girer.1921 yılında düzenlenen Londra konferansına Ankara hükümeti delegelerinden birinin danışmanı olarak katılır. Burada vermiş olduğu hizmetler neticesinde Ankara'daki milli hükümet tarafından, otuz dört aylık aradan sonra Duyun-u Umumiye temsilcisi olarak 1922 yılında tekrar İstanbul'a döner.³³⁸

Cavit Bey'in İstanbul'a dönüşünden İzmir suikastine kadarki dönem kendisi için kritik bir sürece işaret etmektedir. Bu süre zarfında yaşananlar aynı zamanda Cumhuriyet tarihi açısından büyük önem teşkil etmekteydi. Bu hadiselerden ilki 1923 yılında gerçekleşen Lozan Konferansıydı. Cavit Bey'in bu konferansta üstlendiği rol belkide hayatının bundan sonraki dönemini büyük oranda belirlemiştir.

Meclis tarafından belirlenen Lozan görüşmelerine gidecek olan heyetin başına İsmet İnönü getirilmiş ve İnönü, Cavit Bey'i mali müşavir olarak heyete dahil etmiştir. Cavit Bey'in heyette yer alışı onun Fransızlarla olan yakın ilişkilerinden ötürü başta Rıza

³³⁷ A.e, s. 8.

³³⁸ A.e, s. 10.

Nur olmak üzere diğerk bazı heyet üyeleri tarafından hoş karşılanmamıştı. Ancak İsmet Paşa Cavit bey'in mali konulardaki bilgisini önemseydiği için onunda heyette bulunması konusunda ısrarcı davranmıştır. Cavit Bey'in heyetle beraber hareket etmeyip, konferans başlamasından bir ay sonra Osmanlı borçlarının görüşülmesi üzerine Lozan'daki ekibe katılması da heyetle olan ilişkisinin durumunu göstermektedir.³³⁹ Bu görüşmelerde Cavit Bey'in Fransızlara karşı tutumu³⁴⁰ ve borçların ödenmesi konusunda diğerk heyet yetkilileri ile ters düşmesi onun heyetten çıkarılmasına neden olmuştur. Bu yaşananlar Cavit Bey ile hükümet yetkilileri ile aralarında soğuk rüzgarların esmesine neden olmuş ve bu durum Lozandan sonraki süreci, Cavit Bey'in siyasi hayatı açısından olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

Cavit Bey Lozan deneyiminden sonra tekrar İstanbul'a dönerek Duyun-u Umumiye reisliğini sürdürmüştür. Bu dönemde Cavit Bey her ne kadar siyasi süreçlere yoğun bir şekilde katılmamışta olsa ittihatçı olması münasebetiyle zaman zaman bu cemiyetten kendisine yakın olan başta Kara Kemal olmak üzere çeşitli isimlerle de bir araya gelerek döneme ilişkin çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. Cumhuriyetin kurulmasına doğru giden bu süreçte saltanat kaldırılmış, meclisin çalışmadığı süre içerisinde Lozan antlaşması imzalanmış (24 Temmuz 1923), seçimler yapılmış ve Mustafa Kemal'e yakın isimler meclise girmiştir. Bu süreçte bazı ittihatçılar gibi Cavit Bey'de aktif siyasetin dışında kalmıştır.³⁴¹

Yeni göreve başlayan meclis içerisinde başta hilafetin kaldırılması hadisesi olmak üzere çeşitli konularda tartışmalar yaşanmış ve TerakkiPerver Fırkası'nın kapanması ile sona ermiş birtakım siyasi gelişmeler yaşanmıştır. İşte böylesi bir ortamda mevcut gelişmeleri takiben 1926 yılında İzmir'de Mustafa Kemal'e yönelik bir suikast komplosu ortaya çıkarılmıştır. Bu iddalar doğrultusunda suilkastin birinci derecede failleri olarak gösterilen içlerinde ittihatçıların, milli mücadele bulunmuş askerlerin ve muhalif gruba mensup siyasetçilerin olduğu pekçok isim tutuklanmıştır.

³³⁹ Mustafa Balçık, İttihat Terakki Dönemi İktisadi Hayat ve Maliye Nazırı Cavit Bey, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 1998, s. 199.

³⁴⁰ Cavit Bey'in Lozan'da, eskiden beri tanışıklığının olduğu Fransız ve İngiliz delegeleriyle olan yakınlığı Türk heyetini oldukça rahatsız etmiş ve Cavit Bey'e olan güven zamanla azalmıştır.

³⁴¹ Balçık, **a.g.e**, s. 204.

Tutuklanan bu isimlerden biri de Cavit Bey'dir. İşlerinde Cavit Bey'in de olduğu ittihatçı bir grup önce İzmir sonra da Ankaradaki İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. Cavit Bey bu yargılama sürecinde oldukça uzun bir savunma metni ile suikastle uzaktan yakında ilgisinin olmadığını ve kendisinin suçsuz olduğunu anlatmaya çalışsa da mahkeme Cavit Bey'in idamına karar vermiş ve Cavit Bey 26 Ağustos 1926'da hakkında verilen karar doğrultusunda infaz edilmiştir.³⁴²

Mektebi Mülkiye mezunlarından olan Cavit Bey, dönemin modern okullarında eğitim görmüş hem bir siyaset hem de bir fikir adamıydı. Cavit Bey'in fikir adamlığına paralel olarak gelişen eğitimci yönünü başlı başına bir süreç olarak ele almak gerekir. Cavit Bey bu yönüyle çeşitli okullarda hocalık ve idarecilik yapmış ve böylelikle Osmanlı'nın son dönemlerinde sayısı bir hayli artmakta olan modern eğitim kurumlarının gelişimine de katkıda bulunmuştur.

Cavit Bey'in bir eğitimci olarak ilk bulunduğu yer Ayasofya Merkez Rüşdiyesi'dir. Cavit Bey bu okulda riya ziye (matematik) muallimliğinde bulunmuştur. (1898) Cavit Bey bu görevi ek bir iş olarak yürütmekteydi. Yine bu görevden bir yıl sonra dönemin öğretmen okullarından Darulmuallimîn-i Âliye de ilm-i servet ve usul-i maliye hocalığı yapmıştır. 1899 yılındaki bu görev, Cavit Bey'in iktisat eğitimi alanındaki ilk vazifesidir.

Mülkiye menşeli olması münasebetiyle Sakızlı Ohannes'in öğrencilerinden olan Cavit Bey, iktisadi disiplinleşme sürecine, öğretmen okulundaki bu vazifesiyle katkı sağlamıştır. Cavit Bey bu mektepten 1902 yılında ayrılarak memleketi Selaniğe dönmüştür.

Eğitimciliğe Selanikte'de devam eden Cavit Bey burada da dönemin özel okullarından biri olan Feyziye Mektebi'nde okul müdürlüğüne getirilmiştir. Feyziye'nin tarihinde önemli bir yer eden Cavit Bey okulun kalitesini artırıcı faaliyetlerde bulunmuştur. Cavit Bey idarecilik yaptığı bu okulda da iktisat dersleri vermiştir. Feyziye Mektebi tarihinin anlatımında da bahsedildiği üzere bu dönemde ağırlıklı olarak ilm-i servet adıyla yürütülen iktisadi tedrisat muhtemelen Cavit Bey'in de etkisiyle iktisad olarak kendisine yer bulmuştur.1904'te Feyziye Mektebi

³⁴² Balçık, a.g.e, s. 216.

bünyesinde açılan ticaret lisesi de Cavit bey'in eğitim icraatları arasındadır. Bu mektebin açılışında bir konuşma yapan Cavit Bey'in mektepte sembolik olarak verdiği ilk ders ilm-i iktisattır. Bu doğrultuda okul için hazırlanan programda iktisatla ilgili mali iktisat ve iktisadi coğrafya gibi derslerin yanında Ticaret Kanunu dersi de Cavit Bey tarafından verilmiştir. Bu mektebin adı Selanik Ticaret Mektebi olmuş ve dönemin padişahı Abdülhamit tarafından da maddi-manevi destek görmüştür.³⁴³

Cavit bey'in eğitimciliği ikinci meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a gelmesiyle de devam etmiş ve bu yılda mezunu olduğu Mekteb-i Mülkiye'de ilm-i iktisat ve istatistik dersleri muallimliğine getirilmiştir.³⁴⁴

Cavit Bey'in eğitimciliği döneminde ders kitabı olarak kullanılan iktisadi alanda yazmış olduğu eserleri de eğitim faaliyetlerinin bir parçası olarak görmek gerekir. Bu eserler İlm-i İktisat , Malumat-ı İktisadiye ve istatistik alanında yazdığı İhsaiyyat isimli eserlerdir. Bu kitaplardan İlm-i İktisat'ın ilk dört cildinin (1900) kapağında "Darümuallimin İlm-i Servet ve Usul-ü Maliye Muallimi" yazmaktadır. İlm-i iktisadın beşinci cildinin (1910) başında ise "Mekatibi İdadiyeye Mahsus" ifadesi yer almaktadır. Bu kitaplar iki ayrı İlm-i İktisat Kitabı olarak kaleme alınmıştır. Malumat-ı İktisadiye (1913) ise dört ciltlik İlm-i İktisat kitabının özetidir. Bu kitap, idadiler için yazılmış olan beşinci cildin ağır bulunmasından ötürü kaleme alınmıştır. İhsaiyat (1909) ise Osmanlı'da alanında yazılmış ilk kitap olma özelliğindedir. Bir de bu eserlerin dışında Cavit Bey'in, henüz tamamlanamamış olan Maliye Kâmusu eseride vardır.³⁴⁵

Cavit Bey'in, iktisat alanında neşretmiş olduğu bu eserlerinin yanında Osmanlı iktisadi düşüncesinin gelişimine katkı sağladığı çeşitli dergi ve gazetelerde yazılmış makaleleri de mevcuttur. Bu dergi ve gazeteler; Mecmua-ı Fünûn, Servet-i Fünûn, Mülkiye Mecmuası, Tanin, Sabah ve Osmanlı iktisadi düşünce tarihinde önemli bir yeri olan Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'dır. Cavit Bey'in Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nda yayımlanmış bazı makaleleri; Kanûn-ı Esâsîmizin Maliye

³⁴³ Eroğlu, **a.g.e**, s. 21.

³⁴⁴ Deniz Karaman, **Cavit Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Liberte Yayınları, Ankara, 2001, s. 1.

³⁴⁵ Tunçer, **a.g.e**, s. 40.

Kanûnu Hakkındaki Mevâddı, Bâde'l İnkılâb İstikrâzlarımız, Duyûn-ı Umûmiye-i Osmâniye, Ticaret Odaları, Borsa Muâmelatı ve 21 Ticaret Şirketleri'dir.³⁴⁶

Görüldüğü üzere Cavit Bey, hem Osmanlı iktisadi düşüncesinin değişimi hem de iktisat eğitiminin gelişim süreçleri açısından üzerinde durulması gereken bir isimdir. Cavit Bey, özellikle kendi dönemine kadar ilm-i servet olarak programlarda yer etmiş tedrisatın, ilm-i iktisat şeklini alış sürecinde oynadığı rol açısından da önemle ele alınmayı gerektirmektedir.

2.7. Mehmet Ali Bey

Tarihte Aynî Oğulları olarak bilinen bir aileye mensuptur. Mehmet Ali Bey, ticaretle uğraşan Mehmed Necib Efendi'nin oğlu olup, 1868 yılında Manastır Vilayeti'nin Serfiçe Kasabasında doğmuştur. Aynî ailesi³⁴⁷ Osmanlı imparatorluğunun fetih ve yayılma dönemlerinde Konya'dan bu bölgeye getirilerek, yerleştirilmiştir.³⁴⁸ M.Ali Bey babasının tüccar olması münasebetiyle birçok yer değiştirmiştir. Bu duruma bağlı olarak eğitimine Serfiçedeki sıbyan mektebinde başlamış ve 8 yaşında ailesiyle birlikte Selanik'e gelerek burada öğrenimine devam etmiştir. Bu süre zarfı içerisinde yine ailesiyle beraber önce İstanbul, sonra Yemen'e giderek burada ilköğrenimini tamamlamış ve San'â Askeri Rüştiyesine kaydolarak İstanbul Gülhane Askeri Rüşdiyesine dönünceye kadar burada eğitime devam etmiştir. M.Ali Bey İstanbul'a döndükten sonra Gülhane Askeri Rüşdiyesindeki eğitimini de tamamlamış ve buradan sonra 1883 yılında Mülkiye'nin idadi kısmına girerek buradan mezun olmuştur. Mezun olduğu idadiden sonra yine aynı mektebin yüksek kısmına girmiş ve 1888 yılında da Mektebi Mülkiye'yi "pekiyi" derecesi ile bitirmiştir.³⁴⁹

M.Ali Bey, mezuniyetinden hemen sonra dönemin Maarif Nazırlarından Münif Paşa'nın İstanbul Hukuk mektebinde okutmakta olduğu ilm-i servet dersi muallimliğine getirilmiştir.³⁵⁰ M.Ali, bu görevinden sonra sırasıyla Edirne İdadisi

³⁴⁶ Karaman, **a.g.e**, s. 53-65.

³⁴⁷ Yine bu bölümde tanıtılacak olan iktisat hocalarından Hasan Ali Aynî'de bu aileden olup Mehmet Ali Aynî'nin küçük kardeşidir.

³⁴⁸ **Canlı Tarihler Serisi**, "M. Ali Aynî", 7.c, Türkiye Yayınevi, İstanbul, C:II, 1945, s. 5.

³⁴⁹ Çankaya, **a.g.e**, C. 3, s. 294.

³⁵⁰ Bu sürecin gelişiminden Münif Paşa başlığı altında bahsedilmiştir.

Muallimliği, Dedeāđaç, Halep ve Diyarbakır İdadi ve Maarif Müdürlüklerinde, Kosova ve Kastamonu Mektupulukluklarında, Karesi ve Lazkiye Mutasarrıflıklarında, Harput ve Trabzon Valiliklerinde ve İstanbul Dok Şirketi Fenerler İdaresi Mşavirliklerinde bulunmuştur.³⁵¹

Mehmet Ali Ayni'de, bahsi geçen pekçok hoca gibi bürokratik görevleri ile eğitim vazifelerini birarada yürüten isimlerdendir. M.Ali Ayni eğitimciliğe ilk adımı, yeni mezun bir mülkiyeli olarak atmıştır. Münif Paşa ile aralarında geçen diyalokta İlm-i Servet'in mevzu bahis oluğu ve bu alanda kısa bir sürede olsa hocalık yapmığu olması onu çalışmamıza konu etmiştir.

M.Ali Ayni Hukuk Mektebi'nde ilm-i servet dersini okutmakta olan Münif Paşa'nın dokuz ay boyunca bu derste asistanlığını yapmıştır. Bundan sonra da yine Münif Paşa'nın görevlendirmesi ile Edirne İdadisinde, Tarihi Umumi, Lisani Osmani ve ilm-i servet dersi muallimliklerinde bulunmuştur.³⁵² (14 Temmuz 1889) Bu göreve gelişini de kendi ağzıyla şu şekilde aktarmaktadır. "Münif Paşa'nın Maarif Nazırlığı sırasında yeni idadiler açıldığını söylemiştim. Bu mekteplere muvakkaten tayin edilen muallimler değiştirilerek yerlerine Galatasaray Sultanisinden ve Mülkiye Mektebinden mezun gençler gönderiliyordu. Bu meyanda bende Münif Paşa'ya rica ettim ve Edirne İdadisi Tarih, Lisan-i Osmani ve ilm-i serveti milel muallimi oldum".³⁵³ M.Ali Ayni hatıralarında aktardığı bu bölümün devamında Lisan-ı Osmani terkibine giren konuların bazıları ile ilgili hiçbir eğitim almamış olmasına rağmen kendisinden bu dersleri vermesini istemelerine binaen oldukça zorlandığını ve bu dersleri hangi kaynaklardan okutacağını sorduğunda ise "Ne okutursan okut canım" cevabını verdiklerini belirtmektedir. Yine bu bölümde idadi mekteplerindeki muallimlerin ihtisasına hiç dikkat edilmediğini ve her sene başlarında verdikleri derslerin değiştirildiğini söylemektedir.

M.Ali Ayni 'nin bu anlattıkları dönemin modern mekteplerindeki eğitimin hem muallimleri hem de ders kaynakları ile nasıl yürütüldüğünü gözler ne

³⁵¹ Gövsa, **a.g.e.**, s. 56.

³⁵² **A.e.**, s. 294.

³⁵³ **Canlı Tarihler Serisi**, "M. Ali Ayni", 7.c, Türkiye Yayınevi, İstanbul, C:II, 1945, s. 12.

sermektedir. Bu durum özellikle ilm-i servet gibi yeni alanların durumunu anlamak açısından dikkat çekicidir.

M.Ali Ayni'nin eğitimciliği Edirne 'den sonra 1890'da Dedeâğaç, 1892'de Halep merkez idadi müdürlükleri ile 1893'te Diyarbakir Vilayet Maarif Müdürlüğü ve Diyarbakir İdadisi Tarih-i Umumi muallimliği ile devam etmiştir. Ayni'nin eğitim kurumlarındaki serüveni 1914 yılında Emrullah Efendi'nin tavsiyesi üzerine Darülfünûn Felsefe müderrisliğine kadar bir süre kesintiye uğramış ve buradaki görevi ile beraber bir süre İstanbul Darülfünûnu Felsefe kürsüsünde müderrislikte bulunmuştur. Yine 1915 yılında Darülfünûnun Edebiyat Fakültesi reisliğine seçilmiş ve üniversite fikir tarihinde önemli bir yeri olan Edebiyyat Fikir Mecmuasını kurmuştur. Bu görevi sırasında da ek vazife olarak Çamlıca Kız Lisesi edebiyat muallimliği ve Darülfünûnda yeni kurulan Tasavvuf Şubesi (İlahiyat Fakültesi) Felsefe Muallimliğini yürütmüştür. Siyasi nedenlerden dolayı azledildiği bu görevinden sonra eğitimcilik dönemi yine kesintiye uğramış ancak 1924 yılında İstanbul'da yeni kurulan İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Tarihi müderrisliğine getirilmiştir. Yine bu görevi yürüttüğü yıllarda Harbiye Mektebi Ahlak Felsefesi, Harp akademisi Siyasi Tarih Muallimliğin'de bulunmuştur.

M.Ali Ayni için 75. Doğum yıldönümünde Eminönü Halkevinde kendi adına düzenlenen Jubile töreni kaydadeğerdir. Bu törenin tertip komisyonu başkanlığını ise iktisat tedrisatı tarihi çalışmalarıyla tanıdığımız Ord. Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu yapmıştır. Mehmet Ali Ayni Arapça, Farsça, Fransızca'ya hakim ve İngilizceye aşina bir fikir adamıydı. Mülkiye son sınıfta iken Fransızcadan çevirdiği Nazari ve Ameli İstatistik kitabı, yazmış olduğu ilk eserdir. Ayni'nin bu eseri dışında Fakir, Küçük Tarih, Tarih-i Edebi Alem ve Hüccetül İslam gibi çevirileri; Ahlak dersleri, Darülfünûn Tarihi, Demokrasi Nedir? Hayat Nedir? Milliyetçilik ve Her Gün Bunu Oku gibi eserleri, vardır. Ayni'nin tercüme eserleri ile beraber toplam yirmi beş adet kitap kaleme aldığı bilinmektedir.³⁵⁴

M.Ali Ayni'nin iktisat eğitimi ile ilişkisi oldukça sınırlı bir dönemdir. Müderrislik görevlerine ve neşretmiş olduğu eserlere bakılırsa ağırlıklı olarak felsefe, edebiyat

³⁵⁴ Çankaya, **a.g.e**, C:III, s. 297-300.

ve tarih alanlarında çalışmalarda bulunmuştur. Bu bağlamda iktisat belki de ona eğitimcilik kapısını açan ilk (b)ilim dalı olarak öne çıkmaktadır. M.Ali Ayni 'nin iktisat eğitimi ile olan bu ilişkisi, yaşadığı dönemde-yeni (b)ilim dalları olmasına da bağlı olarak-ilm-i servet ya da iktisad sahasında eğitim verecek müderrislerin zor bulunduğunu da göstermektedir.

M.Ali Ayni, İngiltere'ye tahsil için göndermiş olduğu oğlunun tahsil sonrası, memuriyet maksadıyla gittiği Ankara'da ani ölümü ile derinden sarsılmıştır. Bu üzüntü nedeniyle yakalandığı bir hastalıktan ötürü ameliyat olma kararı almış ve 1945 yılında gerçekleştirilen bu ameliyat Ayni'nin ölümüne neden olmuştur.³⁵⁵

2.8. Mehmet Tevfik Hamdi Bey

Mehmet Tevfik Bey Ulemadan Şirvani Ahmet Hamdi Efendi'nin oğlu olup³⁵⁶ 1867 yılında İstanbul'da doğmuştur.³⁵⁷ Mülkiye yıllarından önce mahalle mektebi ve evinde aldığı hususi derslerle ilköğrenimini tamamlamış ve 13 yaşında da Mülkiye'nin İdadi Kısımına girmiştir. İdadi kısmını bitirdikten sonra yüksek kısma başlamış ve buradan da 1885 yılında hem pekiyi derecesi hem de birincilikle mezun olmuştur.³⁵⁸

Tevfik Bey Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra Babiâli Terceme odasına girmiş ve burada birkaç ay gibi kısa bir süre çalıştıktan sonra kendi deyişiyle; "sınıfça saraya götürülerek, bir arkadaşıyla beraber Ma'beyn Katipliğine seçilmiştir."³⁵⁹ Mabeyn katipliği görevini uzunca bir süre yürüttükten sonra dönemin padişahı Sultan Abdülhamit'ten yazılı olarak saray dışında çalışmak için memuriyet taleplerinde bulunmuş olsa da bu istekleri bir süre cevapsız kalmıştır. Tevfik Bey'in 1897 yılındaki Kudüs Mutasarrıflığı bu beklentilerinin gerçekleştiği ilk görevi olmuştur. Bundan sonraki süreçte ise Tevfik Bey'i uzun bir memuriyet hayatı beklemektedir.

³⁵⁵ Çankaya, **a.g.e**, C: III, s. 297.

³⁵⁶ M. Zeki Pakalın, **Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1977-180/IV, 1978, Ankara: Başbakanlık Basımevi, s. 399.

³⁵⁷ F. Rezan Hürmen, 2 c, **II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2006, C:I, s. 33.

³⁵⁸ Çankaya, **a.g.e**, C:III, s.192.

³⁵⁹ Hürmen, **a.g.e**, C:I, s. 33.

Tevfik Bey dört yıl kaldığı mutasarrıflık görevinden sonra sırasıyla Selanik (1901), Konya(1902) ve Yemen’de (1904) Valilik görevlerine getirilmiştir. Yemendeki görevinden sonra tekrar İstanbul’a çağrılarak 1906 yılında üç gün süren Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) Reisliğinde bulunmuş ve görevinin üçüncü gününde alınan bir kararla Hüdavendigâr Bursa Valiliğine tayin olmuştur. Tevfik Bey valilik yaptığı dönemlerde başta Yemen’de baş gösteren isyan olmak üzere birtakım siyasi gelişmelerle yüz yüze gelmiştir. Sonrasında, yaklaşık üç yıl kadar yürüttüğü Bursa Valiliğinden istifa ederek İstanbul’a dönmüş, burada Hukuk ve Ticaret Mekteplerindeki muallimlik görevleriyle (1909) eğitim hayatına ilk adımını atmıştır.

İkinci Meşrutiyet’in henüz ilan edildiği bu dönemlerde Tevfik Bey’i yine kısa süreli birtakım görevler beklemektedir. Meşrutiyet hükümeti onu Ankara’ya vali olarak tayin etmiş bir müddet sonra da sırasıyla; Şurayı Devlet azalığına, Şurayı Devlette açılan Mülkiye Dairesi Riyasetine ve 1910 yılında da Maliye ve Nafia Dairesi Riyasetine nakledilmiştir. Bu görevlerin akabinde Bursa Valiliğinden önce üç gün gibi kısa bir süreliğine bulunduğu Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) Reisliğine tekrar dönmüştür. (1915)

Mehmet Tevfik Bey bu görevinden önce ek bir vazife olarak onu tezimize de konu eden Yüksek Mühendis Mektebi’nde iktisat muallimliğini de yürütmektedir. Divan-ı Muhasebat Reisliğini yaparkende, Darülfünûnda yeni açılmış olan kız şubesinin iktisat muallimliğini de ek bir görev olarak yürütmüş ve buradaki vazifesi kız şubesinin lağv edilmesine kadar sürmüştür.³⁶⁰

1919 yılında Damat Ferit Paşa Kabinesi kurulmuş ve Tevfik Bey’de bu kabineye Maliye Nazırı olarak girmiştir. Böylelikle uzun bir süre yürüttüğü pekçok bürokratik görevin ardından böylesi önemli bir makama gelerek Osmanlı’nın son dönem Maliye Nazırlarından biri olmuştur. Tevfik Bey’in Maliye Nazırlığı, Damat Ferit Paşa hükümetlerinin üç döneminde de devam etmiş ve Ferit Paşa’dan sonra kabine kuran Ali Rıza Paşa hükümetinde de bu göreve devam etmiş ancak hükümet istifasıyla beraber o da Maliye Nazırlığı’ndan ayrılmıştır. Maliye Nazırlığından sonra Salih Paşa döneminde başına geldiği Nafia Nazırlığından da bu hükümetin istifasıyla

³⁶⁰ Hürmen, **a.g.e**, C:I, s. 34.

beraber ayrılmış (1920), sonrasında Â'yan dairesine devam ederek bir yandan da Yüksek Mühendis Mekteb'indeki derslerini yürütmüştür.³⁶¹

Cumhuriyet'in temellerinin atıldığı böylesi çalkantılı bir dönem de İstanbul hükümetleri bir bir kurulup yıkılmakta ve Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılına kadar siyasi durum bu şekil de devam etmektedir. Tevfik Bey İstanbul Hükümetlerinin son devrelerini yaşadığı bu ortamda Tevfik Paşa hükümeti tarafından Şurayı Devlet Riyasetliği için teklif alış O da bu görevi kabul etmiştir. Bir süre sonra da 1922 yılında dönemin Maliye Nazırı Faik Nüzhet Bey'in görevinden istifasıyla beraber Maliye Nazırlığı görevini vekaleten yürütmüştür. Tevfik Bey'in bu vazifesi saltanatın kaldırılmasıyla beraber İstanbul hükümetlerinin de sona erdiği 1923 yılına kadar devam etmiştir.³⁶²

Tevfik Bey memurluk ve muallimlikten oluşan görevlerini yaklaşık 58 yıl sürdürmüştür. O da pekçok çağdaşı gibi eğitim hayatında muallimliğe ek bir görev olarak başlamış ancak Cumhuriyet'in kurulması ile beraber siyasi hayattan tamamen çekilerek, vefatına kadar ilmi çalışmalarla meşgul olmuştur. Tevfik Bey muallimliğe ilk adımı, 1909 yılında Yüksek Ticaret Mektebi'nde verdiği Usul-i Maliye ile Hukuk Mektebi'nde verdiği Hukuk-ı Esasiye (Anayasa Hukuku) dersleri ile atmıştır. Tevfik Bey bu süreci şu şekilde anlatmaktadır:

“Hüdevandigar Vilayeti Valiliğinden istifa ettikten sonra İstanbul'da bir memuriyet edinsem de burada kalmam ihtimali pek azdı. Bununla beraber maarife mensup bazı arkadaşlarım, benim yüksek mekteplerde bir iki muallimlik almayı isteyip istemeyeceğimi sormaları üzerine, esasen muallimliği diğer mesleklerle tercih etmekle beraber, maaşını az bulduğum için, bütün vaktimi tedrise hasretmenin işime gelmeyeceğini, lakin eğer esaslı bir memuriyetle İstanbul'da yerleşecek olursam, bu vazifeye ilaveten muallimliği memnuniyetle kabul edeceğimi söylemiştim. Meğerse o sıralarda Hukuk Mektebinde, Roma Büyük Elçiliğine tayin

³⁶¹ Pakalın, a.g.e, C:III, s. 400.

³⁶² A.e, s.400.

edilen Dahiliye Nazırı Hakkı Paşa'dan boşalan Hukuk-ı Esasiye bahisleriyle alakalananlar pek fazla değildi. Bu vaziyete ilaveten mevzubahis dersi vermeye rağbet eden de pek bulunmuyor muydu, neydi şimdi pek hatırlamıyorum, neyse, o sıralarda hukukun bu şubesine merak sarmış olduğumu görenler beni ileri sürmüşlerdi. Yapılan teklif üzerine düşündüm, taşındım ve “bu dersi kabul edecek başka biri yoksa şimdilik bana versinler” dedim. Neticede Hukuk Mektebindeki Hukuk-i Esasiye dersinin muallimliğine tayin edilmiş bulunduğum, Maarif Meclisinin kararıyla tarafıma tebliğ edildi. Türkiye Mektepleri Klubünde arasına rastlayıp görüşmekte olduğum Hamdi Bey de, bu sıralarda üzerinde bulunan Ticaret Mektebi Usul-i Maliye muallimliğini bırakacağından bahsederek, bu dersi benim kabul edip etmeyeceğimi sormuştu. Usul-i Maliye ile daha da fazla ülfetim bulunduğundan, o dersi ecleviyetle almak isteyeceğimi bildirdim netice de Maarif Nezareti bu muallimliği de bana tevcih ediverdi ve böylece, mevzubahis iki dersi vermeye başlamış oldum³⁶³

Burada aktarılan muallimlik vazifesine getiriliş süreci her ne kadar genelleştirilemese de hem dönemin maarif hayatına hem de modern disiplinlerin hangi şartlarda modern mekteplerde okutulduğuna ilişkin önemli veriler de sunmaktadır. Tevfik Bey mezkur muallimlik görevinden sonra da 15 Kasım 1910 yılında Yüksek Mühendis Mektebi İktisat müderrisliğinde bulunmuştur.

Mehmet Tevfik Bey'in Mühendislik Mektebi'nin dışında iktisat hocalığı yaptığı bir diğer eğitim kurumu ise Darülfünûnda yeni açılmış olan Kız Şubesi'dir. Tevfik Bey buradaki vazifesini de şubenin lağv edilmesine kadar sürdürmüştür.³⁶⁴ Tevfik Bey'in Mühendislik Mektebi'ndeki görevini, her ne kadar memuriyet devrelerinde fasılalar verse de hayatının son dönemine kadar uzun bir süre yürütmüş ve bu vazifesi onu

³⁶³ Hürmen, **a.g.e.**, C.II, s. 15.

³⁶⁴ Çankaya, **a.g.e.**, C:III, s. 193.

mühendis mektebindeki iktisadi tedrisatla adeta özdeşleştirmiştir. Özellikle, şimdiki adıyla İstanbul Teknik Üniversitesi olan Yüksek Mühendislik Mektebi Matbaasında basılmış olan İktisat Prensipleri isimli eseri bu ilişkinin nişanesi olmuştur. Bu kitabın ilk cildi 1930 yılında, ikinci cildi 1936 yılında, üçüncü cilt ise 1940 yılında basılmıştır. Mehmet Tevfik Bey'in bu eserinden çok daha önce 1912 yılında Osmanlıca taş baskı olarak basılmış "İlm-i iktisat" isimli ders notları da mevcuttur.³⁶⁵ Mehmet Tevfik Bey Mühendislik Mektebi'ndeki iktisat eğitiminin ilk hocası olması münasebetiyle ayrı bir öneme sahiptir. Buradaki iktisadi tedrisat onun öncülüğünde tam 33 yıl devam etmiştir.

Mehmet Tevfik Bey 1943 yılına kadar Yüksek Mühendis Mektebi İktisat Müderrisliğinde bulunmuştur. Buradaki çalışmaları sırasında kendisine Profesörlük ve Ordinaryüs Profesörlük ünvanları tevdi edilmiştir. Tevfik Bey bu dönemde beş yıl kadar bir süreliğine İstanbul Nafia Mektebinde de öğretmenlikte bulunmuştur.(1930-1935)

Tevfik Bey'in yabancı dili Fransızcaydı. Ancak bunun yanında Arapça, İngilizce ve Almanca'ya da aşinaydı.Tevfik Bey, 1943 yılında emekliye ayrıldıktan sonra 1956 yılında ikamet etmekte olduğu İstanbul'da vefat etmiştir.³⁶⁶

2.9. Hasan Tahsin Bey

Mehmet Ali Bey'in küçük kardeşi olan Hasan Tahsin Bey, 1876 yılında Serfiçe'de doğmuştur. Orta ve lise öğrenimini İstanbul Şems'ül Maarif Mektebi ve Vefa İdadisinde tamamlayarak Mülkiye'ye girmiş, buradan da 1896 yılında birincilikle mezun olmuştur. Hasan Tahsin Bey, mezuniyetten sonra Maarif Nezareti bünyesine geçerek ömrünün sonuna kadar eğitim çalışmalarında bulunmuştur. Mezuniyetten sonraki ilk görevi Maarif Nezareti Muhasebe Kalemi Katip Refikliği olmuş, bu vazifesini icra ederken ek bir görev olarak Üsküdar İdadisi ve Mülkiye Mektebi, Sınıf-ı Mahsus Kısmı Muallimliklerine tayin edilmiştir. Bu ek görevle eğitim hayatına bir muallim olarak ilk adımını atan Hasan Tahsin, uzun yıllar pekçok orta öğretim ve yüksek öğretim kurumunda hocalık yapmıştır. Eğitim çalışmalarını ek bir görev

³⁶⁵ Günçavdı, **a.g.e**, s. 8.

³⁶⁶ Çankaya, **a.g.e**, C:III, s. 193.

olarak yürütürken 1900 yılında Maarif Nezareti Mektubi Kalemi 2. Mümeyyizliği'ne getirilmiştir. Bu görevinden sonra da 1910 yılında İstanbul Belediyesi İstikraz Tahvillerini Osmanlı Hükümeti namına kontrol için Londra'ya, Temmuz 1911'de Divan-ı Muhasebat İhtisası için Viyana, Berlin, Brüksel, Roma ve Paris'e gitmiştir. Bu eğitimlerin ardından Eylül 1913'de Maliye Nezareti Islahat-ı Maliye Komisyonu Azalığına getirilerek yine aynı yıl içerisinde de Maliye Nezareti Müsteşar Vekilliğini yürütmüştür. 1915 yılında ise Maliye Nezareti Müsteşarlığına; Aralık 1918'de Sulh Hazırlığı Komisyonu azalığına; Şubat 1919'da tekrar Islahat-ı Maliye Komisyonu Azalığına getirilmiştir.³⁶⁷ Hasan Tahsin Bey'in maliye ve maarif alanındaki çalışmaları birbirine paralel bir şekilde uzun bir süre devam etmiştir. Tahsin Bey Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun kaldırılması ile beraber, 1920 yılında kendi isteğiyle emekliye ayrılarak bir süre daha muallimliğe devam etmiştir.³⁶⁸

Eğitim hayatına bir hoca olarak ilk defa Üsküdar İdadisi ve Mülkiye Mektebi sınıf-ı mahsus kısmı muallimlikleri ile adım atan Hasan Tahsin Bey, birçok memuriyete gelsede eğitim sürecinden hiç kopmamıştır. Bu iki mektep dışında çalıştığı okullar; Numune-i Terakki Mektebi, Dersaadet İdadisi, Eğrikapı Merkez Rüşdiyesi, Mercan İdadisi, Kabataş İdadisi, İstanbul Orta Ticret Mektebi, Medresetül Kuzat (Kadılar Mektebi), Galatasaray Lisesi ve İstanbul Yüksek İktisadi ve Ticaret Mektebi'dir. Tahsin Bey, bu okullarda ilm-i servet, ilm-i iktisad ve ilm-i mali derslerini okutmuştur.³⁶⁹

Pekçok okulda muallimlik görevini icra etsede Tahsin Bey'in ismi hiç şüphesiz ki Mülkiye Mektebi ile özdeşleşmiştir. İlk görev yeri olan Mülkiyede S.B.O'nun Ankara'ya nakledildiği 1936 yılına kadar görev yapmıştır. Mülkiye Mektebi'nde 1937 yılında onun için eğitim hayatının 40.yılı olması münasebeti ile bir merasim düzenlenmiş ve kendisine Mülkiyeliler tarafından "Baba" ünvanı verilmiştir. Yine 1959 yılında yapılan S.B.F'nin 100. kuruluş yıldönümü programına da en yaşlı Mülkiyeli ve Mülkiyelilerin "Duayeni" olarak katılmıştır.

³⁶⁷ Çankaya, **a.g.e**, C:III, s. 645.

³⁶⁸ **A.e**, s. 646.

³⁶⁹ Gövsa, **a.g.e**, s. 56.

Hasan Tahsin Bey eğitim kurumlarında yalnızca muallimlik yapmamış bunun yanında çeşitli idari görevlerde de bulunmuştur. 1908 yılındaki Kabataş İdadisi Müdürlüğü ve 1924'deki Hukuk Fakültesi Fakülte Reisliği görevleri bu vazifelerdendir. Hasan Tahsin Ayni, gerek bir muallim ve gerekte bir idareci olarak eğitim tarihindeki yerini almış olmasının yanında ihtisası olan alanlara, kaleme almış olduğu eserlerle de katkılar sağlamıştır. İsmi ilm-i iktisat ve ilm-i mali branşlarıyla özdeşleşmiş Hasan Tahsin Bey, bu sahalarda; Muhtasar İlm-i Mali, İlm-i Mali, Ondokuzuncu Asır Bidayetinden Zamanımıza Kadar Türk Bütçesi ve Maliye Sistemi, Borsa Rehberi, İlm-i Mali ve Maliye Kanunları isimli eserlerini kaleme almıştır.

Bu çalışmaların dışında iktisat eğitim tarihi açısından önemli yazılı kaynaklar arasında yer alan, Charles Gide'den tercüme edilmiş İlm-i İktisad kitabı da eserleri arasındadır. Bu eser dört cilt olup, ilk üç cilt Hasan Tahsin Ayni ile birlikte Hamid Hasancan ve Mustafa Zühdi İnhan tarafından tercüme edilmiş, dördüncü cildi ise Ayni tek başına tercüme etmiştir.³⁷⁰

Tahsin Bey, gerek hocalık gerekte yazılı çalışmalarıyla beraber iktisadi tedrisat sürecinin hem Osmanlı hem Cumhuriyet devresinde bulunarak bu alanın akademik olarak gelişiminde etkili olmuş önemli isimler arasında yer almıştır.

Hasan Tahsin Bey, öğretim görevlerinden ayrılarak mali müşavirlik ve avukatlık yaptığı 1938 yılına kadar eğitim çalışmalarını kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür. Bu yıldan sonra da sadece Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi ile Mülkiye Mektebi'nde Maliye Dersi Profesörlüğüne devam etmiştir. Yabancı dil olarak Fransızca ve Almancayı iyi derecede bilip İngilizceye'de aşina olan Hasan Tahsin Ayni, geçirdiği bir rahatsızlığının akabinde 1962 yılında vefat etmiştir.³⁷¹

2.10. Hasan Hüsnü Bey

1886 yılında Trabzon'da doğan Hasan Hüsnü Bey, ortaokulu Trabzon Rüşdiyesi'nde, liseyi ise Mercan İdadisinde bitirmiştir. Hasan Bey, 1903 (1321) yılında girdiği Mülkiye Mektebi'nden 1908 yılında yüksek dereceyle mezun

³⁷⁰ Çankaya, **a.g.e**, C:III, s. 646.

³⁷¹ **A.e**, s. 646.

olmuştur.³⁷² Mezun olduğu yıl Divan-ı Muhasebat'a (Sayıştay) katip olarak başlamıştır. Bu görevine başladığı dönemlerde Avrupa'ya yüksek lisans için gönderilecek olan öğrenci kafilesinde yer almaya hak kazanarak 1909 yılında eğitim için Paris'e gönderilmiştir. Burada Siyasi İlimler okulunda yüksek lisans eğitimini tamamladıktan sonra, 1912 yılında tekrar İstanbul'a dönen Hasan Bey. İstanbul'a döndüğü bu yıllarda da Divan-ı Muhasebattaki görevine devam etmiştir. Bu dönemde ek bir görev olarak Mülkiye Mektebi'nde de muallim yardımcılığında bulunmuştur.

1915 yılına kadar yürüttüğü Divan-ı Muhasebattaki görevinden sonra, Maliye Nezareti Varidat Umum Müdürlüğü'nde mümeyyiz olarak göreve başlamıştır.³⁷³ Hasan Hüsnü Bey, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı bu yıllarda, önce Eskişehir Sancağı bölge iktisat müdürlüğüne getirilmiş bir yıl sonra da tekrar İstanbul'a çağrılarak eski görevine devam etmiştir. (1917)

Hasan Hüsnü Bey'in 1918 yılında Mülkiye Mektebi'ndeki vazifesine dönmeden önce Ticaret ve Ziraat Nezareti daha sonra da İaşe Nezareti kurulduktan sonra Teftiş Heyeti Müdürlüğü yaptığını da belirtmek gerekir. Hasan Hüsnü Bey, Mülkiye'deki muallimlik görevine devam ederken Ocak 1919 yılında son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne girerek siyasi hayata da ilk adımını atmıştır.

Hasan Bey bu mecliste çalışmalarını, hem Felah-ı Vatan grubu hem de Misak-ı Milli grubu içerisinde sürdürmüştür.³⁷⁴ Meclis, 1920'de İngilizler tarafından kapatıldıktan sonra, Hasan Bey, Ankara'da kurulan milli hükümetçe yapılan daveti kabul etmiş ve siyasi faaliyetlerini T.B.M.M bünyesinde sürdürmüştür.

Aralık 1921'de Maliye, Nisan 1922'de İktisad, Kasım 1922'de de Ticaret Vekilliklerine seçilerek T.B.M.M'deki faaliyetlerini yürütmüştür. Hasan Hüsnü Bey, delegasyon ikinci başkanı sıfatıyla Lozan konferansına da katılmış ve imzacılardan biri olmuştur. Milli mücadele sürecinde Mustafa Kemal'in başını çektiği birinci

³⁷² A.e, s. 1192.

³⁷³ Fatih Öztürk, Hasan Saka (1885-1960), T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya, 2006, s. 2.

³⁷⁴ A.e, s. 2.

grubunda içerisinde yer almış olan Hasan Hüsnü Bey, Cumhuriyet'in kurulduğu süreçte aktif bir şekilde rol almıştır. Buradaki görevlerini takiben 1925 yılındaki İsmet Paşa Kabinesinde de Maliye vekili olarak görev yapmıştır. Bu dönemde İstanbul'dan Ankara'ya nakledilen ve yeni adı Ankara S.B.O olan Mülkiye Mektebinde umumi iktisat dersi profesörü olmuştur. Ancak milletvekilliği görevinden dolayı Maarif Vekaletince alınmış karar doğrultusunda, 1941 yılında bu görevinden istifa etmiştir.

375

Bu süreçte siyasi hayatı akademik hayata tercih etmiş olan Hasan Hüsnü Bey, 1942 yılında Saracoğlu tarafından kurulan kabine de Dış İşleri Bakanlığına getirilmiştir. Bu görevine Başbakan olacağı 1947 yılına kadar devam etmiş, 4 Eylül 1947 yılı ile Haziran 1948 yılında olmak üzere iki kez kabine kurmuş ve 1949 yılında da Başbakanlıktan istifa etmiştir.³⁷⁶

Hasan Hüsnü Bey her ne kadar 1941 yılında siyasi hayat yönünde bir adım atmış olsa da eğitimle içiçe geçen yaklaşık otuz yıl boyunca çeşitli çalışmalara imza atmıştır. Hasan bey, mezuniyetinden sonra akademik çalışmalarına yine mezunu olduğu Mülkiye Mektebinde devam ederek siyasi çalışmaları ile bu mektepteki ilmi çalışmalarını bir arada yürütmeye çalışmıştır. Hasan Bey'in, yüksek lisans eğitimini tamamladığı Paris sonrası süreçte ilk görevi Mülkiye'deki muallimlik yardımcılığıdır. Bu görevi sırasında Hüsnü Bey, iktisat ve istatistik derslerine girmiştir. (1912)

Bu vazifeden bir süre sonra da Hukuk Fakültesi Umumi İktisat dersi doçentliğine getirilmiştir.(1915) Hasan Bey, Mülkiyedeki görevinde de olduğu gibi bu vazifeyi de ek görevli olarak yürütmekteydi. Bu dönemde eğitimcilik genel olarak ek bir görev şeklinde yürütülmekteydi. Bunun nedeni olarak, modern okullarda iktisat gibi yeni ihtisas alanlarında eğitim verecek yeterli sayıda hocaların bulunamaması gösterilebilir.

Hasan Bey, 1918 yılında tekrar açılan Mülkiye Mektebi'ne, ilm-i iktisat dersi doçenti olarak geri dönmüştür. Bu göreve gelmeden önce de o sırada yürütmekte olduğu Teftiş Heyeti Müdürlüğünden ayrılmıştır. Bu şekliyle sadece hocalık vazifesini

³⁷⁵ Çankaya, a.g.e, C:III, s. 1192.

³⁷⁶ Öztürk, a.g.e, s. 13.

yürttüğü dönem bir yıl sürer ve 1919 yılında son Osmanlı Meclisine girerek siyasi hayatı ile akademik yaşamını uzun bir süre³⁷⁷ beraber yürütmeye karar verir.

Hasan Bey'in akademik hayatındaki son değişiklik, 1936 yılında Ankara'ya nakledilen eski Mülkiye Mektebi, yeni Ankara S.B.O'undaki umumi iktisat dersi profesörlüğüne gelmesi ile gerçekleşmiştir. Dönemin iktisat alanında eğitim vermiş diğer hocaları gibi Hasan Bey'de birtakım eserler neşretmiştir. Ancak eserleri, iktisat ile ilişkili bir diğer alan olan Maliye sahası ile ilgilidir. Hasan Bey tarafından yazılmış eserlerin isimleri İlm-i Mali, Maliye Ders Notları ile Dış Ticaret ve Gümrük Politikası'dır. Bu eserlerde ağırlıklı olarak vergilendirme, bütçe usülleri, gelir gider tahmin usülleri ve Ticaret üzerine izahat gibi konular işlenmektedir.³⁷⁸ Mezkur eserlerde işlenen konulara bakıldığında bu kitapların, Hasan Bey'in mali alandaki deneyimlerinin ve akademik çalışmalarının bir ürünü olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bu eserlerde, dönemin diğer iktisat hocalarının eserlerine kıyasla iktisadi eğitim tarihini ve iktisadi düşüncüyü direkt ilgilendiren konulara daha az yer verilmiştir.

Hasan Bey'in 1941 yılındaki kanuna karşın almış olduğu karar, eğitimciliği açısından bir dönüm noktası olarak görülebilir. Hasan Bey, 1949 yılında başbakanlıktan istifa edene kadar çeşitli siyasi görevlerde bulunmuştur. Bundan sonraki süreçte de 1954 yılı seçimlerine kadar C.H.P grup başkan vekilliği yapmış, sonrasında ise siyasete ilk adımını attığı Trabzondan bu sefer meclise girememiş ve böylece siyasi hayatı noktalanmıştır.(1954)

Hasan Hüsnü Bey, bundan sonraki dönemde kendi özel işleriyle ilgilenmiş ve 1960 yılında kanser teşhisi konmuştur. Hasan Hüsnü Bey, yine aynı yılda bu rahatsızlığından vefat etmiştir.

³⁷⁷ 1941 yılında Maarif Vekâletinin milletvekilliği ile profesörlüğün bağdaşmayacağı kararı doğrultusunda tercihinin milletvekilliğinden yana kullanmış böylelikle eğitimciliği resmi olarak sona ermiştir. (Bkz: Çankaya, **a.g.e**, C:III, s. 1192.)

³⁷⁸ Çankaya, **a.g.e**, C:III, s. 1192.

2.11. İbrahim Fazıl Bey

Osmanlı son devresi ile Cumhuriyet dönemi ve sonrası süreçte iktisadi tedrisatta bulunmuş hocalardan biri de İbrahim Fazıl Bey'dir. İbrahim Fazıl Bey, 1886 yılı Selanik doğumlu olup babası Trablusgarp Vilayeti Vergi Müdürlüğünden emekli olan Mehmet Tevfik Efendi'dir. İbrahim Fazıl Bey Selanik Feyziye Rüşdiyesinde orta, Merkez idadisinde lise öğrenimini tamamlayarak Mülkiye'ye girmiş ve buradanda 1909 yılında mezun olmuştur.

Fazıl Bey, mezuniyetten sonra Maliye Nezareti Muhasebat Umum Müdürlüğü Merkez Kalemi Katipliğine girmiş, burada bir süre çalıştıktan sonra açılan bir sınavı kazanarak "Paris Ecole Libre Des Sciences Politiques"de üç yıllık bir öğrenim görme hakkı kazanmıştır. Bu eğitimin ardından 1912 yılında tekrar İstanbul'a dönerek, Mektebi Mülkiye'de dönemin Maliye profesörlerinden Mustafa Nail'in doçentliğine tayin edilmiştir.

İbrahim Fazıl Bey, Pariste almış olduğu eğitiminden sonra uzun bir süre kendisini sadece eğitim faaliyetlerine adanmış ve pekçok modern mektepte iktisat ve maliye derslerini okutmuştur. Fazıl Bey'de iktisat hocalığı yapmış çağdaşı olan pekçok isim gibi her iki döneme de tanıklık etmiş ve bu süreçte çeşitli eserler kaleme almıştır. Müderrisliğe ilk adımını attığı yer mezun olduğu Mülkiye Mektebi'dir. Mülkiye'de Ağustos 1915 yılına kadar Maliye profesörü Mustafa Nail'in yanında bulunmuştur. 1915'te Mülkiye'de üç yıl eğitime ara verildikten sonra 1918 yılında tekrar buradaki görevine başlamış ve bu vazifeye Mülkiye'nin S.B.O olarak Ankara'ya nakline kadar devam etmiştir.(1936)

Mülkiye dışında ise İstanbul Hukuk ve İktisad Fakültesi, Ticaret Mektebi, Galatasaray Sultani ve Lisesi'nin Ticari şubesinde hocalık yapmıştır. Fazıl Bey, bu mekteplerde iktisat ve maliye derslerine girmiştir.³⁷⁹ Fazıl Pelin'in 1927 baskılı Osmanlıca İktisat Kitabı'nın kapağında kendisi hakkında "İstanbul Darülfünûn Hukuk Fakültesi İktisat Müderrisi ile Mektebi Mülkiye İlm-i Mali Muallimi yazmaktadır."³⁸⁰ Bu ifadelerden anlaşıldığına göre İbrahim Fazıl Bey, Mülkiye 'de

³⁷⁹ Çankaya, a.g.e, C:IV, s. 1246.

³⁸⁰ İbrahim Fazıl Pelin, 2.c, **İktisat**, Akşam Matbaası, 1926, İstanbul, C:I.,s.I.

Maliye derslerine girmiş ve İstanbul Hukuk Fakültesi bünyesinde de iktisat derslerini yürütmüştür.³⁸¹

Maliye alanında çeşitli görevlerde ve çalışmalarda bulunmuş pekçok kimse Fazıl Bey'in öğrencisidir. Fazıl Bey'in ölümü münasebetiyle Üniversitede yapılan törende dönemin İktisat Fakültesi Dekanı Ord. Prof. Dr.Ömer Celal Sarc konuşmasında bu durumu ve Fazıl Bey'in iktisat eğitimi ile olan ilişkisini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Sevgili arkadaşımız Fazıl Pelin’in vakitsiz ölümüyle büyük bir kayba uğramış bulunuyor ve sonsuz bir keder duyuyoruz. Fazıl Pelin Türkiye’de İktisat ve Maliye İlimleri’nin büyük hadimi ve emektarı idi. Hayatının 30 yılından fazlasını Dârülfünûnda, Üniversitede, eski Mülkiye Mektebinde ve Yüksek İktisat ve Ticaret Okulunda İktisat ve Maliye tedrisatına vakfetmişti. Merhumun uzun tedris hayatı pek az hocaya müyesser olacak derecede verimli olmuştur. Muhtelif öğretim müesselerinde kürsüsü önünden sayısız talebe nesilleri geçmiş ve Fazıl memleketin binlerce evladını yetiştirmiştir. Bugün Türkiye’nin mali ve iktisadi hizmetlerinde iş başında bulunanların çoğu , mesleki kültürlerini geniş ölçüde Fazıl Pelin’e borçlu bulunmakta ve Fazıl’ı, ilmiyle, sönmez öğretme aşkıyla, kendilerinde mesleklerine karşı bağlılık ve ilgi uyandıran üstadları saymaktadırlar.İktisat ve Maliye ilimleri’nin Türkiye’de gelişmesinde de merhumun büyük hizmetleri dokunmuştur.Yazdığı kitaplar, açıklığı, berrak ve temiz üslubu ve ölçülü fikirleriyle, Türkçe İktisat ve

³⁸¹ Burada Muallimlik ve Müderislik ünvanları Cumhuriyetle beraber Profösörlük ve Ordinaryusluk ünvanları şeklinde adlandırılmış olup Fazıl Pelin, Hukuk Fakültesinde Ordinaryüs ünvanı ile görevini yürütmüştür. Ali Çankaya Eserinde, Pelin’in Hukuk Fakültesinde hem Maliye hem de İktisat Ordinaryüs Profesörü iken vefat ettiğini belirtmiştir.(Bkz: Ali Çankaya, **a.g.e**, C:IV, s. 1246.)

*Maliye eserlerinin en beğenilen, okunan ve arananları
arasındadır...³⁸²*

Fazıl Pelin'in basılmış eserlerinden bazıları, İktisad-ı Zirai, Bütçe, İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye, ilm-i iktisad ders notları, iktisad ve Finans'dır. İbrahim Fazıl Bey'in bildiği diller Fransızca, İngilizce ve Almancaydı.³⁸³

İbrahim Fazıl Bey, 23 Kasım 1944 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.³⁸⁴ Ali Fuat Başgil Fazıl Bey'in cenazesinde yaptığı konuşmasında:

*“...Zavallı Fazıl! Zalim bir hastalıkla senelerce pençeleştin.
Hergün ölümün biraz daha yaklaştığını gördün, sabrettin,
sessizce inledin; sarardın, soldun...Memleket ve Üniversite
senden daha çok hizmet beklerken sen 58 yaşında hayata
gözlerini yumdun. Küçük oğlunun ölümüyle aldığı yarası
henüz kapanmadan, ihtiyar anneciğine bir yara da sen açtın.
Sadık vefakar eşini, aziz yoldaşın Fatine'yi acılı yaslar içinde
bırakıp gittin....³⁸⁵*

sözlerine yer vererek onu bu duygu dolu sözlerle son yolculuğuna uğurlamıştır.

2.12. İktisat Eğitiminde Bulunmuş Diğer Osmanlı Hocaları

İktisadi tedrisat sahasında bulunmuş Osmanlı düşünürleri ile ilgili araştırmamız sırasında bu alanda özel nedenlerden ötürü yer almış ancak asıl branşı farklı bir ilim dalı olan veya iktisadi tedrisatta çok kısa bir süreliğine bulunmuş ya da hem iktisat eğitimi hem de hayatı ile ilgili sadece bilgi kırıntılarına ulaşılan birtakım Osmanlı ilim adamları ile de karşılaşmıştır. İktisat dersi vermiş hocalarla ilgili bilgileri aktarmaya çalıştığımız bu bölümün buradaki başlığı altında da bu şahıslar kısaca tanıtılacaktır.

³⁸² İktisat Fakültesi Armağan Komisyonu, **a.g.e.**, “Fazıl Pelin'in Tabutu Başında” isimli yazıdan.

³⁸³ Çankaya, **a.g.e.**, C:IV, s. 1246

³⁸⁴ **A.e.**, s. 1246.

³⁸⁵ İktisat Fakültesi Armağan Komisyonu, **İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948, “Fazıl Pelin'e Veda” başlıklı giriş yazısından.

Bu düşünürlerden ilki, Osmanlı İktisat Düşüncesi ile ilgili çalışmalarda isminden sıkça bahsedilen dönemin iktisadi tartışmalarına makaleleri ve eserleri ile katılmış Mehmet Şerif Efendi'dir. Mülkiye Mektebi'nden "emvali milliye" isimli dersleri ile tanıdığımız Şerif Efendi'nin her ne kadar görüşleri üzerine çalışmalar yapılmış olsa da hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. Şerif Efendi tercüme odasına girerek memuriyet hayatına başlamıştır.³⁸⁶ Fındıkoğlu'na göre Mehmet Şerif Efendi Takvim-i Vakayi³⁸⁷ Gazetesi'nin mütercimi olarak tanınmaktaydı.³⁸⁸ Sayar'a göre ise, Şerif Efendi'nin tercüme odasında çalışması Şerif Efendi'ye batılı iktisatçıları ve eserlerini tanımak imkânını sağlamıştır. Ayrıca bu kurumda Abru, Ohannes Paşa ve Münif Paşa gibi iktisadi fikirler ileri süren meslektaşları ile bir araya gelme imkânı bulmuştur. Şerif Efendi bu yıllarda Mekteb-i Mülkiye'de iktisat hocalığı yapmış³⁸⁹, bu mektepte verdiği derslerle hem ekonomi ilmine olan ilgiyi artırmış hem de tercümeden telife giden yolu açmıştır.³⁹⁰ Mekteb-i Mülkiye'deki ders notlarını "İlmi Emval-i Milliye"³⁹¹ adı altında toplamış ve bu eseri taş basma ile neşretmiştir.³⁹² Şerif Efendi, iktisat hocalığı yetinmeyip dönemin yayın organları olan Tercüman-ı Ahval Gazetesi³⁹³ ile Mecmua Fünûn Dergisi'nde³⁹⁴ yazılar da kaleme almıştır.³⁹⁵

³⁸⁶ Sayar, **a.g.e.**, s. 306.

³⁸⁷ İlk Osmanlı gazetesi olan Takvim-i Vakayi Gazetesi 1831 yılında yayım hayatına başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (**Girgin**, 2001, s. 18–21.), (**İnuğur**, 1999, s. 175–181.)

³⁸⁸ Fındıkoğlu, **a.g.e.**, s. 22.

³⁸⁹ M.Şerif Efendi Mülkiye'de bu görevi 1865 yılında yürütmüştür. Dersin ve Şerif Efendi'nin Mülkiye'deki durumu ile ilgili bilgilere "Mülkiye'de İktisat Eğitimi" başlığı altından ulaşılabilir.

³⁹⁰ Sayar, **a.g.e.**, s. 306.

³⁹¹ Bu eserle ilgili tanıtıma "İktisat Ders Notları" başlığı altında yer verilecektir.

³⁹² Fındıkoğlu, **a.g.e.**, s. 22.

³⁹³ Tercüman-ı Ahval Gazetesi 21 Ekim 1860'ta Agâh Efendi tarafından çıkarılmıştır. Tercüman-ı Ahval devletten yardım almadan ve özel girişimle çıkarılan ilk gazetedir. Yazı zenginliği ve mizanpaj yönünden diğer gazetelere göre ayrı bir önem sahip olan Tercüman-ı Ahval Gazetesi'nde iç ve dış haberler, resmi haberler, tüzükler, anlaşmalara özenle yer verilmiş, gazete; piyasa ve borsa haberleri, sanayi, bankacılık, ulaşım ve haberleşme konuları fiyat listeleri, bazı inceleme yazıları ve halkın ilgisini çekecek özel bölümlere yer vermiştir. Tercüman-ı Ahval Gazetesi 792 sayı yayımlandıktan sonra 11 Mart 1866 tarihinde 5,5 yıl yayım hayatına son vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (**Girgin**; 2001; s.29–36), (**İnuğur**, 1999, s. 184–191.)

³⁹⁴ Mecmua Fünûn Dergisi 1279 Muharreminde (Temmuz 1862) Münif Efendi'nin takdim yazısı ile çıkmaya başlamıştır. Dergi, ilk iki yılında on ikişer sayı olmak üzere düzenli bir şekilde yirmi dört sayı yayımlanır. Üçüncü yılında 33. sayısında ekonomik güçlükler yüzünden yayımına ara vermek zorunda kalır. Muharrem 1283'te (Mayıs 1866) yeniden neşredilmeye başlanan dergi 14 sayı çıkarıldıktan sonra cemiyet mensuplarının dağılmasından sonra beşinci yılında (Safer 1284/Haziran 1867) 47. sayı ile yayımına son verir. Münif Paşa dergiyi son olarak Rebiulewel 1300'de (Ocak 1883) tekrar çıkarmaya

Son olarak Şerif Efendi'ye ilişkin aynı dönemlerde Mülkiye'de beraber iktisadi tedrisatta bulunduğu Münif Paşa ile kardeş olduğuna dair bir iddanın olduğunu da belirtelim. Ancak bu iddayı doğrulayacak kesin bir kanıt yoktur.³⁹⁶

Mülkiye Mektebi'nde Emin Efendi'den sonra bu göreve kısa bir süreliğine Cevdet Efendi getirilmiştir.³⁹⁷ Bu gelişme ile ilgili karar “ Ekonomi Politik Hocası Emin Efendi'nin istifasına mebni yerine Mekteb-i Mülkiye Coğrafya Hocası Cevdet Efendi'nin muhassas olan sekizyüz kuruluş maaşı ile ta'yini hususuna dair Maarif-i Umumiye Nazırı Devletlü Paşa Hazretlerinin...” şeklinde sunulan bir teklifle alınmıştır.³⁹⁸ Teklif metninden asıl branşı coğrafya olduğu anlaşılan Cevdet Efendi'nin tam adı Mehmet Cevdet olup kendisi Maarif Nezareti Müsteşar Muavinliği ve 1862-1867 yılları arasında da Atık Mekteb-i Fünûn-i Mülkiye'de Coğrafyayı Umûmi ve Osmani Müderrisliğinde bulunmuştur.1868 yılında da Dârülfünûn'da açılan Coğrafyayı Tabii müderrisliğinde bulunduğu dair kayıt dışında hakkında her hangi bir bilgi edinilememiştir.³⁹⁹

Modern mekteplerden Halkalı Ziraat ve Baytar Mekteb-i Âlisinde İktisadi tedrisatta bulunmuş isim olarak Aram Efendi'ye rastlamaktayız. Aram Efendi'nin tam adı Ovakim Aram Efendi'dir. Kendisi Ohannes Aramyan Efendi'nin oğlu olup 1855 yılında Trabzon'da doğmuştur. Öğrenim hayatı Ermeni Katolik Kilisesinde başlamış sonrasında Kolej-i Murad'da öğrenimine devam etmiştir.Yüksek öğrenimini ise İtalya'nın Padua şehri Darü'l Fünûn'nda ve yine Paris civarında Garbiyon Ziraat Mekteplerinde tamamlamıştır. Aram Efendi 1877 yılından itibaren Ticaret Nezareti bünyesinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Eğitim hayatına da bir muallim olarak 1892 yılında Halkalı Ziraat Mektebi'nde atılmıştır. Muallimliği ek bir görev olarak

teşebbüs etmesine rağmen ilk sayıda (48. sayıda) yayımlanan bir yazı yüzünde dergi 2. Abdülhamit tarafından tamamen kapatılır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Abdullah uçman, “Mecmua Fünun”, **İslam Ansiklopedisi**, (DİA), C. 28, Ankara, 2003, s. 270–271.

³⁹⁵ Tercüman-ı Ahval'de çıkan yazıları şunlardır. “**Sanayi ve Ziraatten Hangisinin Hakkımızda Hayırlı Olduğuna Dairdir.**” (Sayı: 68–69), “**Ekonomi Politik İlminin Tarihiyle Hudud-ı Tabiyesinin Tahdidi Beyanındadır**” (Sayı: 74–75), “**Bankaların Envaı ile Tabiatlarına Dair**” (Sayı: 84–85), “**İtibarı Umum-i Ticarete Dair**” (Sayı: 105–108); Mecmua Fünun Dergisinde ise “**Lüzum-u Say-ü Amel**” (Sayı:8, s. 333–337) adlı makalesi yayımlanmıştır.

³⁹⁶ Konu ile ilgili **Bkz:** Özgül, **a.g.e**, s. 122.

³⁹⁷ Sayar, **a.g.e**, s. 307.

³⁹⁸ Çankaya, **a.g.e**, C: I, s. 77.

³⁹⁹ **A.e**, s. 923.

üstlenen Aram Efendi bu mektepte Hendese, Ziraat ve Tathir-i Arazi ve Sa'y ve İrva derslerini yürütmüştür. Aram Efendi iktisat alanında eğitim vermeye 1893-1894 döneminde ilm-i servet dersi ile başlamıştır. Bu yıl yine ek olarak ilm-i idare-i ziraat dersini de vermiştir. 1894 yılında ise Mülkiye Baytar Mektebi'ne tayin olarak burada ilm-i servet ve ziraat-ı umumiye derslerini yürütmüştür.⁴⁰⁰ Aram Efendi'nin muallimlik geçmişine bakıldığında ana branşının ilm-i servet olmadığı anlaşılır. Muhtemeldir ki Ermeni kökenli oluşu çağdaşları olan diğer Ermeni iktisatçılar gibi bu sahada da kısa bir süreliğine de olsa bulunmasında rol oynamıştır.

Mecid Bey, Öğretmen okulları ile ilgili araştırmamızda "servet muallimi" olarak⁴⁰¹ kayıtlarda yer almaktadır. Bu alandaki çalışmalarda başta Cavid Bey olmak üzere iktisadi tedrisatın bilinen hocalarının isimlerinin dışında sadece tek bir kaynaktan karşılaşılan Mecid Bey isminin hem öğretmen okullarına ilişkin diğer çalışmalarda yer almamış olması hem de iktisat eğitimi araştırmalarına her hangi bir şekilde konu edilmemiş olması bu bilgiye kuşku ile yaklaşılmasına neden olmaktadır.⁴⁰²

İktisat Eğitiminde bulunmuş muallimlerle ilgili araştırmada hakkında yine pek fazla bilgi edinilememiş iktisat hocalarından biri de Mustafa Zühdü Bey'dir. Cumhuriyetten sonra İnhan soy ismini alan Mustafa Zühdü Bey 1880 yılında Filibe'de dünya'ya gelmiştir.⁴⁰³ Kaza Kaymakamlarından Hadi-zade Ali Rıza Bey'in oğludur.⁴⁰⁴ İptidai eğitiminden sonra orta tahsili Filibe Rüşdiyesi ve Edirne İdadisi'nde⁴⁰⁵ tamamlamıştır. 1898 yılında da Mülkiye'ye girerek 1901 yılında buradan mezun

⁴⁰⁰ Pakalın, **a.g.e**, C:II, s.64.

⁴⁰¹ Yazıcı, **a.g.e**, s. 24.

⁴⁰² Mecid Efendi ismi Zeki Pakalın'ın Sicill-i Osmanî Zeyli isimli eserinde "Mecid Efendi (Hacı Abdülmecid Hulusi Bey)" başlığı altında yer almaktadır. Bu şahıs 1850 yılında İstanbul'da doğmuş ve Daru-Maarifte eğitim görmüştür. Ancak hayatı ile ilgili bilgilerde muallimlik yaptığına dair bir kayıt düşülmemiştir. Sadece öğretmen okulunda eğitim görmüş olması aradığımız Mecid Bey'le yakın bir özellik olarak görülmektedir. Bunun dışında da Sicill-i Osmani kayıtlarında aramış olduğumuz "Mecid Bey'e yakın özelliklerde bir isme rastlanmamıştır. **Bkz:** Pakalın, **a.g.e**, s.91.

⁴⁰³ Mustafa Zühdü Bey'in doğum tarihi Büyük Larousse Ansiklopedisinde 1881 olarak verilmiştir. Ali Çankaya'nın eserinde ise bu tarih 1878, M.Ali Ayni'nin Darülfünun Tarihi isimli eserindeki "Hukuk Medresesi Heyet-i Tedriyesi" isimli tabloda'da 1890'dır. **Bkz: Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, 24 c., Gelişim Yayınları, 1986, İstanbul, C:IX, "İNHAN" maddesi; Çankaya **a.g.e**, C. 3, s. 901; M. Ali Ayni, **a.g.e**, s. 80.

⁴⁰⁴ Çankaya **a.g.e**, C. 3, s. 901.

⁴⁰⁵ Ali Çankaya Zühdü Bey'in orta tahsiline ilişkin Bursa Rüşdiyesi ve Mülkiye İdadisini işaret etmektedir. Çankaya **a.g.e**, C. 3, s. 901.

olmuştur.⁴⁰⁶ Zühdü Bey Abdülhamit Dönemi'nin baskı ortamından kaçmak için gizlice Rusya'ya gitmiştir.⁴⁰⁷ 1902-1904 yıllarında burada kalan Zühdü Bey Petersburg'da bir banka'da çalıştıktan sonra Almanya'ya geçerek Berlin Üniversitesinde⁴⁰⁸ iktisat tahsili yapmıştır (1904-1908). Meşrutiyet ile beraber tekrar İstanbul'a dönen Zühtü Bey Dârülfünûn Hukuk Fakültesi, Mülkiye ve Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebinde hocalık, Maliye Mektebinde ise müdürlük görevinde bulunmuştur.⁴⁰⁹ Buralarda Usul-i Maliye,⁴¹⁰ İktisat ve İstatistik dersleri vermiş olan Zühtü Bey Ticaret ve iktisat vekaleti müsteşarlığı görevinde de bulunmuş ve aynı zamanda Lozan Konferansı'na da iktisat danışmanı olarak katılmıştır (1923).⁴¹¹ 1945 yılında Ticaret Mektebi'nden emekliye ayrılan Mustafa Zühtü Bey 19 Ekim 1970 yılında vefat⁴¹² etmiştir.⁴¹³ Mustafa Zühdü Bey'in eserleri; Usul-i Maliye (1910), Kavaid-i teklifiye (1912), İşletme İktisadı (1919) ve Sigortacılık Tekniğidir (1942).⁴¹⁴ Zühdü Bey aynı zamanda Charles Gide'in "İlm-i İktisat Dersleri" isimli eserinin çevirisindeki ekip içerisinde de yer almıştır.⁴¹⁵

Cumhuriyet'in ilanına yakın dönemlerde iktisadi tedrisat sahasında adı geçen Münir Bey ve Yusuf Kemal Bey'de yine bu kapsamda ele alacağımız muallimler

⁴⁰⁶ Dr.Şevket Kamil Akar-Dr.Hüseyin Al, "Mali Piyasalar ve Banka Siyaseti-5", **Active Dergisi**, Eylül-Ekim, 2009, s. 1.

⁴⁰⁷ **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, 24 c,Gelişim Yayınları, 1986, İstanbul, C:IX, "İNHAN" maddesi

⁴⁰⁸ **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, 24 c, Gelişim Yayınları, 1986, İstanbul, C:IX, "İNHAN" maddesi

⁴⁰⁹ Dr.Şevket Kamil Akar-Dr.Hüseyin Al, **a.g.e**, s. 1.

⁴¹⁰ Güvemli, **a.g.e**, s. 133.

⁴¹¹ **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, 24 c., Gelişim Yayınları, 1986, İstanbul, C:IX, "İNHAN" maddesi

⁴¹² Mustafa Zühtü İnhan'ın vefat haberi basında; " KAYBIMIZ: Türkiye'de ve Akademimizde işletme iktisadı dersini ilk okutan öncü hocamız Mustafa Zühtü İnhan ebediyete intikal etmiştir. Eski yeni bütün mezunlarımızı bugün Sultanahmet Camisinde kılınacak öğle namazına ve Akademimizde yapılacak cenaze merasimine bekliyoruz. İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Cemiyeti" ve "VEFÂT: Darülfünun Hukuk Fakültesi İktisadî ve Ticart İlimler Akademisi Emekli Profesörlerinden İktisat Vekâleti eski müsteşarı ve millî iktisadın ilk kurucularından Prof. MUSTAFA ZÜHTÜ İNHAN vefat etmiştir. 21 Ekim Çarşamba Günü Sultanahmet Camiinde öğle namazı kılınacak ve iktisadî Ticari İlimler Akademisindeki merasimden sonra nâşı Edimekakapı Şehitliğinde toprağa verilecektir" haberleri ile duyurulmuştur. (**Cumhuriyet**, 21 Ekim 1970, Sayfa 7 ve **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1970, Sayfa 2.)

⁴¹³ Dr.Şevket Kamil Akar-Dr.Hüseyin Al, **a.g.e**, s. 1.

⁴¹⁴ **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, 24 c., Gelişim Yayınları, 1986, İstanbul, C:IX, "İNHAN" maddesi

⁴¹⁵ Bu eserle ilgili ayrıntılı tanıtım "İktisat Ders Notları" başlığı altında sunulmuştur.

olacaklardır. Münir Bey Cumhuriyet'in ilanından sonra Serim soy ismini almıştır. Hayatı ile ilgili yine pek fazla malumat edinemediğimiz Münir Bey'in 1885-1952 yılları arasında yaşadığını bilmekteyiz.⁴¹⁶ 1913 yılında Dârülfünûn'un bir şubesi olarak açılan Hukuk Şubesi'nin "Ulum-ı İdariye ve İktisadiye" takımı, daha sonra bu şubeninde (Hukuk) iki kısma ayrılmasıyla beraber alt bir şube olarak 'Ulum-ı Siyasiye ve İktisadiye' bölümüne dönüşmüştür. Bu bölüm altında verilen iktisat dersleri için ise Mustafa Zühdü Bey ile beraber Münir Bey'in, 1920 yılında ilk dört sömestiri içine alacak şekilde bu şubeye atandığını görmekteyiz. Bu gruba daha sonraki dönemlerde ise Yusuf Kemal ve İbrahim Fazıl Bey'de katılmıştır.⁴¹⁷ Bu süreçle beraber iktisadi tedrisat sahasına dahil olan Yusuf Kemal Bey esasen Hukuk Mektebi kökenlidir. Yusuf Kemal Bey bu mektepten mezun olduktan sonra bir süre ceza hukuku dersi müderris muaviniğini yürütmüş ve ertesi yıl ceza hukuku müderrisinin vefatıyla da bu görevi devralmıştır. Yusuf Kemal Bey'in iktisat ile olan münasebeti ise Paris Hukuk Fakültesi bünyesinde Siyasi ve iktisadi ilimler alanında doktora yapması neticesinde gerçekleşmiştir. 1914 yılında buradan pekiyi derecesi alarak döndükten sonra da çeşitli bürokratik ve siyasi görevlerde bulunmuş ve bir süre sonra Hukuk Fakültesi İktisat profesörlüğüne ek görevli olara atanmıştır.⁴¹⁸

Son olarak bu başlık altında Abdülhalik Midhat Bey'de anılabilir. Her ne kadar Midhat Bey'in hayatı ile ilgili bilgilerde iktisat muallimliğine dair bir kayda rastlanmamış olsa da, kendisine ait ders notunun üzerinde (Darülfünûn Dersleri:İlm-i iktisad) "...*Hukuk Şubesi İlm-i İktisad Muallim Vekili Abdülhalik Midhat Bey'in Takriri Âliyeleridir*" ibaresi yer almaktadır. Buradaki bilgiye göre Midhat Bey'in, her ne kadar farklı bir branşın hocası olsa da kısa bir süre iktisat alanında muallim vekilliği yaptığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁹ Hukuk Mektebi Müdürlüğü'ne 1909 yılında getirilen Midhat

⁴¹⁶ Mehmet Ali Ayni "Darülfünun Tarihi" isimli eserinde Münir Bey'i, "Hukuk Medresesi Heyet-i Tedrisiyesi" başlıklı tabloda iktisat müderrisi olarak tanıtmaktadır.

⁴¹⁷ İhsanoğlu, **a.g.e**, C. 2, s. 671.

⁴¹⁸ Cumhuriyetten sonra Tengirşenk soy ismini alan Yusuf Kemal Bey'in hayatına ilişkin ayrıntılar için (Bkz: Çankaya, **a.g.e**, C. 2, s. 1096; Mahmut Koloğlu, "Profösör Yusuf Kemal Tengirşenk", Çevirimiçi:<http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1969-26-03-04-Kologlu.pdf>.-16.05.2013.

⁴¹⁹ Eserleriyle ilgili bilgi için "İktisat Eğitiminde Diğer Osmanlıca İktisat Kitapları" başlığına bakılabilir.

Bey'in, 1911 yılında vefat etmiş olması bu görevi oldukça kısa bir süre yürüttüğünü göstermektedir.

2.13. Yabancı Hocalar ve İktisat Eğitimi

Modern mektepler birer birer Osmanlı Eğitim Hayatındaki yerini alırken bu mekteplerin hem programlarının hem de öğretim kadrolarının teşekkülü sürecinde maarif yetkilileri birtakım arayışlar içerisine girmişlerdir. Öte yandan bu mekteplerin açılmalarını zaruri hale getiren birtakım siyasi nedenler ve bu nedenlere bağlı olarak batılı ülkelerle geliştirilen eğitim alanındaki çeşitli ilişkiler de söz konusuydu. Tüm bu gelişmelerin hiç şüphesiz ki modern bir akademik disiplin olarak ortaya çıkan iktisadın, eğitim sahasında yer alış süreci açısından anlamları vardır. Bu tekabüliyetin eğitim kurumları ile ilgili boyutuna, modern mekteplere ilişkin bilgiler verdiğimiz bölümde değinmiştik. Bu durumun hocalarla ilgili boyutuna ise iktisadi tedrisatta bulunmak suretiyle, iktisadın akademik bir disiplin olarak ortaya çıkış sürecine etkide bulunmuş iki yabancı öğretim üyesinden bahsederek değineceğiz.

Bu öğretim üyelerinden ilki Osmanlı Dârulfünûnu'nun üçüncü deneyimi olan Dârulfünûnu Sultani'de 1878-1879 öğrenim yılında iktisadi tedrisatta bulunmuş olan Mösyö Carolidés'tir. Mösyö Carolidés, Darülfunun-i Sultani'nin Hukuk Şubesi'nde Ekonomi Politik dersini vermiştir.⁴²⁰ Bu ders Hukuk Şubesi'nde dördüncü sınıfta okutulmaktaydı. Programda dersin parantez içerisinde verilen karşılığı ise “tedbir-i müdün”dür. Bu kavram Osmanlı'da iktisadi tedrisatın ortaya çıkış süreci açısından oldukça önemlidir. Şehirlerin ya da bir bölgenin idaresi olarak tanımlanabilecek (ya da özetle “ülke yönetimi”), “tedbir-i müdün” kavramı iktisadın ortaya çıkışındaki düşünsel arkaplanı da yansıtmaktadır. Bu kavram aynı zamanda “Tedbiri'l-menziel” (Osmanlıcadan günümüz türkçesine yapılan tercümelerde “ekonomi” olarak karşılığı verilen terim) kavramı ile de beraber düşünülmelidir. Bunun yanında dersi veren Carolidés'in Fransız olması bizdeki iktisadi tedrisatın etkileşim alanı ve kaynakları ile ilgili de bilgi vermektedir. Hatırlanacağı üzere iktisadın ilk defa okutulduğu

⁴²⁰ M.Carolidés'in vermiş olduğu ders, bazı kaynaklarda ilm-i serveti milel diye geçse de, Ekmeleddin İhsanoğlu'nun Düstur, Règlement, Dürus cetveli ve devlet salnamelerine dayandırarak hazırladığı ders cetvelinde Ekonomi Politik ibaresi yer almaktadır. (Konuyla ilgili **Bkz:** İhsanoğlu, **a.g.e**, C:I, s. 151 ve Bilsel, **a.g.e**, s. 22.)

Mülkiye’de de iktisadi tedrisat ilk dönemlerde bu isim altında başlamış ve sonrasında “ilm-i serveti milel” halini almıştı. Mösyö Carolidés ile ilgili bir diğer önemli hususta onun yine aynı mektepte aynı dönemlerde “hukuka giriş” derslerini de yürüttüğüdür. Bu durum daha önce de üzerinde durduğumuz iktisat-hukuk ilişkisini gösteren farklı bir örneklidir.

Darülfünûn tarihinin anlatımında da bahsettiğimiz Alman hocalarının ilk defa 1915 yılında Osmanlı’ya gelişi ve devlet hizmetine girişleri maarif tarihinin önemli hadiselerindendir. Birinci dünya savaşı yıllarında Almanya ile olan yakınlaşmalar sadece askeri ve siyasi alanla sınırlı kalmamış, eğitim alanında da kendisini göstermiştir. Bu dönemde Darülfünûn’a gelen ve üç gruptan oluşan müderris topluluğunun⁴²¹, ikinci grubun içerisinde yer alan ve iktisad müderrisi olan Dr. Friedrich Hoffman Hannover Üniversitesinde Profesör’dü. Dr. Hoffman Hukuk Fakültesi bünyesinde iktisadi tedrisatta bulunacaktı. M.Ali Ayni Dârulfünûn Tarihi isimli eserinde bu gelen hocalardan Macar Profesör Mezsaros dışındakilerin tek bir kelime dahi Türkçe bilmediklerini belirtmektedir. Bunun içinde her bir müderrise Almanca ve Fransızca bilen muavinler tayin edilmiştir.⁴²² Bu doğrultuda Hoffman’ın mütercimliğini Mehmet Emin Bey⁴²³ yapmaktaydı.⁴²⁴ Dr.Hoffman’ın hocalığının yanında Dârulfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuasında yayımlanan makaleleride bu disiplinin oluşum sürecine yaptığı katkılar arasında sayılabilir. Hoffman’ın Mehmed Emin Bey tarafından tercüme edilen makaleleri, Beynelmilel Münasebat-ı İktisadiye (sayı 2), İlm-i İktisat ve İktisad-ı Milli (sayı 5) ve Muvazene-i Ticaret ve Muvazene-i Hesabat (sayı 7) başlıklarını taşımaktadır.⁴²⁵

Yabancı hocaların iktisat eğitimi ile olan ilişkisi neticesinde iktisadi tedrisat süreci, bazen dolaylı bazen direkt etkilendiği batı düşüncesinin bu dönemler de açık bir şekilde etkisi altında kalarak Osmanlı eğitim tarihindeki yerini almıştır.

⁴²¹ Bu gruplandırma üniversite tarihi kitaplarında Darülfünûn’a geliş sıralarına göre yapılmıştır.

⁴²² Ayni, **a.g.e**, s. 54.

⁴²³ M.Emin Bey Hoffman’ın ülkesine dönmesiyle beraber iktisadi ictimai ve zirai derslerini devralmıştır. Yine Hoffman’dan kalan tarihi mesaliki iktisadiye dersi de iktisat muallimi Münir (Serim) Bey tarafından verilmiştir.(**Bkz:** Fındıkoğlu, **a.g.e**, s. 54.)

⁴²⁴ Fındıkoğlu, **a.g.e**, s. 54.

⁴²⁵ İhsanoğlu, **a.g.e**, C. 1, s. 261.

3. İKTİSAT KİTAPLARI VE DERS NOTLARI

19.yy'ın ikinci yarısından Cumhuriyet'in ilanına kadarki dönem, Osmanlı İktisadi düşüncesine ait pekçok yazılı nüveyi bünyesinde barındırmaktadır. Bu nüvelere örneklik teşkil eden ürünler, Tanzimatın meydana getirdiği düşünce hareketliliğine de bağlı olarak batı kaynaklı iktisadi düşüncenin tercüme yolu ile nakledilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bunun yanında dönemin başta Ceride-i Havadis, Tercüman-ı Ahval, Mecmua-ı Fünun, Ulûmi İktisadiye Mecmuası gibi dergi ve gazetelerde kaleme alınan makaleler de bu nüvelere örneklik teşkil etmektedir.

Bu başlık altında ilk yazılı örnekler üzerinde durulmaksızın iktisat eğitime ilişkin süreçlerde ortaya çıkmış iktisat kitapları ve ders notlarının genel tanıtımına yer verilecektir.

Ancak iktisadın akademik anlamda gelişimine katkı sağlamış çalışmalar, sadece bu eserlerden ibaret değildir. Bu eserler dışında, oluşumu iktisadi tedrisat süreçleri ile sınırlandırılmayacak daha geniş etki alanına sahip olan çeşitli çalışmalarda mevcuttur ki bunları da ikinci bir grupta sınıflandırdık.

Son olarak İktisadın bir disiplin olarak gelişim sürecine önemli katkılar sağlamış eserler bu iki grupta da sınırlı olmayıp, bunlar dışında üçüncü bir grupta ele alınması gereken çalışmalarda mevcuttur. Bu çalışmalar ise Osmanlı iktisadi düşüncesinin ilk yazılı eserleri olan tercüme-telif kitapları ve bu çalışmalardan (tercüme-telif) mülhem olunarak kaleme alınmış olan yazılı eserlerdir.

Yapmış olduğumuz bu tasnife göre, birinci grupta yer alan ve iktisat eğitiminin yazılı nüveleri olan ders notlarını; "İlm-i Servet"⁴²⁶ (Mektebi Hukuktaki Derslerden Havi)-Mahmud Esad (1885), İktisad-Mahmud Esad (1895), Muhtasar İlm-i Servet-Mustafa Nail (1900), Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel-Mahmut Hayri (1899), Amel-i İktisad

⁴²⁶ İlm-i Servet isimli eser Münif Paşa'ya aittir. Bu eserin hem yazma hem de matbu nüshası bulunmaktadır ki yazma olan eser bir defterin içerisinde Hikmet-i Hukuk ve İlm-i Belagat ile beraber yer almaktadır. Her iki eserde benzer bir tertip üzeredir. Bu eserleri Münif Paşa'nın öğrencisi Mahmud Esad Bey düzenlemiştir. Biz çalışmamızda 61 sayfalık yazma nüshayı ders notu formatına daha yakın olduğu için ilk gruba, matbu nüshayı ise ikinci gruba dâhil ettik. İlk nüsha ile ilgili ayrıntılı, ikinci matbu nüsha ile ilgili de genel tanıtım bilgileri bu başlık altında yer alacaktır.

Dersleri- Ahmed Muhtar (1906), İlm-i İktisad⁴²⁷ (Malumat-ı İktisadiye-Mekatibi İdadiye'ye Mahsus)- Mehmed Cavid (1908), Darülfünûn Dersleri: İlm-i iktisat – Abdulhalik Midhat (1910), İlm-i İktisat Ders Notları⁴²⁸-Mehmet Tefik Hamdi (1912), İlm-i İktisad Dersleri-Charles Gide. Çev: Hasan Tahsin-Hasan Hamid-Mustafa Zühdü (1912), Malumat-ı İktisadiye⁴²⁹ (Mekatibi İdadiye ve Dar'ul Muallimi İbtidaiyyenin En Son Programlarına Muvafık Olarak)- M[uslihiddin] Adil (1915), İlm-i İktisad⁴³⁰- İbrahim Fazıl(1926), İktisad⁴³¹-Yusuf Kemal, İktisad-Münir Serim(1920)" isimli çalışmalar oluşturmaktadır. Son olarak bu gruba, İnas ve Kız Sanayi Mekteplerinde okutulan ve "İktisad-i beyti" derslerinde kullanılan Ameli ve Nazari İktisad-i Beyti (1916) isimli eseri de ekleyebiliriz.⁴³²

İkinci grup olarak tasnif ettiğimiz çalışmalar ise "İlm-i Emvali Milliye- Mehmet Şerif Efendi (1863), Mebadi-i ilm-i Servet-i Milet-Sakızlı Ohannes Paşa (1880), İlm-i Servet-Münif Paşa (1885), İlm-i Servet ve yahut İlm-i İktisat-Akyiğitzade Musa⁴³³ (1900), İlm-i iktisat-Mehmed Cavid (1900) 'dir. Bu eserleri ikinci bir grupta sınıflandırmamızın iki nedeni vardır. Birincisi, bu çalışmaların oluşumunda iktisadi

⁴²⁷ İlm-i İktisat, dört ciltlik bir eser olarak kaleme alınmıştır. Bundan sonra kaleme alınan ve İlm-i iktisadın beşinci cildi olarakta kabul edilen, ilm-i iktisat (Mekatibi İdadiyeye Mahsus) ayrı bir çalışma olarak ortaya çıkmıştır. Birde bu kitapların dışında Malumat-ı İktisadiye ismi ile kaleme alınan bir eser daha vardır ki bu da ilk dört ciltlik İlm-i İktisat kitabının özeti niteliğinde olup, idadiler için yazılmış olan beşinci cildin (Mekatibi İdadiyeye Mahsus) ağır bulunmuş olmasından ötürü kaleme alınmıştır. Tasnifimizde Malumat- İktisadiye (idadiler için özet olarak hazırlanmış) ilk grupta diğerleri ise ikinci grupta sınıflandırılmıştır. Bu başlık altında ilk gruptaki esere ait ayrıntılı, ikinci gruptaki eserlere aitte genel bilgiler sunulacaktır.

⁴²⁸ Tefik Hamdi Bey'in uzun yıllar eğitim verdiği mühendislik mektebinin matbasında basılmış olan İktisat Prensipleri isimli farklı bir eseri daha vardır. Bizim burada tanıtımını yapacağımız eser ise bu çalışmanın nüvesi özelliğinde olup ders notu hüviyetindedir. Diğer eseri ile ilgili genel bilgilerde yine bu başlık altında aktarılacaktır.

⁴²⁹ M.Adil Bey'in iktisat üzerine bir diğer eseri olan "İktisad Derslerine" ait genel bilgilerde bu başlık altında verilecektir.

⁴³⁰ Fazıl Bey'in İktisat isimli iki ciltlik bir çalışması daha vardır. Burada tanıtacağımız ders notları yine bu eserin nüvesini teşkil etmektedir. Diğer eseri ile ilgili genel bilgilere de bu başlık altında yer verilecektir.

⁴³¹ Yusuf Kemal'in hayatı ve eserleri ile ilgili çalışmalarda böyle bir kitaba rastlanmamıştır. Ancak eser adına bir makalede rastlanmasından ötürü bu çalışmayı da listeye dâhil ettik. **Bkz:** Kadir Yerci, "Arap Harfli Türkçe Siyasal İktisat Kaynakçası (1852-1928)", **İktisat Dergisi**, Aralık-1986, sayı 265, s. 71.

⁴³² Her ne kadar bu eser direk ilm-i iktisadın temel konularını içermiyor olsa da "İlm-i Tedbiri'l-menzil" geleneğine bağlı olarak ortaya çıktığı için iktisadi tedrisat süreci açısından ayrı bir öneme haizdir.

⁴³³ Yazarın İktisat yahut ilm-i servet: Azade-i Ticaret ve Usul-ü Himaye isimli 1898 yılında basılmış farklı bir eseri daha vardır. **Bkz:** Ömer Karaoğlu "Akyiğitzade Musa ve ilm-i iktisat", **Bilgi(16) 2008/1**, s. 4

tedrisat süreçlerinin⁴³⁴ etkisi olsa da mezkur eserler dönemlerinde iktisat eğitimi ile sınırlandırılmayacak düzeyde geniş bir etki alanı oluşturmuşlardır. Çünkü bu eser müellifleri bu alanla ilgili fikirlerini iktisadi tedrisat sahası dışında çeşitli gazete ve dergiler kanalıyla daha geniş kesimlere duyurmuşlardır. Bu kanala ek olarak özellikle Sakızlı Ohannes ve Münif Paşa'nın halka açık konferansları da eklenirse etki alanı ile ne kastedilmiş olduğu daha iyi anlaşılır. İkinci bir neden ise bu ilk nedene bağlı olarak, buradaki çalışmaların Osmanlı İktisadi Düşüncesi açısından kilometre taşı niteliğinde olmaları ve kendi içerisinde özgünlükler taşımalarıdır. Bu özelliklerinden ötürü buradaki çalışmalar, düşünce sahasındaki pek çok çalışmaya konu olmuşlardır.

Osmanlı iktisat düşüncesi çalışmalarında adlarından sıkça bahsedilen Ekonomi Politik, İlmî Servet ve İktisad konularını esas alarak yazılmış birtakım eserlerde mevcuttur. Çalışmamızda üçüncü bir grup olarak tasnif ettiğimiz bu eserlerin başında tercüme ve telif çalışmaları gelmektedir.

Osmanlı iktisadi düşünce tarihinin ilk yazılı iktisat eserinin hangisi olduğu meselesi ise tartışmalı bir konu olarak iktisadi düşünce tarihindeki yerini almıştır. Bu bağlamda Sahak Abro'nun (1825-1900) Fransız iktisatçı J. B Say'ın "Catechisme de economie politique" in tercümesi olan "İlm-i Tedbiri Menzil" (1859) bu eserlerin ilk örneği olarak kabul edilmektedir.⁴³⁵ Bununla ilgili Z. Fahri Fındıkoğlu'nun "İktisat Tedrisatı Tarihçesi" isimli eserinde Sahak Abro'ya ait eserin anlatımında konu ile ilgili verilmiş bir dipnot yer almaktadır. Bu dipnotta, Sahak Abro'nun kitabından daha önce kaleme alınmış olma ihtimali yüksek olan "Tasarrufatı Mülkiye" isimli bir eserden bahsedilmektedir. Bu eserle ilgili olarak, "SERANDİ ARŞİZEN'in ROSSİ isimli bir yazarın "ekonomi politik" inden yararlanarak Fransızca kaleme alınarak, ALEKO SOÇU tarafından Türkçeye tercüme olunmuştur"⁴³⁶ denilmektedir. Esasında Sahak Abro'ya ait eserle ilgili ilk bilgi Maliye Nazır'ı Cavit Bey'in iktisat kitabının ilk

⁴³⁴ İkinci grubun bu açıdan tek istisnası "İlm-i servet yahut ilm-i iktisat" isimli eserdir. Çünkü Musa Akyiğitzade dışındaki tüm eser müellifleri iktisat tedrisatında bulunmuşlardır. Akyiğitzade'nin durumu ise tartışmalıdır. Akyiğitzade'nin durumu ilgili ayrıntılara sonuç kısmında değinilecektir.

⁴³⁵ Bu iddayı ilk ortaya atan Mehmed Cavid Bey olmuştur. Haliyle tercüme ya da telif ilk makale, eser ya da kitap tartışmasının temeli de Cavid Bey'e dayanmaktadır. Konu ile ilgili değerlendirmeler için **Bkz:** Sayar, **a.g.e**, s. 262.

⁴³⁶ Fındıkoğlu, **a.g.e**, s. 17.

cildinde “J.B Say’dan mülhem bir kitap olarak ortaya çıkmış İlm-i tedbiri Menzil, 1850’lerde Sehak Abro tarafından çevrilmiştir”⁴³⁷ şeklinde belirtilmektedir. Z. Fahri Fındıkoğlu’da kitabında, “Tasarrufatı Mülkiye”nin dil özelliklerinden hareketle daha önce yazılmış olabileceğine dikkat çekmektedir.

İlk iktisat kitabı tartışması ile ilgili bir diğer iddada Cavit Tütengil’e aittir. O’da “Türkiye’de ilk iktisat kitabı konusu ve yeni bir eser üzerine notlar” isimli makalesinde Osmanlı Bahriye Mektebi’nde İngilizce öğretmenliği yapmış (1870-1874) olan Charles Wells (1838-1917) tarafından kaleme alınmış, “İlm-i Tedbiri Mülk” (1860) isimli bir eserden bahsetmektedir.⁴³⁸ Ancak bu makalede Tütengil, her ne kadar Charles Wells’e ait eserin, Türkçede ilk kaleme alınmış iktisat kitabı olduğu iddasını öne sürse de, “1860’dan önce batılı anlamda iktisat kitaplarının Türkçeye çevrildiği muhakkaktır” diyerek ihtiyatlı konuşmakta ve farklı bir esern olabileceği ihtimaline kapı aralamaktadır. Tütengil devamında , “Avrupavari ilk iktisat kitabı konusunda kesin bir iddanın ortaya sürülemeyeceğini” ve İngiliz şarkiyatçı ile ilgili öne sürdüğü iddanınsa, “Türkçe ilk telif iktisat kitabı” şeklinde yorumlanabileceğini belirtmektedir.

Bu tartışma ile ilgili diğer bir idda da İlber Ortaylı’nın “Osmanlılarda ilk telif iktisat el yazması” isimli makalesinde yer almaktadır. İlber Ortaylı bu makalede, Viyana’da Milli Kütüphane’nin şark yazmaları arasında bulunmuş, 86 sayfadan oluşan “Risale-i tedbir-i ümran-ı mülki” isimli bir risaleden bahsetmektedir. Ortaylı bu risalenin *Economie Politique*’den bir çeviri olduğunu söylemekte ve risalenin yazarı ile derleyen mütercimnin adının eserde yer almadığını belirtmektedir. İlber Ortaylı bu risale ile ilgili yaptığı çıkarımlardan hareketle, eserin 1833 yılından daha geç yazılmış olamayacağı iddasını öne sürmektedir.⁴³⁹

Tüm bu tartışmalardan hareketle hangisinin ilk eser olduğu meselesini bir kenara bırakarak burada adı geçen Sahak Abro’nun “İlm-i Tedbiri Menzil”ini, Serandi Arşizen’in Aleko Soçu tarafından Türkçeye tercüme olunmuş “Tasarrufatı Mülkiye”yi,

⁴³⁷ M.Cavit,4 c., **İlm-i İktisat**, İstanbul, 1898,C:I s.V.

⁴³⁸ Doç. Dr. Cavit Orhan Tütengil, “Türkçe’de İlk İktisat Kitabı Konusu ve Yeni Bir Eser Üzerine Notlar” (Çevirimiçi): www.journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/iktisatmecmua/article, 15.04.2012.

⁴³⁹ İlber Ortaylı , **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitap, İstanbul, 2007,s.93-100

Charles Wells tarafından yazılmış “İlm-i Tedbiri Mülk”ü ve yazarı belli olmayan “Risale-i Tedbir-i Ümran-ı Mülki”yi ilk yazılı eserler olarak belirtebiliriz. Bu eserlerin dışında, Osmanlı’da iktisadi düşüncesinin gelişim süreçlerinde ortaya çıkmış ve üçüncü bir grupta sınıflandırdığımız kitapları ise İlm-i Tedbiri Servet-Otto Hübner Çev: Ahmet Hilmi, Ekonomi Tercümesi (Fenn-i idare)-Otto Hübner Çev: Mehmet Mithat , Tarik-i Refah-Franklin Benjamin Çev:Reşad Bey, Tarik-i Servet Ez-Hikmet-i Rikardos- Franklin Benjamin Çev:Bedros Hocasaryan, Ekonomi Politik-Ahmet Mithat, Mebahis-i İlm-i Servet- Menapirzade Nuri Bey ,Telhis-i ilmi Servet- Rambaud Dr. Çev: Suad, İlm-i Servet-Ahmet İhsan, Sermaye-Mustafa Sabri, Fenni Servet-Sokulluzade Mehmet Ekrem, Hakayık-ı iktisadiyye-Abdulgani Seni, Servet- Mahmut Celal, Gaib olan Servetler-Hakkı Mahmud şeklinde sıralayabiliriz.

Üçüncü grupta yer alan bu eserlere ait genel bilgiler aşağıda sunulmuştur.

Otto Hübner’in iki çevirisinden ilki Ahmet Hilmi tarafından 1869 (1286) yılında yapılmıştır. Ahmet Hilmi Tercüme Odası Katipliğinde bulunmuştur. Mezkur eser Almanya Mekteplerinde okutulmakta olup Mekteb-i Harbiye-i Şahane matbasında basılmış ve 126 sayfa on altı kısımdan müteşekkildir.⁴⁴⁰ “İlm-i Tedbiri Servet” yine aynı yılda (1869) bu kez Mithat Bey tarafından çevirilmiştir. Mehmet Mithat Bey ise “Şura-yı Askeri” levazım memurlarındandır. Mithat Bey ise bu esere “*Ekonomi Tercümesi*” ismini vermiştir yardımcı bir başlık olarakta “*Fenni İdare*” yi kullanmıştır. Bu çeviri ise Cemiyet-i İlimiye Matbasında basılmış ve 109 sayfadan oluşmaktadır.⁴⁴¹ İkinci çeviriyi ilkinden ayıran dil sadeliği ve Türkçe iktisat terminolojisine getirdiği yeni karşılıklardır.⁴⁴²

“*Tarik-i Refah*” ise yine iki kez farklı mütercimler tarafından tercüme edilmiş bir eserdir. Benjamin Franklin’nin bu eseri ilk olarak Reşad Bey tarafından 1870 yılında tercüme edilmiş ve Pariste V. Janson matbasında basılmıştır. Eser 30 sayfadır. Bu eserin birde Saraybosna’da 1910 yılında tâb edilmiş ikinci baskısı vardır. Bu baskının mütercimi ise Ebüzziya Tevfik’tir. Franklin’in bu eserini farklı bir isim ile

⁴⁴⁰ Sayar, **a.g.e**, s. 323.

⁴⁴¹ Kadir Yerci, “Arap Harflî Türkçe Siyasal İktisat Kaynakçası (1852-1928)”, **İktisat Dergisi**, Aralık-1986, S. 265, s. 5.

⁴⁴² Fındıkoğlu, **a.g.e**, s. 24.

ikinci kez çeviren ise Bedros Hocasaryan'dır. Bedros aynı kitabı “*Tarik-i Servet Ez-Hikmet-i Rikardos*” adı ile çevirmiştir. Bu çeviri ise yine aynı yılda (1870) İstanbul'da Mühendisioğlu Ohannes Matbasında basılmış olup 25 sayfadır.⁴⁴³ Bu tercümeyle bir Mukaddime ile katkıda bulunan (Mühendisioğlu) Ohannes bu çalışmayı devrin padişahına ithaf etmektedir.⁴⁴⁴

Bu eserlerden yaklaşık on yıl kadar sonra iktisadi düşünce sahasında “*Ekonomi Politik*” adı altında bir eser daha neşredilmiştir. Eser, 1880 yılında Tercüman-ı Hakikat gazetesinde tefrika edildikten sonra kitap haline getirilmiştir. Kitap küçük boy ve 190 sayfa olup⁴⁴⁵, İstanbul Kırkanbar matbasında basılmıştır.⁴⁴⁶ Ahmet Mithat Bey'in bu eseri Ekonomik düşün tarihinde liberalizm çizgisinden ayrılan öncü bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴⁷ Ancak eserinde “kitabının hazırlık aşamasında Belçika Kraliyet Akademisi tarafından oluşturulan bir komisyonun üyelerinden birisinin kitabından esinlendiğini söylemesi”⁴⁴⁸ kitabın özgünlüğünü sorgulamaktadır.

“*Mebahis-i İlmi Servet*” isimli eser iktisadi düşünce üzerine yapılan çalışmalarda adından pek bahsedilmeyen ve hakkında az bilgiye rastlanan iktisat kitaplarından biridir. “*Mebahis-i İlmi Servet*” Menapirzade Nuri Bey tarafından 1882 (1299) yılında kaleme alınmıştır. Eser üç ayrı kısımdan oluşmakta ve iç kısmında da cüz'i evvel yazmaktadır. Bu durum eserin üç ayrı bölüm şeklinde tasarlanmış olmasına rağmen devamının gelmediğini göstermektedir.⁴⁴⁹ Eser Mahmud Bey Matbasında basılmış olup, 88 sayfadan oluşmaktadır.⁴⁵⁰ Nuri Bey, eseri yazma gerekçesi olarak kendisinden evvel iktisada dair yazılanların hepsinin yetersizliğini ve meseleye batı merkezli yaklaşımlarını göstermektedir. Nuri Bey'e göre İslam ulema ve hukemasının bu bahse ilişkin görüşleri ihmal edilmekte ve bu da en büyük eksikliği oluşturmaktadır. Yine Nuri Bey devamında “İbn-i Haldun'un “ilm-i tedbir-i menzil” ,

⁴⁴³ Yerci, **a.g.e**, s. 52.

⁴⁴⁴ Sayar, **a.g.e**, s. 322.

⁴⁴⁵ Tefik Çavdar, **Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 118.

⁴⁴⁶ Yerci, **a.g.e**, s. 50.

⁴⁴⁷ Berkes, **a.g.e**, s. 50.

⁴⁴⁸ Çakmak, **a.g.e**, s. 180.

⁴⁴⁹ Şemsettin Şeker, **Sadık Bir Muhalif Yeni Osmanlılar’dan Menapirzade Nuri Bey**, İstanbul, 2012, s.155.

⁴⁵⁰ Yerci, **a.g.e**, s. 53.

arapların ise “iktisat” dediği bu ilme dair İslam ulema ve hukeması pekçok eser telifine himmet etmişlerdir. Garb medeniyetinin müstenid olduğu esasların pek çoğu İslam ulemasının himmeti sayesinde.”⁴⁵¹ Mebahis-i İlmi Servet üzerine şimdiye kadar ciddi bir çalışma yapılmamış olması eserin dönemin diğer iktisat kitapları ile birebir aynı şekilde algılanmasına yol açmıştır. Oysa Nuri Bey mezkur eserinde farklı bir yorum getirme çabası içerisinde görülmektedir.

Telhis-i İlmi Servet isimli eser 1888 (1305) yılında kaleme alınmıştır. Eserin müellifi Dr. Rambaud’dur.⁴⁵² Eserin kapağında mütercim; “Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Suad” şeklinde tanıtılmaktadır. Mülkiye mezunları kataloğunda ise bu isme 1882 yılı mezunları listesinde rastlanmaktadır.⁴⁵³ Eser İstanbul’da Mihran Matbası tarafından bastırılmış olup 288 sayfadır.

Ahmet İhsan Bey’in “*ilm-i servet*” isimli eseri 1890 (1307) yılına ait olup, İstanbul Alem Matbasında basılmıştır. Kapakta “Maarif Umumiye Nezaretinin Ruhsatıyla Tab Olunmuştur” yazılıdır. “*İlm-i servet*” 120 sayfadır.⁴⁵⁴ Kapağındaki bilgilere göre Eserin bölümleri “Vesait-i Servet, Usul-i İktisab-ı Refah, Semer-i Sa’y ve Amel, Sermaye, İstihsal-i Servet, İstimâl-i Servet, Taksim-i Servet ve Tekâlif” dir.⁴⁵⁵

Mustafa Sabri Bey’in “*Sermaye*” isimli eseri de iktisat kitapları arasında ele alınabilir. Bu eser 1891 (1308) yılında Selanik’te , Vilayet matbasında basılmıştır. Eser 31 sayfadır.⁴⁵⁶

“*Fenni Servet*” isimli eserin kapağında “Bab-ı Âli Terceme Odası Hulefasından Sokullu Zade Mehmed Ekrem” ve “Maarif Nezareti Celilesinin Ruhsatına Haizdir” yazmaktadır. Eser basım yılı 1900 (1316)’dır. Kapakta basım yılının yanında yer alan “Konstantiniyye” ifadesi de dikkat çekmektedir;

⁴⁵¹ Şeker, **a.g.e**, s. 156.

⁴⁵² Yerci, **a.g.e**, s. 70.

⁴⁵³ Çankaya, **a.g.e**, s. 120.

⁴⁵⁴ Yerci, **a.g.e**, s. 71.

⁴⁵⁵ Mülkiyeli olan Ahmet İhsan Tokgöz’ün hayatının anlatıldığı Mülkiye tarihi isimli eserde, yazmış olduğu kitaplar listesinde böyle bir kayıt yoktur. Bkz: Çankaya, **a.g.e**, C. 3, s. 241-244. Eserin adının geçtiği çeşitli araştırmalarda ise tarih 1885 verilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesinden edindiğimiz eserin kapağında yer alan bilgiye göre ise bu tarih 1307 yani 1890’dır. Kadir Yerci’nin Makalesi de bu bilgiyi doğrulamaktadır.

⁴⁵⁶ Yerci, **a.g.e**, s. 53.

Mülkiyeli olan Abdulgani Seniyy Bey'e ait "*Hakaayık-ı İktisadiye*" isimli eser 1914 (1332) yılında basılmıştır. Eserin basım yeri Beyrut, Vilayet Matbaasıdır. "*Hakaayık-ı İktisadiye*" 306 sayfadır.⁴⁵⁷

Bu eserler dışında "servet" konusunu işleyen Mehmet Celal'e ait "*Servet*" ve Hakkı Mahmud'a ait "*Gaib Olan Servetler*" başlıklı iki eser daha vardır. Bu eserlerden ilkinin basım tarihi 1912 (1330) 'dir. Bu eser İstanbul Şems Matbaasında basılmış olup küçük boy ve 93 sayfadır. İkinci eserin ise basım tarihi bilinmemekle beraber basım yeri İstanbul Mahmut Bey matbaasıdır. Bu eser de yine küçük boy ve 96 sayfadır.

Osmanlıca İktisat Eserlerine ilişkin tasnifimizde üçüncü grup içerisinde sınıflandırdığımız kitaplar ya da risaleler hakkındaki genel bilgiler bu şekildedir. Şimdi ise çalışmamızın temelini oluşturan ve iktisat eğitimi sürecinin ürünü olarak ortaya çıkmış ya da direkt bu amaçla yazılmış Osmanlıca iktisat kitaplarına (birinci ve ikinci grup) ilişkin ayrıntılı tanıtıma yer verilecektir.⁴⁵⁸

3.1. İlm-i Emvali Milliye

Mülkiye Mektebi'nde iktisadi tedrisatın bir parçası olarak görülen "emvali milliye" dersleri 1865 yılında Mehmet Şerif Efendi tarafından verilmiştir.⁴⁵⁹ Bu derse ilişkin notlar ise "İlm-i Emvali Milliye" başlıklı bir eserde toplanmıştır. İlm-i Emvali Milliye'ye ait içerik dönemin iktisadi düşüncesini yansıtan önemli veriler sunmaktadır. Zira bu başlık altındaki yazılar daha öncesinde müellif tarafından Tercüman-ı Ahval gazetesi ile Mecmua-i Fünûn dergilerinde de kaleme alınmıştır. İlm-i Emvali Milliye, iktisat eğitim tarihinin ilk ders notu olarakta görülebilir. Çünkü bu yıldan önce ders notu ya da kitabı hüviyetinde bir esere rastlanmamıştır.

İlm-i Emvali Milliye'nin dış kapağında yer alan bilgiler şu şekildedir;

⁴⁵⁷ A.e, s. 71.

⁴⁵⁸ Tanıtılan eserlere ilişkin fihristler "ekler" bölümünde sunulmuş olup, fihrist şekil olarak aslına uygun hazırlanmıştır. Orjinalinde fihrist bulunmayan eserlerin fihristleri ise içindeki başlıklara göre düzenlenmiştir.

⁴⁵⁹ Bu dersin Mülkiye'deki durumuna ilişkin değerlendirmelere "Mülkiye Mektebi" başlığı altında yer verilmiştir.

*“İlm-i Emvali Milliye’ye dair Mekteb-i Mülkiye’de tedaris olmakta bulunan derslerin icra-i matbuasındandır” ,
“Tabaathane-i Amira litografya-ı dest-gâhında tab ve tahsil olmuştur. 1279 ...21”*

İç kapakta ise;

*“İlm-i Emvali Milliye’ye dair Takvim-i Vekayi mütercimi
Mehmed Şerif Efendi’nin Mekteb-i Mülkiye’de tedaris eylediği
derslerdeki talebeye ma’lumat olmak üzere yeterli (?) tab ve
tahsil olmak da bulmuştur”*

Eser, dış ve iç kapaktan sonra mukaddime bölümü ile devam etmektedir. Bunun dışında eser, her bir bölümün yeni bir kapakla ayrıldığı beş ana bölümden meydana gelmektedir. Konular her bir kapak içerisinde çeşitli alt bölümlere ayrılmıştır. Buna göre ilk bölüm dokuz, ikinci bölüm yedi, üçüncü bölüm altı, dördüncü bölüm iki, beşinci bölüm ise dört alt bölümden oluşmaktadır. Ancak “Ekler” bölümünde sunmuş olduğumuz fihristten de anlaşılacağı üzere düzenli bir başlıklandırma söz konusu değildir. Çünkü eserin metin bölümünde, belirttiğimiz alt bölümlerin dışında çeşitli ara ya da üst başlıklarda vardır.

Mehmet Şerif Efendi besmele ile başladığı mukaddimede genel olarak, emvali milliye’nin amacından ve tarihinden, ilm-i emvali milliyenin diğer ilimlerle olan münasebetinden, ilm-i emvali milliyenin muhtevasından ve en önemlisi bu ilmi neden “ilm-i emvali milliye” şeklinde isimlendirdiğinden bahsetmektedir.

Yazar mukaddimede ilk olarak bir devlet ahalisinin saadetinin ve rahatının önemine binaen bu durumun tesis edilmesine dikkat çekmektedir. Burada özellikle mukaddimenin hemen girişinde de kullanılan “familya” ifadesi aile-devlet ilişkisi açısından da önemlidir.

*“Nev-i İnsanın huzur ve rahatı ve iktisab-i haysiyet ve saadeti
evvela familyasının ve saniyen... bulunduğu devletin
nezarete ve himayesine muhtaç olmasıyla her bir hükümet
taht-ı idaresinde bulunan efrâdı ahâlisinin her nev-i
saadethalin idamesi ...hizmet eder”*

Burada devlet tarafından tesis edilmesi gereken huzur belirtildikten sonra bunun hangi yollarla yapılması gerektiği de ;

“Mevad-ı dahiliye ve hariciyyenin mercî demek oluyor ki ahalinin zabt-ı rabtu ve kavaniye ve nizamât-ı mevzuânın icray-ı ahkamı ve hududu tefarrik....a’dâ dan vikaye ve muhafazası ve emvali sermayenin tahsil ve çabasıyla kar ve ticaretin tevsî” gibi bir takım mevadın kuvveden fiile çıkarılmasını... ile icab eden hukkam ve memuriyni yerli yerine nasb ve tayin ile geldiği bediyye ile...”

Şeklinde izah edilmiştir. Mukaddimenin bu kısmının devamında, devlet ahâlisinin rahatını sağlayacak ticaret, sanayi gibi iktisadi faaliyetler üzerinde durularak “servet-i milliye” nin oluşturulmasının öneminden bahsedilmektedir.

Şerif Efendi “servet-i milliye” üzerinde durduktan sonra bu alana ilişkin bir ilmin Avrupa’da ve özellikle İngiltere’de teşekkülünden şu şekilde bahsetmektedir;

“...medeniyet ve malumatın bir iki yüz seneden beri terkisi ve erbab-ı tecrübe ve te’lîfin tezayidi...Avrupa’da ve ibtida İngiltere’de...servet-i milel hakkında mufassal ve muhtasaran çok kitaplar te’lif ettiklerinden yeni bir ilim meydana çıkarır ki fevaid-i vakıasından Avrupa devlet ve milletlerinin müstefid oldukları erbabının malumudur”

İşte Avrupa’da ortaya çıkan bu yeni ilmin eğitim yolu ile intikalini de şu satırlar göstermektedir.

“İşte böyle bir ilmin saye-i füyuzat ile cenab-ı padişahın iş bu Mekteb-i Mülkiye’de muğayyeratta tedris hususuna nazırımız devletlü Ethem Paşa hazretleri tarafından me’mur buyurulur.”

Şerif Paşa, bu satırların devamında “bugünkü dersime yalnız ilmin hududu tabiiyesi ve tahdidine...” sözleriyle devam ederek dersin ilk gününde “emvali milliye” nin genel çerçevesinden bahsedeceğini belirtmektedir. Bu satırlar aynı zamanda tüm eserin bu şekilde ders esnasında alınmakta olan notlardan derlendiğini de net bir şekilde göstermektedir.

Özetle bu ilmin amacı ile ilgili, bir devlet tarafından idare olunmakta olan beşeriyyenin ihtiyaçlarının belirlenip karşılanabilmesi, adaletin bu ilimle kuvveden fiile geçişinin sağlanması ve neticede ahâlinin saadetine temini olarak belirtilmektedir.

Müellif, ilmi emvali milliye'nin diğer ilimlerle olan münasebetini ise şu şekilde belirterek emvali milliye'ye de bir tanım getirmiştir.

“ İlm-i emvali milliye, ilm-i ahlak, ilmi kavânin, ilm-i tarih ve ilm-i hikmetle daha sair bunlara mümasil ulûmun kaffesi ulûmu akliye ve milliyeden madud oldukları halde sair ilm-i mezkur cemiyyeti beşeriyeye müteallik olan ilmin teşkiline hem matlub ve hem derc bulunmaktadır. İşte emvali milliye ulum-ı mezbureden şöyle biridirki cemiyet-i beşeriyesinde doğrudan doğruya ahval-i eczay-ı terkibesiyle hevaic-i mahsusa ve âdiyyesinden haber vererek emri tesniyesini vücuda getirecek mevad-ı cismiyeyi beyan ve bahusus karu kesb yönünde cism-i cemiyeti harab edecek alel ve esbab ile bunların çarelerini tedbir ve tayin ile ilm-i mezburun el kadim mevcutlarıyla ehli ilim heyetine ithaliyle tedris-i millele değil ancak miladi ve hicretin on birinci asrında vukua gelmiştir.”

Pekçok ders notunda karşılaştığımız bir durum olan iktisada ilişkin bir ilmin (emvali milliye, ilm-i servet vs.) diğer ilimlerle olan münasebeti üzerinde mülahazalarda bulunulması durumu, burada da karşımıza çıkmaktadır. Esasında bu değerlendirmeler ilmin yeni olduğuna delalet etmesinin yanında bu yeni ilme bir alan açma ve onu diğer ilimler üzerinden tanımlama çabasının da bir göstergesidir. Burada yine mezkur ilim, genelden özele birtakım ihtiyaçların giderilmesi için gerekli çabanın (çalışmanın) gösterilmesi ve bunun dayandığı nedenlerin araştırılması olarak tanımlanmaktadır.

Mukaddime kapsamında üzerinde durulan bir diğer husus olan ilm-i emvali milliye'nin muhtevası ise şu şekilde belirtilmektedir;

“İlm-i mezbur başlıca dört maddeye teşmil olup birincisi mahsulat, ikincisi tevzi” ve taksim üçüncüsü mübadele dördüncüsü ise istihsaldir”

Esasında dönemin iktisadi düşüncesini yansıtan birçok eserde de karşımıza çıkan bu tasnif mezkur ilmin beslendiği ortak kaynak ve kanallara ilişkin bilgi vermektedir. Bu eser, bundan sonraki tahlillerimizde de sıkça karşılaştığımız burada belirtilen kategorizasyon biçimi açısından da ilk olma özelliğini taşımaktadır. İlm-i Emvali Milliye’nin muhtevasına ilişkin daha özel başlıklar için ekler bölümünde sunmuş olduğumuz esere ait fihrist incelenebilir. Zira mukaddimenin bu kısmında, kitap metninde verilmiş başlıklardan yola çıkarak hazırlamış olduğumuz fihriste ilişkin genel bilgiler aktarılmaktadır.

Mukaddimenin son paragrafında ise “İlm-i Emvali Milliye” isminin neden seçildiğine ilişkin gerekçeler aktarılmaktadır. Bu kısım çalışmamızın genel muhtevası açısından mukaddimenin en önemli bölümü diyebiliriz. İşte bu bölümde müellif mezkur isimlendirmeye dair şunları söylemektedir:

“İlm-i mezburun tesmiyesi maddesine gelince bu bâbda gerek Avrupa müelliflerinde ve gerek Fransızca ve Türkçe tercümenin beyinde cari olan ihtilafat ile hakikat-i hali izhar ve hikayeye mübaderat feyzinde olup şöyleki ekonomi kelimesi hane ve kanun manalarına gelen rumca iki kelimeden mürekkebe olup kanun-ül beyt, yani idare-i beytiye demek olduğu halde mülkiye manasında olan politika sanatı dahi buna ilaveten lugatlarımızın tercüme ve tefsir-i vechiyle (idare-i mülkiye) deyû tesmiye etmişlersede ilm-i mezburun asıl müellifi olan Adam Smith bu babda vukua gelen te’lifatına (Teftiş-i esbab-ı tabiiyesi servet-i milliye) deyu isim vermesi ve muahharen bu yola salık olan zevatın ise ekonomi politik tabirinin bu ilme şayan bir alem olmadığı malumları olduğundan telifatlarında ilm-i servet, ilm-i mübadele ve ilm-i kavanin-i tabiyeyi mahsulat gibi türlü türlü tabirat tasrih olunmuş olması ile bunun hem Türkçemizde hem de Avrupa lisanlarında galat olarak musta’mel bulunduğuna anlaşılmaktadır. Çünkü (idare-i mülkiye ta’biri

*kamilen hükümete ait bir madde olduğundan zabt-u rapt
ahali ile her emniyet-i kamile vesairenin derun-ı memalikte
husule getirilmesi hususlarına musait ve halbuki bahs-u
beyanda bulunduğumuz ilim, her bir devletin ve milletin malik
olduğu emvali maddiye ve gayri milliyesi tebaasından bahisle
mezkur-ı devlet ve milletin saadethalini vücuda getirecek ahd
eğaze (almak)...ile fûruatının mev-ri icraat ile faslına masruf
bulunmaktadır. Fakat “galat-ı meşhur lûgat-ı fasihadan
evlâdır” kaziyesinde Avrupalılar ilm-i mezburun ismini tahvil
eylemekte iselerde bunda galat olduğunu beyandan asla
istinkaf eyledikleri yoktur. İşte bu nükteye mebni balada ilm-i
mezbura idare-i mülkiye denmeyip müellifi sairenin efkarınca
ilm-i emvali milliye denilmiştir ki erbabına dahi maliyyûn
denilmesi namulâyımdır denilemez”*

“İlm-i Emvali Milliye” isimlendirmesi iktisat eğitim tarihinde sadece Mehmet Şerif Efendi tarafından kullanılmış ve gerekçesi de eserinden naklettiğimiz bu uzun izahatte belirtilmiştir. Burada öne çıkan durum, iktisadın henüz yeni yeni mustakil bir ilim olarak algılanmaya başlamış olmasının yanında halen zihinlerde üstlendiği ya da üstleneceği role ilişkin belirsizliklerin olduğudur. Zira Şerif Efendi’nin bu ilim erbabı için maliyecî anlamına gelen “*maliyyûn*” ismini kullanması iktisadın döneme ilişkin algısını gözler önüne sermektedir. Bu süreçte iktisat, dönemin yaygın kullanımı “ekonomi politik” teriminin içinde geçen politika adlandırmasına da bağlı olarak siyasi saha ile mâli-para işleri arasında köprü vazifesi gören bir alan olarak değerlendirilmiştir. Çünkü bu ilim o dönemde, devlet idaresinde karşılaşılan güçlüklerle birtakım pratik çözümlerin üretilebileceği bir ilaç olarak görülmekteydi. Haliyle “iktisad”ın kendisiyle beraber yep yeni bir dünya görüşünü ya da ideolojiyi de getirdiğinin bu süreçte tam olarak anlaşılabilirdiği söylenemez. Sonuç olarak Mehmet Şerif Efendi’nin bu kullanımı pek tutmamış ve iktisadi tedrisat uzun bir süre “ilm-i servet” ya da “ilm-i servet-i milel” başlıkları altında ilerlemiştir.

3.2. Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel

İktisat eğitim süreçlerine ait yazılı çalışmalar, Osmanlı’da iktisadın akademik anlamda gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır. Ancak bu çalışmalardan bir

tanesi vardır ki iktisadi tedrisat süreçlerinde oluşmuş ilk eserlerden biri olmasının yanında, etki alanı salt eğitimle sınırlı kalmamıştır. Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel, bir ders kitabı olmasının dışında dönemin iktisat düşüncesine ait önemli veriler sunan bir kaynak niteliğindedir. İşte bu özellikleri taşıyan ve iktisadi tedrisatla adeta özdeşleşmiş olan “Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel”in yazarı Sakızlı Ohannes’in, bu sahada pekçok kişinin yetişmesini sağlamış ilk iktisat muallimlerinden olması, bu durumun bir kanıtıdır.

Mebadii İlm-i Serveti Milel yani günümüz Türkçesiyle “Milletlerin Zenginliği Bilimine Giriş” kitabı 1881 (1297) yılında Sakızlı Ohannes tarafından kaleme alınmıştır. Mukaddime de yer alan “...İş bu kitabın sûreti tertibine gelince İlm-i Serveti Milel’e müteallik olan kavâid beş bâb üzerinde tertib olundu” ifadelerinde anlaşılağı üzere eser, beş bölümden meydana gelmiştir. Bölümlerin isimleri: Servetin Sureti İstihsalı, Servetin Tedavülü, Servetin İnkisâmı, Servetin İstihlakı ve Hatime’dir. Bölümlerde çeşitli fasıllara bölünmüş olup eser toplam otuz dokuz fasıldan oluşmaktadır. 441 sayfalık bu eserin ilk bölümünde; Servetin üretimi ele alınmaktadır. Bu bölüm altında servet, s’ay, amel, makineler ve hakk-ı mülkiyet gibi kavramlara ait tanımlar ve ayrıntılı açıklamalar yer almaktadır. İkinci bölümde ise servetin dolanımı üzerinde durulmaktadır. Burada da mübadele, kıymet, fiyat, meskukat ve bankalara ilişkin izahatlar yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise servetin bölüşümü işlenmektedir. Burada da ücret, sermayenin faiz ve icârı, arzın îradı gibi konular ele alınmaktadır. Sonuçtan önceki son bölümde ise servetin tüketimi üzerinde durulmaktadır. Beşinci ve son bölüm olan sonuç başlığı altında da Teksir-i Nüfûs Meselesi, “Sosyalizm” ve “Kominizm” Usulü, Vezâif-i Hükümet Bahsi isminde üç konu (fasıl) üzerinde durularak eser tamamlanmıştır.

Eserin kapağında alt alta sırasıyla;

“Mebadii İlm-i Serveti Milel”, “Müellif- Mekteb-i Mülkiyeyi Şâhane İlm-i Servet-i Milel ve Usul-i İdare-i Mülkiye Muallimi ve Divan-ı Muhasebât Müdde-i Umûmisi Sakızlı Ohannes”, “Maarif Nezaretinin Ruhsatıyla Tâb olunmuştur” , “ Dersaadet Mehran Matbaası- Bâb-ı Âli Caddesinde-Numara 7”, “1297” , “Kâffe-i Hukuk Müellifine Aittir” yazmaktadır.

Kapaktan sonra gelen, “Mukaddime” başlığı altında yer alan bilgiler hem eserin hem de mezkur ilmin genel bir tanıtımı hüviyetindedir. Mukaddime bölümünde ilk olarak “İlm-i Serveti Milel’e ilişkin tahliller yer almaktadır. Buna göre müellif, İlm-i Serveti Milel’le ilgili olarak;

“Ulum-i siyasiyye ve edebiyeden maksat nev-i beşerin hasaisi maddi ve maneviyyesine tahkik ile ıslah havalinden ibarettir. İlm-i Serveti Milel dahi bu ilimler cümlesindendir ve bunlar gibi ben-i ademin ıslah-ı hâline ve husul-i saadetine medar olacak kavânini tabiyyeyi tecessüs ve isbat eyler. Ulum-i Siyasiyye cemiyyet-i beşeriyyece emniyyet ve adaletin husuli için insanların ne suretle ictimai ve iştirâki eylediklerini bildirir. İlm-i ahlak insanın vezâif ve hukukunu târif eder. İlm-i servet-i milel ise efrâdı beşerin s’ay ve amelinden yani çalışmasından ve bu vasıta ile husule rahat ve saadetinden bahs eyler.”

denilerek ilm-i serveti milelin diğer ilimlerle olan ilişkilerinden hareketle hem çıkış noktası hem de neyi konu edindiği üzerinde durularak genel bir çerçevesi çizilmiştir. Burada iktisat eğitimi açısından üzerinde durulması gereken en önemli nokta, iktisadi tedrisat sürecinin ilk dönemlerinde yer alan “ekonomi politik” deyimine de bir atıfla, ilm-i servet-i milelin siyasi ilimlerden olmakla beraber ondan ayrılan yönüne vurgu yapılmış olmasıdır.⁴⁶⁰ Yine bunun yanında ilm-i servetin ilm-i âhlakla olan ilişkisine de dikkat çekilerek bu ilmin hem siyaset hemde âhlak ilimlerinden farkının ne olduğuna açıklık getirilmeye çalışılmıştır. İşte bu aşamada Osmanlı’da iktisadın başlı başına akademik bir disiplin halini alması yönündeki çabaların ilk işaretleri görülmektedir. Burada ikinci bir husus ise yazarın “ilm-i servet” yerine özellikle “ilm-i servet-i milel” ifadesini kullanması ile ilgilidir. Zira iktisadi tedrisat süreçlerinde zamanla bu kullanım yerini sadece “ilm-i servet” kullanımına bırakacaktır. Böylelikle Osmanlı iktisadi düşüncesine özgü bir kavramla iktisat eğitimi ilk formuna da bürünmüş olacaktır.

⁴⁶⁰ Bu durumla ilgili benzer bir değerlendirmeye “Mülkiye’de İktisat Eğitimi” başlığı altında da değinilerek Sakızlı Ohannes’in görüşlerine başvurulmuştur.

İlk başta “İlm-i serveti milel”e ilişkin bu genel saptamalarda bulunulduktan sonra ileriki satırlarda aşama aşama bu ilmin konusu olan meseleler biraz daha netleştirilmeye çalışılarak, İlm-i Servet-i Milel’in temel soruları üzerinde durulmuştur. Yazar bununla ilgili olarak şu sonuçlara ulaşmaktadır:

“Cemiyeti beşeriyye kâffe-i ecsâm-ı mürekkebe gibi bazı kavânîn-i tabîye ye tâbidir ve bu kavânine etbâan neşvü nema bulur. Yahut münkarız olur. İş bu kavânine mahsusanın ikdâmı, insanın muhafaza-i nefsi için çalışmakla mükellef olması ve her türlü ihtiyacâtını mücerred çalışmakla ifâ edebilmesidir. İşte insanların bu yolda vukû bulan s’ay ve ikdâmları en ziyade menfaatbahş olmak içün nasıl sarf olunmalıdır, çalışmalarının semeresi olan servet ne kavâid-i külliyye mebnî mütezâyid olur, tahsil-i servet yolunda terakkîlerine mâni olan ahvâl neden ibarettir ve bunların def-i ne gibi esbâba mütevâkıfdir- bu meselelerin kâffesinin hâli İlm-i Servet-i Milel’e âiddir”

Burada ilm-i serveti milelin temel konusunun beşer olduğu belirlendikten sonra beşerin faaliyetleri üzerinden ilm-i serveti milelin meseleleri belirlenmektedir. Burada insanın çalışması ve girişimi, bu çalışmada elde edilecek servetin hangi kurallara göre arttırılabileceği, üretim sürecinde ilerlemeye mâni olan durumların neler olacağı ve bunların ortadan kaldırılmasının hangi sebeplerle mümkün olacağı soruları üzerinde durulmaktadır. Bu sorular, “çalışma” kavramından hareketle insanın iktisadi faaliyetlerinin nasıl bir temele oturtma arayışları içerisinde olunduğunun da önemli bir göstergesidir. Modern eğitim süreçlerinin ürünü olan bir tedrisat kitabına ait bu giriş cümleleri gerçektende Osmanlı iktisadi düşüncesinin modernleşmesi mi? Yoksa başlı başına modern bir olgu olarak ortaya çıkışı mı? sorularını da akla getirmektedir. Sakızlı Ohannes, buraya kadar İlm-i Servet ile ilgili söylediği sözleri özetleyerek;

“Hâsılı ilm-i servet, cemiyet-i beşeriyenin menâfi-i maddiyyesini idare eden kavânîn-i tabîyye yi ihtirâ değil yalnız keşf ve isbât eder.” denmektedir.

Burada ilm-i servetten beklentinin ne olduğu üzerinde durularak ona biçilen role ilişkin bir yaklaşım sunulmuştur. Buna göre mezkur ilmin maddi menfaatler şeklinde

zemini belirlendikten sonra ondan toplumda ki tabii kanunların keşfi noktasında bir sonuç beklenmektedir. Buradaki tabii kanunlar vurgusu akla “doğal düzen” yaklaşımını getirmektedir. Zira toplumda doğal bir işleyiş vardır ve ilm-i servette bu işleyişe ilişkin keşifte bulunacaktır. Esasında bu yaklaşım hem yazar hem de ilm-i servet özelinde iktisadi tedrisatın mecrasına ilişkinde veriler sunmaktadır. İşte toplumdaki bu ilişki ağı bundan sonraki satırlarda çeşitli örneklerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu aşamada müellif konuyu şu şekilde ayrıntılandırmaktadır;

“Mesela çalışmak ve tasarrufa riayet etmek esasını akı selim hükmüne tevfikten tevşih ettiği sırada şu esası mühime hilâfından hareket eden eşhâs ve ekvâmın ne istihsali servete, ne de serveti mevcutlarını muhafazayı muktedir olabileceğini delâil-i katî ile zuhura ihrâc eder. Maa-haza malumdur ki hiçbir kavim efrâd-ı umûma atâlet ve sefahatte mâil değildir. Her memleket ahâlisi az çok medeniyetle me’luf olunca fitrat-ı beşeriyye ve menfaat-i şahsiyeleri sâikesiyle sûret-i tayişelerini ıslah ve esbab rahatlarını ikmale müstaid ve arzukeş olurlar. İlm-i servet dahi her cemiyeti beşeriyyede az çok meşhûd olan şu sevki tabi ve gayreti fitriyyenin kah kaffei terakkiyat-ı medeniyyenin menşeidir, takviyesi lüzumunu gösterir ve efradın kesbi serveti milele mesruf olan mesâisinde muvaffakiyete husulîçün serbestii amali kaide esasına erâ eyler.”

Buraya kadar ilm-i servetin anlamlandırılması ve neticede bir ilim olarak ikamesinin hem nedenlerinden hem de gerekli şartlarından bahsedilerek mezkur ilme ait yaklaşım ortaya konmuştur. Bu temel yaklaşımlardan müellifin, dönemin dünya görüşlerinden hangisine daha yakın durduğuna ilişkin sonuçlarda çıkarılabilir. Haliyle bu eser iktisadi eğitimin bir aracı olarak bu dünya görüşü ya da görüşlerinin de aktarılmasına vesile kılınmaktadır.

Bundan sonra başlayan yeni paragrafla beraber “...avam ve havasdan hiç kimse bu ilmin mütalaasından mustağniad olunamaz...” ve özellikle “...umûru hükümeti idare edenlerin...” ifadeleriyle devlet adamlarını da bu sınıfa dahil ederek ilmi servetin muhatab kapsamını oldukça genişletmektedir. Bu şekliyle toplumsal süreçlerde ilm-i servete verilen önemle beraber daha merkezi bir rol biçilmekte olduğu

görülmektedir. Sakızlı Ohannes'in ilm-i serveti, toplumu oluşturan bireylerin her birinin gayret etmesiyle diğerine faidesi dokunacağını ve neticede genel bir gelişmenin sağlanacağını isbat etmiş bir ilim olarak tanıttığı satırlar ise şu şekildedir;

*“İlm-i servet bilakis bir adamın kesb-i servet etmesi
komşusunun ve akrânının sahibi serveti olmasına
binâenaleyh bir milletin dahi terakkîsi diğerlerinin
terakkîyâtına merbût olduğunu isbât eder.”*

İlm-i servetin önemi ve gerekliliği Sakızlı Ohannes tarafından bu şekilde belirtildikten sonra ilerleyen satırlarda da Ohannes Paşa, bu ilmin ortaya çıkış serüveninden kısaca bahsederek, bu ilme ait fikirlerin nasıl ve kimler tarafından ortaya atılarak “ilm-i servet” şeklinde bir alanın ve bu alanın tedrisatının var kılındığına değinmektedir.

*“...İlm-i servetin bundan takrîben yüz yirmi sene evvel hiçbir
eseri yoktu. O vakitlerde Fransalı doktor Kuen⁴⁶¹ (?) ve onun
kûşad ettiği mesleğe salık olup ‘fizyokrat’ ve ‘ekonomist’
namıyla meşhur olan bir sınıf-ı siyasiyyün ve bâde Fransa
vükelasından ‘Turgot’ ilm-i servetin esaslarından bazılarını
vuzu ettiler.Fakat o zamanlarda ilm-i servete ‘ekonomi politik’
tesmiye olunarak ulumu siyasiyye ile karışık bir ilim şeklinde
idi ve mu’haran ilm-i idare-i mülkiyeden ayrıldı isede her
nasılsa o ismi muhafaza eyledi.”*

Bâde İngilterede “Adam Simith” tarih-i milâdın 1776 senesinde servet-i milele dair neşr ettiği kitapta ilk defa olarak ilm-i servet-i hududu mahsusası içinde tahdid ve kavâid umumiyesine izah ve takrir etti ve bu cihetle ilm-i servetin müessesesi unvan ve şehri tenni(?) ihraz etmek şerefine nâil oldu.Ondan sonra Fransa da “Jan Baptist Say” bir takım mesaili deha hal (?) ve teşrih ve ilm-i servete müteallik kavanine tabîyeye rûtbe ve sunuha (?) îsal eyledi.”

⁴⁶¹ İlerde de bahsi geçecek olan Fransız Hekim F.Quesnay'in kastedilmiş olma ihtimali yüksektir.

Böylelikle bu ilmin Osmanlı'da kıymetinin yeni yeni anlaşarak eğitim kurumlarındaki yerini almaya başlamasından da övgü ve sevinçle şu şekilde bahsedilmektedir.

“İşte o vakitten beri ilm-i servet daire-e muayenesinden çıkmayarak tevsî ve intişâr etti. Bugünkü günde Avrupa milletlerinin kâffesi bundan birkaç sene mukaddime mektuplarda nâm-ı bile işitilmeyen bu ilmi her türlü vesâit ile neşre s'ây oldukları gibi saye-i terakkiye nuvaye (?) hazreti padişah'ta, bunun sureti resmiyyede tedris ve tederrisi bizde dahi Mekteb-i Mülkiye-i Şahanelerinin kûşadiyle müesser oldu ki asr-ı hümayunlarının en güzel âsârından âd olunsa sezâdır.”

Müellif giriş bölümünde buraya kadar “İlm-i Servet”e ve tedrisatına ilişkin tanıtım düzeyindeki bilgileri sunduktan sonra artık kitabının anlatımına geçmektedir.

“İş bu kitabın sureti tertibine gelince ilm-i serveti milele müteallik kavaid beş bab üzerine tertib olundu. Servetin Suret-i istihsaline dair olan birinci babda amali beşerîyyenin sure (?) muhtelifesine mütezammin olan sînâyiden servetin vesait istihsâliyesiyle bunlara taalluk eden meveddeden ve istihsali servete medar olan esbab-ı saireden bahs olundu. Tedevvul servete muteallik olan ikinci baba mubadalât ve muhtaç kâideleri, kıymet ve fiyat bahisleri meskukat ile vesait mübâdelatın mahiyeti ve keyfiyetleri ve itibar-ı mâli ile bunun vasıta-i cereyani olan te'sisat mutenevvianın tarif ve serbesti mubadelatı kaidesi derece kılındı. Servetin taksimi ve tevzii suretlerini mutezimne olan üçüncü babda ücret, faiz ile icar ve îrâd arz meselelerine tefri eden hususat îzâh olundu. Servetin suret-i sarf ve istihlakından bahs eden dördüncü babda ilm-i servet milelden min şube olup elyevm bir fenni mahsusa halini kesbetmiş olan mesaili mâliye. Yani vergi ile duyun ve istikrâzât-ı umûmiyeye âid olan mevâd bir sureti mücmelede beyan kılındı. Hatime makâmında ilave olunan beşinci babda dahî nüfusu ahali teksîrinin terakkî hâsılatı ile lüzumu tenasibinde menbais olan mesele-i meşhur ile

*‘sosyalizm’ ve ‘komunizm’ meselelerinin esası ve mahiyeti
ve vezaifi hükümetin ilm-i servete taallûk eden cihazları şerh
olundu.”*

Bu parağraf eserin tanıtımı niteliğindedir. Bu satırlarda, eserin bölümlerine ilişkin genel bilgiler sunulmuştur.

Sakızlı Ohannes giriş kısmında son olarak, bu çalışmanın neden sadece tercüme bir eser olarak hazırlanmadığını açıklamış ve kitap içeriğini dil özellikleri açısından da değerlendirerek “medhal” bölümünü tamamlamıştır.

3.3. İlm-i Servet

Münif Paşa, iktisadi tedrisat sürecinin bir diğer önemli ismi olarak bu alanda da çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. Paşa’nın bilinen meşhur eseri “İlm-i Servet” hem yazma hem de matbu olmak üzere iki nüshadan oluşmaktadır. Paşa’nın Mekteb-i Hukuk’ta verdiği ders notlarının bir derlemesi olan yazma nüsha onun diğer ders notlarından olan “Hikmet-i Hukuk” ve “İlm-i Belagat” ile aynı defter içerisinde yer almaktadır. İlm-i Servet’in matbu olan nüshası ile yazma nüshası öğrencisi olan Mahmud Esad tarafından düzenlenmiş olup benzer bir tertip üzeredirler.⁴⁶² Münif Paşa’nın Hukukta verdiği derslerde oluşturulmuş olan ders notu tanıtımına geçmeden önce burada bahsettiğimiz matbu esere ait genel bilgileri aktaralım.

Münif Paşa’nın “İlm-i Servet” isimli eseri 1885 (1302) yılında İstanbul Mekteb-i Sanayi Matbaasında basılmış olup neşreden Mahmud Esad’dır. Bu eser 176 sayfadan oluşmaktadır.⁴⁶³ Eser, “Mukaddime, Kısım-ı Evvel, Kısım-ı Sani, Kısım-ı Salis ve Hatime” olmak üzere beş ana bölümden oluşmuştur.⁴⁶⁴

İlm-Servet isimli ders notu ise Ravza-i Hukuk isimli bir derginin içerisinde yer almaktadır. Bu dergi kapağındaki bilgilere göre 1885 (1302) yılında, sadece Pazartesi günleri olmak üzere haftada bir gün yayımlanmaktadır. Derginin üzerinde yazan “İkinci Yıl-Adedi Ravza -68” ibaresinden anlaşıldığına göre bu yayın yaklaşık

⁴⁶² Budak, **a.g.e**, s. 428.

⁴⁶³ Yerci, **a.g.e**, s. 53.

⁴⁶⁴ Eserle ilgili daha ayrıntılı bilgi için Bkz: Budak, **a.g.e**, s. 429.

1883 yılı sonlarında çıkmaya başlamıştır. Yine dergiden anlaşıldığına göre mezkur sayının 1-16 sayfalarının arası “İlm-i Servet” bahsine ayrılmıştır. Bu dergiyi ve içerisindeki bölümü çalışmamıza konu eden kısmın girişinde ise;

*“İş bu eser devletlü Münif Paşa Hazretlerinin Mekteb-i
Hukuk-u Şahane de tedris buyurdıkları esnada takriri
galilerinden zabt ve tahrir edilerek vücuda gelmiştir”*

denmektedir. Münif Paşa'nın derslerinden alınan notlarla oluşturulan bu çalışmanın yazarı ile ilgili bilginin aktarıldığı bölümde ise; “ Birinci Sınıf Dava Vekillerinden olup menşe-i Muallimin-i Askeri Mektebi Riyaziye-i Aliye Tatbikat Sınıfı öğretmenliği şهادetnamesine (diplomasına) haiz Mahmud Esad” yazmaktadır. Yine çalışmanın basımı ile ilgili olarak “Maarif Nezareti Celilesinin Ruhsatı ile Mektebi Sanayide basılmıştır” denmektedir.

İktisadi tedrisat sahasında çeşitli mekteplerde görev almış Münif Paşa'nın, Hukuk Mektebi'nde verdiği derslerden oluşturulan bu ders notu, yine bir dönem iktisat eğitiminde bulunmuş Mahmud Esad tarafından kaleme alınmıştır. Geçmiş oldukları eğitim ve sahip oldukları gelenek itibarıyla de birbirine benzeyen bu iki ismin böylesi bir çalışmada buluşmuş olmaları dikakte değerlidir.

Ders notunun girişi “İlm-i servet” in tanımı ile başlamaktadır. Burada ilm-i servet;

*“İnsanın ihtiyaçlarını def edip, kabulü mübadele olan
şeylerden ve onların sureti iktisab ve taksim ve istihlakinden
bahseder”*

diyerek, ilm-i serveti; değiştirilebilir malların çalışarak kazanılması (kazanım şekli), dağıtımı ve harcanması (tüketimi) ile ilgili süreçleri inceleyen bir ilim olarak tanımlamıştır, devamında da ilm-i servetle ilgili olarak, onun yeni ortaya çıkmış bir ilim olduğundan, başlangıçta bu ilme dair konuların kitaplarda dağınık bir şekilde yer aldığı, belirtilmiştir. Buna ek olarakta;

*“Lakin gudema bu ilimle iştigal ve ilm-i mahsus şeklinde
vazh ederek tedvin etmemişlerdir”*

diyerek, geçmişte ilimle meşgul olanların bu ilme mahsus şekilde kayda geçmiş bir çalışmaları yoktur, tesbitinde bulunulmuştur.

İlm-i servet'in genel tanımına ve geçmişteki durumuna ilişkin bilgilere yer verildikten sonra ilm-i servetin ana konusu olan "insan"a ait analizler yer almaktadır. Buna göre "İnsan iki cihetten yani bir ceset ile bir ruhtan mürekkeptir. Bu iki cihetten her birinin kendine mahsus ihtiyacı vardır. Ruh cesede nisbetle daha şerif olduğundan ihtiyacı-ı ruhaniyemiz ihtiyacı-ı cismaniyemize nisbetle daha muteber ise de, cisim ruhun hamili ve mutiyesi olmak münasebetiyle cismin ihtiyacı-ı takdime şayandır. Cismin ihtiyacı tamamıyla def olmadan ruhun ihtiyacı-ı hiç akla gelmez." Burada insanın ruh ve bedenden müteşekkil olmasından hareketle bedenın ihtiyaçların önemine dikkat çekilmiştir. Bu durumu daha iyi açıklamak içinde;

"Aç ve susuz bir kimse ruhunun ihtiyacatın-ı düşünür mü?" sorusu sorularak devamında da bu soruya cevaben, " ihtiyacı-ı cismaniyemize dahi, medeniyet terakki edecek tevsiğ etmektedir. İmdi mayel hayatımız olup diğer, ihtiyacatımıza esas olan ihtiyacı-ı cismaniyeye muteallig ilim bir fenne mahsusa şekline konmağa ve suret-i mahsusada tedris edilmeğe değer vardır."

denilerek, hem ilm-i servet gibi bir alanın hemde bu alana ilişkin tedrisatın ortaya çıkışındaki gerekçeye değinilmiştir. Burada insanın madde ve ruh olarak ele alınışından hareketle "madde" eksenli bir "değer"lendirme ile ilm-i servet in varlık nedenine ilişkin açıklamada bulunulması, bu modern sahaya yüklenmiş "değer"e ilişkinde önemli veriler sunmaktadır. İlm-i servete getirilen tanım, ortaya çıkışı ve yüklenen anlamla ilgili açıklamalardan sonraki kısımlarda ise bu ilmin amacı ve daha özel konularına ilişkin tesbitler yer almaktadır. Buna göre;

"İlm-i servetin kaydı bir memleket ahalisinin ve belki umuma nev'i beşerin refah hali ve saadeti maddiyye ve maneviyyenin mümkün mertebe teammimi ve medeniyetin neşridir. İlm-i servetin mevzuu esbab-ı ma'şiyet-i maddiyedir. İhtiyacı-ı insaniye iki nev'a münkasımdır. Birincisi ihtiyacı-ı maddiyedir ki nafaka ve kisve ve sekenaddan ibarettir. İkincisi ihtiyacı-ı maneviyyedir ki ulum ve fünun ve mesaili diniyye ve hikemiyye gibi şeylerdir. İlm-i servet yalnız ihtiyacı-ı maddiyemize müteallik olmakla ihtiyacı-ı

maneviyye hariç kalır, burada onlardan asla bahs olunmaz:...”

Açıklamalarına yer verilmiştir. Böylelikle ilm-i servetin amacı insanların refahı, maddi saadeti ve maneviyyenin yayılması ile medeniyetin neşri olarak belirlenmiştir. Burada amaca ait çerçevenin “maddi refah” ekseninde çizilmiş olması “ilm-i servet”e biçilen rolü açık bir şekilde göstermektedir. Yine konuların belirlenmesinde de bu amaca uygun olarak maddi unsurlar öne çıkarılmış ve “Erzak, Giyecek ve Mesken” vurgusu yapılmıştır. Bir diğer husus olan manevi alanın ise ilm-i servetin kapsamına girmediği belirtilmiştir. Burada ihtiyacın maddi ve manevi olarak ikiye ayrılması ile bu ikili varsayım üzerinden birtakım açıklamaların yürütülmesi, İlm-i Servet’in belirlediği zihni niyetin bir göstergesi olarakta karşımıza çıkmaktadır. Buradaki paragrafın devamı olan bundan sonraki satırlarda da maddi alan yine kendi içinde çeşitli bölümlere ayrılmak suretiyle analizlere tabi tutulmaktadır.

“...asla bahs olunmaz: İhtiyacat-ı maddiyye dahi iki kısımdır. Birincisi (ihtiyacat-ı tabiyye) yani ihtiyacat-ı zaruriyedir. İkincisi (ihtiyacat-ı gayri tabiyye) veya ihtiyacat-ı gayri zaruriyedir. Kaffe-i ihtiyacat-ı maddiyemizin üç menba-ı vardır. Birincisi felahat, ikincisi sînâât, üçüncüsü ticarettir. Felahat ziraatten daha umum olarak ham mahsul vücuda getirmektedir. Tabir-i ahirle mahsulatı tabiatın vücuda getirdiği surette telakki idüp ele geçirmektir. Araziyi ziraat etmek, denizden balık çıkarmak, av tutmak, hayvan yetiştirmek gibi. Sînâât, ham mahsulü işimize daha elverişli bir hale koymaktır. Ticaret, gerek mahsulat-ı tabiyye ve gerek mamulat-ı sînâîyeyi mebzul olan yerden nadir olan yere veya kıymeti az olan mahalden kıymeti ziyade olan yere naklederek veya mebzul olan zamandan mebzul olmayan zamana saklayarak temettüğü kastıyla satmaktır.”

Bu analizlerde, maddi alan kendi içerisinde ziraat, sanayi ve ticaret olmak üzere üç bölüme ayrılarak her birine ait açıklamalara yer verilmiştir. Bundan sonraki bölümde de buraya kadar açıklanan hususlar özetlenerek ilm-i servetin genel çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır.

“Bu ilimde mevzuu bahis olan mesaili hūlasa edersek, ilm-i mezkur, sa’y ve ilimden ve bizim ihtiyacat-ı maddiyyemize sa’yın lüzum ve ehemmiyetinden ve sermaye ile sermayenin tahsil-i servette derece-i lüzumundan ve sureti iktisab ve ferağından ve emlak ve akardan ve serbesti sînâîyden ve inhisar ve yed-i vahid usulünden ve ticaretin envaından ve hakikatte lüzûmünden, gümrük usulünden ve gümrüğün sebab-i ihdasından ve meskûkatten ve muamelinde hasen tesirinden vekalet ve kesarenin neticesinden ve meskukat makamına kaim evraktan yani poliçe ve banknot ve bilhassa evrak-ı nakdiyeden ve ehl-i sînââte devlet tarafından iane olunmasından ve iradedden ve akçe faiziyle mikdarındanve alet-i istimalinden ve makineden ve nüfus-u insaniyeden ve ne megule halâtede terakki veya tedenni edeceğinden vergi ile rûsumattan ve bunların hadd-i iğted eliyle ne esasa müstenit olacağından ve istikrazdan ve ne megule ihdalde istikraz caiz olduğundan ve vesait-i nakliyeden yani şose ve demiryolları ile gemilerden ve şehirler ve ırmaklar ile hususi kanallardan ve ihracat ve ithalattan bahseder.”

Tek cümleden oluşan bu uzun özetlemede ilm-i servet kapsamında işlenen konular üzerinde durulmuştur. Buna göre maddi ihtiyaçlara bağlı olarak; çalışmanın gerekliliğinden, sermayeden, sermayeye hangi oranda ihtiyaç duyulduğundan, kazanma şekillerinden, işsizlikten, emlak ve gelirlerden bahsedilmiştir. Bunun yanında yine para konularını direkt ilgilendiren ve bugün modern finans kapsamında ele alınan poliçe, kağıt para ve faiz ile ilgili hususlar, ilm-i servetin konularına dahil edilmiştir.

“Elhasıl bu ilim devlet-i ilmiyedir. Memleket idare eden memurların bu ilmin mesailine mutalea olmaları lazımdır. Devlet memuriyeti sair sînââtlara asla kıya olunamaz. Çünkü sair sînââtlardan evvel kimse yaşayamayacağını anlar ve geri çekilir. Çekilmeyecek olsa fenalığı derhal anlaşılır. Lakin devlet memuriyetinde cahil bir memurun fenalığı pek geç zuhur eder. Bu sebeptendir ki cahil bir şahsa sînââtın enva-i

muhtelifesinden kanası teklif edilse bilmediğini itiraf ile deruhde etmekten istinkaf eder. Lakin bir devlet memuriyeti teklif edilse kabul etmekten asla tereddüt eylemez”

Ders notunun giriş kısmına ait bu son özetle ise ilm-i servetin fonksiyonuna ve rolüne ilişkin bir değerlendirme yapılarak devletin idaresinde böylesi bir ilmin gerekliliğinden bahsedilmekte ve bu idarede vazife alacakların bu ilme haiz olmaları gerektiğine dikkat çekilmektedir. Ancak bu durumu tespit etmenin zorluğuna binâen, eğer ehil kişiler bu işe tayin edilmez ise zararları geçte olsa ortaya çıkar denilmektedir.

Ders notunun geneli ile ilgili tanıtım bilgisi verilen bu ilk bölümden de anlaşılacağı üzere ilm-i servet, çağın ihtiyaçlarına cevap vermek suretiyle üzerinde durulan modern bir disiplin olarak dönemin ilim adamları tarafından ele alınmıştır. Münif Paşa'nın, geçmiş dönemlerde böylesi bir ilmin kapsamına giren konuların dağınık bir şekilde işlendiğini vurgulayarak iktisadın akademik bir disiplin haline gelmeden önceki durumuna ait bir tesbitte bulunuyor olması oldukça dikkate değerdir. Zira bu durum modern bir disiplin olarak ilm-i servetin (iktisadın), gelenekle olan ilişkisinin zihinde nasıl kurulmakta olduğunu da göstermektedir.

İlm-i servetin temellerine ilişkin yapılan analizlerde; madde-ruh ayrımı üzerinde durulması, ihtiyaçların madde ile olan ilişkisine dikkat çekilmesi ve netice itibariyle bu temel üzerinden toplum refahının hedeflenerek ilmi servete önem atfediliyor olması 19.yy sonlarında iktisada ve iktisadi faaliyetlere olan bakış sunmaktadır. İlm-i servetin eğitim kurumlarında bir ders olarak okutulmasının nedeni de işte bu gerekçelerde aranabilir. Bugünkü şeklini almış iktisadi eğitim sürecinin çıkış noktası bu veriler üzerinden belirlenmelidir.

Son olarak “İlm-i Servet” in yazma nüshasın da yer alan konu isimlerine yer vermek gerekirse, bunlar;

“Servetin kuralları, kaynakları ve kavramları: Baha, mahsûlat mahsûl alıp verme, mahsûlat mübadelesi, sa'y ve amel, taksîm-i âmâl, servetin manevî dayanakları, sermaye, sermaye çeşitleri, servetin kısımları, mülk, zirâat ve çeşitleri, serbestî-i sanayi. İş işlemek için gerekli olan kayıtlar ve

*şartlar: Sanayi öğretimi ve nizamı, ticaret, ticaret çeşitleri ve meskukat*⁴⁶⁵ dır.

3.4. İktisad

Münif Paşa'nın öğrencilerinden olan Mahmud Esad Bey'in "*İktisad*" isimli çalışması, bu zamana kadarki Osmanlı iktisadi düşüncesine ilişkin araştırmalarda üzerinde pek durulmamış olan eserlerden biridir. Üç kısımdan oluşan "*İktisad*" isimli eserin ilk baskısının 1895 (1311) yılında yapıldığı göz önünde bulundurulursa bir kitap başlığı olarak "iktisad" isminin kullanıldığı ilk eser Esad Bey'in çalışması diyebiliriz.⁴⁶⁶ Hatırlanacağı üzere Esad Bey ilk defa bu kavrama Fransız İktisatçı Paul Leroy Beaulieu'nun "Ekonouique" kelimesini Osmanlıca'ya uyarlamak amacıyla başvurmuştu. Medrese kökenli olan Esad Bey'in, İslami İlimler sahasına da vakıf bir isim olarak bu sahaya (islami ilimler) ait bir terimi "modern bir alana" bu şekilde uyarlamak suretiyle yeni bir algının oluşumuna katkı sağlamış olması dikkate değer bir durumdur. Bu açıdan baktığımızda eser, "ekonomi-politik"ten "iktisad"a evriliş süreci açısından da önem arz etmektedir.

Esad Bey'in *İktisad* isimli çalışması üç kısımdan oluşmaktadır. Bu eser muhtelif tarihlerde dört kez basılmıştır. Bu başlık altında tanıtımı yapılacak olan baskı ise 1910 (1326) yılına aittir. Eserin ilk kısmı: 453 s., ikinci kısmı:305 s., Üçüncü kısmı ise 678 s.'dir.⁴⁶⁷

Üçüncü kısmına ulaştığımız eserin kapağında Esad Beyle ilgili olarak, "Defter-i Hakân-ı Nâzırı, Darü'lfünûn Muallimlerinden" yazmaktadır. Basım yeri ve zamanı da "Cağaloğlunda-Matbayı Hayriye-(1325-1327)" şeklinde belirtilmektedir.

⁴⁶⁵ Budak, **a.g.e**, s. 428.

⁴⁶⁶ İktisat ifadesini daha öncesinde "Mebahis-i İlm-i Servet"ın yazarı Nuri Bey konu ile ilgili tahlillerinde zikretmiştir. Ahmet İhsan Tokgöz ise otobiyografisinde "ilm-i iktisat" tabirinin ilk defa Süleyman Sudi tarafından ortaya atıldığını belirtmektedir. M.Cavid Bey ise eserinde bu ifadenin ilk defa kendisi tarafından kullanıldığını belirtmektedir. **Bkz:** Fındikoğlu, **a.g.e**, s.30. ve Sayar, **a.g.e**, s.292.

⁴⁶⁷ Çankaya, **a.g.e**, C: II, s.1031. Bu başlık altında sadece üçüncü kısmın fihristi aktarılacaktır.

Bu kısım beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm: Mübadelenin Mahiyeti ve Enva-i ve Eşkali, İkinci Bölüm: Kıymet, Üçüncü Bölüm: Nakit, Dördüncü Bölüm: İtibar ve Beşinci Bölüm: Serbestî Mübadele ve Ticaret'dir. Yine bölümler, "fasıl" ismi verilen çeşitli alt başlıklara bölünmüştür. Fihrist incelendiğinde önceki iktisat kitaplarına kıyasla daha dağınık bir tasnif göze çarpmaktadır.

3.5. Muhtasar İlm-i Servet

Burada anlatılacak ders notu, dönemin orta öğretim okullarından olan idadilerdeki iktisat tedrisatına ilişkin bilgiler vermektedir.

Ders notu kapağın da eserle ilgili olarak; "Muhtasar İlm-i Servet; Eser-Mustafa Nail-Mekatib-i İdadiye Müdürü" yazmaktadır. Mustafa Nail her ne kadar maliye derslerine girse de, burada idadiye müdürü olarak bu ders notunun hazırlanmasını sağlamıştır. Yine eserle ilgili olarak devamında; "Mekatib-i İdadiyahede tedris olunmak üzere Maarif Umumiye Nezareti Celislesince kabul olunmuştur", denilerek, 15 temmuz 315 tarih ve 298 numaralı ruhsatnamesi ile âmire matbaasında basıldığı belirtilmiştir. Ders notunun basım tarihi ise 1900 (1316)'dür.

Kitap fihristinden anlaşıldığı üzere eser, giriş bölümü dışında beş ana bölümden (bab) meydana gelmektedir. İlk bölüm: istihsa-li servet ; ikinci bölüm: inkısam-ı servet; üçüncü bölüm: tedavül-ü servet; dördüncü bölüm: istihlak-ı servet ve beşinci bölüm ise istihlakat-ı umumiyye yahut tekalif'dir. İlk ve ikinci bölüm fasıl ismi verilen alt bölümlerden meydana gelmektedir. Bu şekilde ilk ve ikinci bölümün her biri 5'er fasıldan, üçüncü bölüm ise 4 fasıldan müteşekkildir.

Ders notundaki bu bilgilere göre iktisadi tedrisatın ana konularını servetin eldesi (üretimi), servetin bölüşümü (paylaşılması), servetin tedavülü (dolanımı), servetin tüketilmesi ve umumi tüketimler veya maliyetleri oluşturmaktadır. Derse giriş bölümünde ise ilm-i servetin ana hatlarıyla tanıtımının yapıldığı bir içerik söz konusudur. Buna göre giriş kısmında ilm-i servetin tanımı, ilm-i servetin gayesi, dağıtım, ihtiyaç, servet, fayda, üretim vasıtaları ve mübadele (değişim) tabirlerinin tariflerinden oluşmaktadır.

İdadilerde kullanılan böylesi bir ders notunun, yüksek öğretime ait bir ders notu ile kıyaslandığında daha basit bir içeriğe sahip olması beklenirken durum tam aksidir. Bu da hem dönemin iktisadi kültürü ile ilgili birtakım fikirler verirken hem de iktisadın

Osmanlı eğitim hayatındaki tedrisat sürecinde henüz belirli bir kararlılığa oturmamış olduğuna işaret etmektedir.

3.6. Amel-i İktisad Dersleri

Amel-i iktisad dersleri isimli eser 1324 (1906) yılında basılmıştır. Kitap kapağının başında “Mekteb-i Mülkiye Şahane mezunlarından Ahmet Muhtar” yazmaktadır. Yine devamında ise “her hakkı sahibine aittir” denildikten sonra, “Maarif Nezareti Celilesi’nin fi 25 cemaziyel evvel sene 324 ve fi 4 temmuz sene 322 tarih ve 155 numaralı ruhsatnamesiyle tab olunmuştur.” İbaresine yer verilmiştir. Bu eserin maarif nezaretince onaylanmış olması, içeriğinin düzenlenişi ve konularının ele alınışı bir ders notu kaygısıyla yazıldığına işaret etmektedir.⁴⁶⁸

Eser 130 sayfa olup, toplam 36 bölümden oluşmaktadır. Bölümlerin isimleri eser sonunda, “fihrist münderecat” başlığı altında sunulmuştur. Kitap fihristi incelendiğinde ilk bölümlerde mülkiyet ve çalışma kavramlarına ait ana unsurlara yer verildiği görülür. Devamındaki bölümlerde ise sermaye, mal, banka gibi dönemin piyasa koşulları ile ilgili iktisadi terimlere ait açıklamalara-analizlere yer verilmiştir. Yine bu bölümlerde mübadele, iştirak, rekabet, icraat gibi dönemin iktisadi ilişkileri ve faaliyetlerine ait çeşitli tanımlamalara yer verildiğini görmekteyiz. Eserin devamında ise ticaret, emniyet ve vergi gibi iktisadi süreçlerden bahsedilerek, kitap netice kısmı ile tamamlanmıştır.

Her ne kadar eser ismi Amel-i İktisad Dersleri de olsa, kitap fihristinin organizasyonu diğer eğitim kitaplarına pek benzememektedir. Fihristte sistematik bir dağılımdan ziyade daha genel ve sade bir görünüm söz konusudur. Burada diğer ders notlarına kıyasla ilm-i servet ya da ilm-i iktisat ile ilgili kavramsal analizlere yer verilmemiş sadece bu ilmin konusu olan kavramlar açıklanmaya çalışılmıştır. Eserde yer alan

⁴⁶⁸ Kadir Yerci makalesinde eserin müellifi olarak Moris Bloc’u göstermiş, Ahmet Muhtar’ı ise eserin mütercimi şeklinde takdim etmiştir. Tefik Çavdar da “Türkiye’de Ekonomi Öğretiminin Ana Çizgileri” isimli makalesinde bizim burada tanıttığımız gibi ki eserin orijinalinde de böyle bir ibare yoktur eseri direk Ahmet Muhtar’ın kendi çalışması olarak ele almış her hangi bir çeviriden bahsetmemiştir. (Bkz: Tefik Çavdar, “Türkiye’de Ekonomi Öğretiminin Ana Çizgileri”, **Gülten Kazgan’a Armağan**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 229-246.)

bu kavramlar yolu ile iktisadi faaliyetlerin bu dönemlerde nasıl bir bağlamda ele alınmaya başlandığını da görmekteyiz.

Kitabın ikinci sayfasında dönemin mekatib-i idadi müdürü ve Mülkiye-i Şahane usul-i maliye muallimi Nail Bey'in ki -kendisine ait bir ders notuda bir önceki başlık altında tanıtılmıştı- eser hakkındaki açıklamasına yer verilmiştir.

Nail Bey bu çalışma ile ilgili olarak şunları aktarmaktadır:

“Ameli iktisad dersleri namıyla tertibine himmet eylediğimiz eseri, kemal-i dikkatle mütaleâ ettim. Maa hazâ ittihaz eylemiş olduğumuz müellif şehirin iktisat meseleleri hakkında dakik ve amik tahlilatını lisanı madırzademde yazılmış bir eserde tekrar mütaleâ etmekle ne kadar mütelezziz olduğumu tarif edemem. Yalnız mütelezziz olmakla kalmadım müstagide de oldum. Ümit ederim ki pek çok zevat şu eserinizi mütaleâ ederek onlarda benim gibi mütelezziz ve müstefid olacaklar ve bu suretle gerek sizi ve gerek Mekteb-i Mülkiye Şahaneden emsaliniz bu gibi âsarı müfide neşrine teşvik olacaklardır. Bu eserin mündemiç bulunduğu hakayık-i fenni her memlekette en ziyade intişari lazım olan hakayıktandır. Çünkü mademki hayat sa'y ile kaim ve sa'y ise her neviden olursa olsun semere bahş olmak için bir takım gavaid-i külliyyeye tabidir. O gavaid-i her ferdin öğrenmesi labiddir. Bu kavaide tevfiik hareket etmeyen efrâd ve egvâmın sa'ylerinden bihakkın istifade edebilmeleri âdimül- imkandır. (5 Ağustos 322) ”

Nail Bey eserle ilgili sözlerinde; bu gibi çalışmaları öven, özendiren ve istifade etmeye teşvik eden bir tutum sergilemektedir. Bunun yanında iktisadi tedrisatın adeta ocağı haline dönüşmüş Mülkiye Mektebi'nden de bahsederek, bu gibi çalışmaların adresi olarak Mülkiye'ye işaret etmektedir.

Mustafa Nail'in ilm-i iktisat araştırmalarıyla ilgili olarak söylediği son sözlerde oldukça dikkat çekicidir. Burada Osmanlıcası “Sa'y” olan çalışma kavramına vurgu yaparak “çalışma” eylemini birtakım rasyonel ve maddi sonuçlara bağlamış ve bu sonuçların iktisadi kurallara tâbiyeti üzerinde durmuştur. Netice de bu kuralları

anlamayanların bu eserlerden de hakkıyla istifade edemeyeceklerini belirterek, kitapla ilgili değerlendirmesini sonlandırmıştır.

Nail Bey'in esere yazdığı önsözden sonra, “Müellif-i Kitabın Mukaddimesi” başlıklı sayfa gelmektedir. Burada da kitabın yazarına ait önsöz bulunmaktadır.

Yazar önsöze, insanların genelinin çalışmak zorunda olduklarını belirten sözleriyle başlamaktadır. Buna göre “çalışmanın” da niteliğinin, birtakım neticelerine bağlı olarak belirlendiği üzerinde durulmaktadır..

“İnsanların pek azı müstesna olduğu halde bazısı akıyla bazısı eliyle olmak üzere hepsi çalışır. Her faideli sa'y ib, icraat olmaya müstehaktır. Mahsulat-ı mesai müstehlikin eline varınca ferd mübadele olunur. Bir mahsulatın talii de istihlak olunmaktır. İnsan yaşamak için çalışır ve denilebilir ki insan çalışmak için yaşar.

Çalışmak ve onun mahsulatı muğtasiriyn namını alan erbab-ı musa-i tarafından uzun uzadıya tedkik edilmiştir. Aşağıdaki sahifelerde hulasa edilen bu tedkikat-ı mütalaat çocukların bile anlayacağı gayet açık bir ifadeyle mecmu ve telfik edilmiştir. Çocuklar bunu okuduktan sonra nasıl çalışmak lazım geleceğini, yaşamak için nasıl uğraşmak icab ettiğini ve binaenaleyh istihsalat kanunlarını öğrenirler. Bundan başka mahsulatın müstahsilden müstehlike varıncaya kadar takip ettiği tarik yani tarz-ı mübadeleyi de nazar-ı dikkatte bulundurmak lazımdır.

Bu kitapçığı dikkat-ı mülahaza ile mütalaa edenler ilm-i iktisadın murat ve anasırı esasiyesini desters olurlar. Bundan ziyadesi yaşlarının ilerlemesine vebsterdir. Bu sayede iktisab edecekleri mâlumatın bir faydası daha vardır ki o da cehdinin ileri sürdükleri hürâfatın derece-i butlanını anlamaktır.

Muamelat ve ...sağlam vecdi olmak isteyen bu fûnunu nazarı dikkatle bulundurmalı. İktisab ettiği malumat-ı iktisadiyeden istifade etmek çalışkan ve tasarruflu olur. Yani isbat etmek

*arzu eden ...bu fûnun gavaidi esasını ihmal etmemeleridir.
Hulasa sa'y ve tasarruf daha birçok faziletler ve kemalatın
iktisabına medar-ı hakikidir.*

Ahmet Muhtar önsözünün “çalışma” ile ilgili kısmında, “İnsan yaşamak için çalışır ve denilebilir ki, çalışmak için yaşar.” diyerek, modern iktisadi faaliyetin amacına ilişkin çarpıcı bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bu tanım dönemin iktisadi düşüncesine ait önemli veriler de sunmaktadır. “Çalışma” kavramı ile beraber bu ana çerçeve belirlendikten sonra da bu kitapçığın kimleri muhatap aldığı, neyi hedeflediği ve neleri içerdiğinden bahsedilmektedir. Burada ilm-i iktisad, çalışma ve çalışmadan birtakım somut sonuçlar almak için tetkik edilmesi gereken önemli bir ilmi saha olarak görülmektedir. Böylelikle ilm-i iktisada nasıl bir anlam yüklendiği de ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak bu satırlarda, “çalışkan” ve “tasarruflu” olmanın yolunun ilm-i iktisadı iyice anlamaktan geçtiği belirtilmiştir.

3.7. İlm-i İktisad (Ma'lumât-ı İktisâdiye)

İktisadi tedrisatta bulunmuş önemli isimlerden biri olan Mehmet Cavid Bey'in İlm-i İktisat isimli eseri bu alanın en bilinen ve dönemin en kapsamlı çalışmalarından birisi olarak kabul edilir. Bu eser dört ciltten oluşmaktadır. Eserin kapağında “Maarif Nezareti Celilesi'nin 27 Mayıs 1315 tarihi ve 203 numaralı ruhsatnamesiyle tab edilmiştir” yazılıdır. Eserlerin basım tarihleri, yerleri ve sayfa sayılarını ayrı ayrı belirtmek gerekirse; “1. Kitap: İstanbul, Karabet Mat. 1315 (1899), 7+320+2 syf. / 2. Kitap: İstanbul, Mihran Mat.1315 (1899), 320+2 syf./ 3.Kitap: İstanbul Karabet Mat. 1316 (1900), 328+2 syf./ 4.Kitap:İstanbul, Alem Mat. 1317 (1901),1+327+1 syf.”⁴⁶⁹ şeklindedir. Bu dört cildin dışında yine aynı ismi taşıyan “ilm-i iktisat-Mekteb-i İdadîye Mahsus” isimli beşinci eser ise; “*İstanbul, Matbaa-i Âmire'de 1326 (1910) yılında basılmış olup 487 sayfadır.*” Bu iki farklı ilm-i iktisat kitabı dışında da yine iktisat kitabı olarak kaleme alınmış olan “Ma'lumât-ı iktisâdiye” isimli eser ise idadiler için hazırlanan çalışmanın (beşinci cilt olarak kabul edilen ilm-i iktisad kitabı) ağır bulunmasından ötürü kaleme alınmıştır.

⁴⁶⁹ Çankaya, a.g.e, C :III, s. 717.

Bu başlık altında tanıtımı yapılacak olan İlm-i İktisat (Malumat-ı İktisadiye) 1913 (1329) yılında İstanbul Kanaat Matbası tarafından basılmış olup 296 sayfadan oluşmaktadır. Bu eser mukaddime dışında beş bölümden meydana gelmiştir. Bu bölümler; İstihsal-i Servet, İnkısam-ı Servet, Tedavül-i Servet, İstihlak-ı Servet ve Bütçedir.

Esere ait kapak bilgileri şu şekildedir;

*“Mehmed Cavid-Selanik Mebusu” ; “Malumat-ı İktisadiye” ;
“Mekاتب-i İdadiyenin En Son Programlarına Muvafık Olarak
Tertip Edilmiştir” ; “Sahip ve Nâşir: İlyas” ; “Mustafa Şefkati-
1329” ; “Dersaadet Kanaat Matbası”*

Kapaktan sonra gelen sayfada “İfade-i Tabî” başlıklı bir açıklama bulunmaktadır. Bu açıklamada;

*“Mekاتب-i İdadiyenin en son tadil edilen müfredat
programlarında, malumat-ı iktisadiye namıyla haftada bir
ders vaz edilmiş ve mukaddimen telif ve neşr olunan (ilm-i
iktisad) kitabı okutturulmaya başlanmış ise de bir çok
mekteb-i idadiye müdürlerinden ve muallimlerinden aldığımız
kağıtlarda eserimiz gerek haftada bir saat ders ile tedris ve
ikmâl-i kâbil olmadığı ifade ve daha muhtasar bir şey
yazdırılması beyan edildiğinden Cavit Bey efendiye vuku
bulan rica ve teklif üzerine iş bu malumat-ı iktisadiye kitabı
eski ilm-i iktisadi telhisan ve talebenin ezher-cihet
istifadelerini teminen vücuda getirilmiştir. Min-Allah-ı Tevfik ”*

denilerek, kitabın hazırlanış gerekçesi üzerinde durulmuştur. Bu kısa açıklamada dönemin iktisat derslerine ilişkin bir bilgi de yer almaktadır.

Eser giriş bölümü ile devam etmektedir. “Medhal” başlığı altında sunulan giriş bölümü ise beş başlık halinde ele alınmıştır. Bu başlıklar: İlm-i iktisadın; “Tarifi, Fâidesi, Ulûm-ı Sâire İle Olan Münasebeti, Tarihi ve Taksimi” dir.

Giriş bölümünde ilk olarak “ilm-i iktisad” isminin neden tercih edildiğine dair izahat yer almaktadır. Burada “Ekonomi Politik” anlayışının, ilm-i servet şeklinde adlandırılmasının yanlışlıklarına dikkat çekilmektedir. İktisad isminin kullanımı ile ilgili gerekçe olarakta; “ilm-i servetin” içeriğinde yer alan iktisadi hadiseler, iktisadi kanunlar, iktisadi meseleler gibi kullanımların, “servet” başlığı altında adlandırılmasının bir ikililik çıkartmakta olduğu gösterilmektedir. Bunun için iktisat tabirini kullanmanın daha uygun olacağı belirtilmiştir.

Giriş bölümünde üzerinde durulan bir başka husus ise İktisat ilminin kurallarıdır. Burada özellikle arz ve talep kanunu, genel bir kural olarak kabul edilmiş ve ilm-i iktisadın gelişiminin de bu ve benzeri kurallara bağlı olduğuna dikkat çekilmiştir. Bunun yanında iktisadın iki ana unsuru olarak kabul edilen “insan” ve “tabiat” olgularına da vurgu yapılmıştır.

İlm-i iktisadın diğer ilimlerle olan münasebeti kısmında ise bu ilim, “*Maneviye ve İctimaiye*” grubuna dahil edilmektedir. Bu gruptaki diğer ilimler ise; ilm-i hukuk, ilm-i ahlak, ilm-i ruh, ilm-i mantık, tarih, coğrafya ve istatistiktir. Bu ilim tasnifindeki diğer iki grup ise “*Riyâzat ve Hikemiye-Tabîye*”dir.

İlm-i iktisadın tarihi gelişimi ise giriş bölümünde işlenen bir diğer önemli konudur. Buna göre tarihsel süreçte üç ayrı dönem üzerinde durulmaktadır. Bunlar, “*Kurun-ı Kadime, Kurun-ı Vasat ve Kurun-ı Cedide*”dir. Eski devir olarak adlandırılan ilk dönem antik-yunan çağına dayandırılmaktadır. Filozoflar dönemi olarak tanımlanan bu süreçte, iktisat hakkında açık bir beyan olmadığı belirtilmiştir. Orta dönem ise skolastik çağ olarak tabir edilmiş ve bu dönemde de mühim eserler verilmediği vurgulanmıştır. Yeni dönem olarak tanımlanan süreç ise Avrupa’daki aydınlanma çağı ile başlamış ve iktisat ilmine ait çalışmalarda bu dönemde yaygınlaşmaya başlamıştır. Burada 15. Lui’nin özel doktoru ve arkadaşı Quesnay bu çağın ilkleri arasında sayılmaktadır. Bu satırların devamında ise Fizyokratlara dikkat çekilerek iktisadın bu isim altında gelişim gösterdiği ancak Fizyokratların iktisatla ilgili bir eser vermedikleri belirtilmektedir. Buna göre ilk eserin İskoçyalı yazar Adam Smith tarafından neşredildiği söylenmektedir.

Yazar giriş bölümünde ilm-i iktisadın faydasından bahsederken, ziraatçı, sanayi erbabı, tacirler ve devlet hizmetinde olanlar başta olmak üzere birçok meslek grubuna mensup kişinin, bu ilme ait kanunları öğrenmesini bir zorunluluk olarak

belirtmiştir. Yazara göre, bu ilim vasıtası ile mezkur meslek grupları kendi işlerinden üst düzeyde olumlu sonuçlar alma imkanına sahip olacaklar ve bu durum da toplum için büyük istifadeleri ortaya çıkaracaktır.

Üzerinde durulan son mevzu, iktisat ilmine ilişkin taksimdir. Buna göre iktisat ilmine ait bölümler; *İstihsal-i Servet, İnkısam-ı Servet, Tedavül-i Servet, İstihlak-ı Servet* şeklinde sıralanmıştır. Yazar eserinde, bu isimleri Fransızca karşılıkları ile beraber vermiştir. Fransızca terminolojiye eserin birçok bölümünde rastlamak mümkündür.

Servetin üretimi, bölüşümü, tedavülü ve tüketimi şeklindeki tasnifin benzerine, iktisat eğitiminin gelişim süreçlerinde kaleme alınmış pekçok eserde de rastlanmaktadır. Cavid Bey'in eserine ait bölümler ve eser içeriği incelendiğinde, tanıtımını yaptığımız ve idadide okutulmak üzere hazırlanmış bir diğer çalışma olan Muhtasar İlm-i Servetle olan büyük benzerlik dikkat çekmektedir.

Lise seviyesinde okutulan Malumat-ı İktisadiye'nin ağır bulunmuş bir çalışmanın sadeleştirilmiş bir şekli olarak ortaya çıktığını belirtilmiştir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, dönemin iktisadi düşünce ve iktisadi kültürüne ait düzey daha sağlıklı değerlendirilebilir.

3.8. İlm-i İktisad Dersleri

Kapağının en üst satırında "Paris Hukuk Fakültesi Muallimlerinden (Charles Gide)" yazan İlm-i İktisad Dersleri isimli eser bir çeviri çalışması olup, 1912 (1330) yılında basılmıştır. Bu çalışma aynı zamanda iktisadi tedrisat sürecinin en bilindik eserlerindendir. Bu tarihten önce eğitim maksatlı çevirilmiş ve formatı eğitim süreçlerine uygun farklı bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu başlık altında dört cilt halinde çevrilmiş bu eserin birinci ve ikinci cildine ait ayrıntılı bilgiler sunulacak, üç ve dördüncü cilde ait ise genel bilgiler verilerek eser tanıtımı tamamlanacaktır.

İlk cildin kapağında yer alan yazarla (Charles Gide'e ait bilgi) ilgili bilgiden sonra kitabın tam adı olan "İlm-i İktisad Dersleri" yazısı gelmektedir. Yine devamında da sırasıyla "Birinci Cilt" , "Mütercimler: İstanbul Dârulfünûn Hukuk Şubesi İlm-i İktisad Muallimlerinden: Hasan Hamid-Hasan Tahsin-M.Zühdi" , "Mezkur Şubede Tedris Edilmektedir", "Mütercimlerden Birinin İmzası Olmayan Nüshalar Sahtedir",

“Dersaadet-Kanaat Matbaası” ifadeleri yer almaktadır. Burada eserin orijinal ismine ilişkin her hangi bir bilgiye rastlanılmaması dikkat çekicidir.

Charles Gide’in çalışmaları incelendiğinde 1883 yılında yazdığı “Principles d’economie politique” isimli eserin burada anlatacağımız eserin orijinali olduğu sonucuna varılmaktadır.⁴⁷⁰ Eser üzerinde, bu çalışmanın çevirildiği diğer dillere ait bilgiler yer almaktadır. Aşağıda listesi sunulmuş olan bu bilgiler, ulaştığımız sonucu desteklemektedir.

Eserle ilgili künye bilgilerinde yer alan liste şu şekildedir;

“Çe Lisanına Talebe Cemiyeti Tarafından-PRAG (1894), İspanyolca’ya Profösör Devalusguaga(?) Tarafından-MADRİD (1896), Rusçaya Doktor Şinasi tarafından-SEN PETERSBURG (1896), Lehçeye Profösör Çarkoski Tarafından-KARAKÖY (3. Tab 1904), İsveç Lisanına Profösör Şuman ve Kıristi Barş Taraflarından-HELSİNGBORG (3.Tab 1907), Filemenk Lisanına Herganrat Tarafından-GRONINGEN (?) (3.Tab 1907), İngilizceye Profösör Vediç Tarafından BOSTON (2. Tab 1904), Finlandiya Lisanına Profösör Fursman Tarafından (2. Tab 1904), Almancaya Doktor Visvon Velilnistayn Tarafından-VİYANA (1905), İtalyancaya M.Murtara Tarafından, 2.Tab, MİLAN (1907)”

Bu listeden de anlaşıldığı üzere iktisadi tedrisat sahasında, birçok ülkeyle paralel ilerlemekte olunan bir gündem sözkonusudur. İlm-i İktisad Dersleri isimli eserin, iktisadi kültürün yayılma araçlarından biri olan eğitim üzerinden gerçekleşen bu etkileşimde oynadığı rolde önemlidir.

“İlmi İktisad Dersleri” nin giriş kısmında, ilimler belirli bir tasnife tabi tutulmuştur. Devamında ise iktisat ilmi ile diğer ilimler arasındaki münasebetten bahsedilmiş ve ilm-i iktisadın konusu üzerinde durulmuştur.

⁴⁷⁰ Çevrimiçi:http://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Gide, 21.04.2013

Eserin girişinde üç ayrı alt bölüm yer almaktadır. Bunlar, Malumat-ı Umumiye, Muhtelif-i Mekatib-i İktisadiye ile İhtiyacat ve Kıymet'dir. Bundan sonra gelen birinci kitap başlığı ile eserin ana bölümlerine geçilmektedir.

Toplam 394 sayfadan oluşan birinci ciltte, ilk olarak ilm-i iktisadın temel kavramlarının ve konularının işlendiği görülmektedir. Buna göre bu bölümlerde ilm-i iktisadın konusu, bu ilmin diğer ilimlerle olan ilişkisi ve nasıl ilim halini aldığı üzerinde durulmuştur. Girişin ikinci alt bölümünde ise iktisadi tedrisata ait bilgiler sunularak iktisadi ekoller (okullar) tanıtılmıştır. Üçüncü alt bölümde ise ihtiyaç, kıymet (değer), fayda (kar) ve mukayese gibi bugün bile halen tartışılan iktisadi düşüncenin en temel kavramlarına ilişkin konular ele alınmıştır. İşte bu üç bölümle tüm eser kavramsal bir zemine oturtulmuştur.

Bundan sonraki konular “kitap” ve “kısım” adı verilen daha genel başlıklar altında çeşitli bölümlere ayrılmıştır. İlk kitabın adı: Servetin Elde Edilme Usulleridir. Birinci kitabın ilk kısmı ise Gelirlerin (Üretim) İşleri (çeşitleri) ya da Gelirlerin Elde Edilme Çeşitlerinden (Üretimi Sağlayan İşler) bahsetmektedir. Bu işler de Tabiat, Çalışma ve İş, Sermaye olmak üzere üç bölüm altında ele alınmıştır.

İkinci kısmın başlığı ise Üretimin Düzenlenmesidir. Bu kısımda; Üretim Nasıl Düzenlenir? İşlerin Taksimi, Gelirlerin (ürünün) Toplanması, Üretim İçin Şirketler ve Hükümet Tarafından Üretimler olmak üzere beş ayrı bölümden oluşmuştur. Bu şekliyle birinci cilt incelendiğinde ilk göze çarpan, eserin ilm-i iktisat konularını oldukça sistemli bir şekilde ele alışdır. Öyleki ilk bölümlerde iktisadın felsefi temelleri üzerinde durulmuş sonrasında da aşama aşama teknik kısımlarına doğru konular işlenmeye başlanmıştır.

Eserin ikinci cildi ise 458 sayfadan oluşmaktadır. Bu ciltte ilki gibi Kanaat Matbaasında, 1913 (1331) yılında basılmıştır. İkinci cildin ilk sayfasında “İkinci Kitap” yazmakta ve bu cilde “LA CIRCULATION-Tedavül” ile başlanarak mezkur cilde ilişkin kısa bir tanıtıma yer verilmektedir.

Buna göre, eserle ilgili olarak ilk baskılarda tedavül bahsi ile istihsal bahsinin beraber işlendiği belirtilmiştir. Buna dayanak olarak tedavülün bir kaydının olmadığı ve “servetlere münhasıran tedavül etmek için tedavül etmediği nazar-ı dikkatimizi celp etmişti” denilmektedir. İkinci ciltte işlenecek konulara ilişkinde

“Mübadele ve İtibarı ki tedavül servetin iki esaslı kısmını teşkil ederler-Ancak s’ay ve âmelin tensiki eşkalinden başka bir şey âd etmemiştik. Çünkü bunlarında kayıtlı iştirakat ve taksim mesai gibi, istihsalin teshilinden ibaret idi. Şimdi ise klasik taksimi kabul ederek mübadele ile itibarı ayrı bir kısma âd ediyoruz ”

denerek, ikinci ciltte de mübadele ve itibar konularının ele alınacağı belirtilmektedir. Bu ciltte ilk ciltte verildiği gibi düzenli bir fihrist sunulmamıştır. Hatta konular ilk cilde göre ele alınış biçimi açısından daha dağınık görünmektedir.

İkinci ciltte Mübadele ve Mübadele ile ilgili konulara 305 sayfa ayrılmış ve bu sayfadan sonra İtibar konusu ele alınarak- ki bu da 133 sayfadır- ikinci cilt tamamlanmıştır. Bu cilt “Birinci Bab” ve “L’ECHANGE-Mübadele” başlıkları ile başlamıştır. Birinci bölümde altı farklı alt başlık vardır. Bu başlıklar Fransızca karşılıkları ile beraber verilmişlerdir. Bunlar: “ 1) Mübadelenin Tarihi-Historique de l’échange, 2)Trampanın Bay ve Şerâya Tahlili-La decomposition du tree en vente et achat, 3) Mübadele Kıymeti Yahut Fiyatı-La valeur d’échange ou le prix, 4) Arz ve Talep Kanunu-LA LOI DE L’OFFRE ET DE LA DEMENDE, 5) Fiyatın Tebdilatı- LES VARIATIONS DES PRIX 6) Mübadelenin Fevaidi-LES AVANTAGES DE l’ÉCHANGE” bu alt başlıklarla birinci bâb tamamlandıktan sonra, “Nakliye-Le Transport” ile “İkinci Bâb” başlamaktadır. Bu bâb da altı alt başlıktan oluşmaktadır. Sadece ilk başlığın Fransızcasına yer verilmemiştir. Bunlar ise: “1) Nakliyenin Müşkûlatı ve Masrafı 2) Demiryolları-LES CHEMINS DE FER 3) Sefine Ticari-La marine marchande 4) Limanlar-Les ports 5) Kanallar ve Kâbil-i Sır Sefain Yollar-Les canaux et les voies navigabies 6) Nakli Efkârın Sur ve Eşkâli-Les modes de transport de la pensée” dir. Bu iki bâb tamamlandıktan sonra 88. Sayfa “Üçüncü Kısım” ile başlamaktadır. Bu kısma ait üç başlıkta; “ 1) Tacirler-Tacirlerin Tarihi ve Vazifesi 2) Borsalar ve Vadeli Pazarlar-Les bourses et les marché sâ terme 3) Uzun ve Kıyasât-Poids é mesures” şeklindedir. Buraya kadarki tasnife göre bundan sonrasının Bâb ya da kısım başlıkları altında devam etmesi beklenirken 106. Sayfa “Dördüncü Fasıl” ile başlamaktadır. Buradaki yeni başlık ise “Meskûkat-ı Madeniyye-La monnaie métallique” dir. Meskûkat-ı Madeniyye konusu beş alt başlıkta ele alınmıştır. Bunlar; “1) Meskûkatın Tarihi 2) Meskukat Envai Servet Meyanında Bir Mugâa Mümtâz Malik Midir? 3) Acaba Meskukât-ı Madeniyyenin İlâ

Nihaye Kıymeti Tenakıs Edecek midir? 4) Matlub Muvafık Her Sikkenin Haiz Olması Lazım Gelen Şeraid 5) Kuraşâam Kanunu” dur. Dördüncü Fasıl bu alt başlıklarla tamamlandıktan sonra 137. sayfa “Beşinci Bab” ile başlamış ve yeni bir bölüme geçilmiştir. Bu bölümün başlığı “Sikke Usulleridir-LES SYSTÉMES MONÉTAIRES.” Alt Bölümler ise, “1) Mütearrid Mâdenin Sikke Olarak İstimâlinde ki Zaruret ile Bundan Mütevellid Olan Meşkuliyet 2) Ne için Mukayese Usulüne Tabi Memleketler Hakikat-i Hallere Bir Sikke-i Memalik Memleketler Halindedir 3) Mikyas-ı Vahid Usulini Kabul Etmek Münasip midir? ” başlıklarından oluşmaktadır. Beşinci bâbın akabinde gelen altıncı bâbın konusu ise “Evrak-ı Nakdiye-La monnaie de papier” dir. 10 sayfalık altıncı bâbın herhangi bir alt başlığı bulunmamaktadır. Bundan sonraki yeni konu ise “Fasıl” olup iki alt başlığının ilki, “Evrak-ı Nakdiye İhrâcının Servet-i Cedide Vücuda Getirip Getirmedigi” ikincisi ise “Evrak-ı Nakdiye İstimalinden Mütevellid Tehlikeler ve Esbabın İzalesi” dir. Bu iki konudan sonraki 188. Sayfa “Bâb-4” ile başlamakta ve “Çek-Le chèque” konusu ele alınmaktadır. “Beşinci Bâb” ın başlığı ise “ Mübadelenin Tekâmülü Bize Nasıl Trampayisuk Etmektedir? sorusu ile oluşturulmuştur. Bundan sonra gelen “Yedinci bâb” ın başlığı “Mübadele Beynelmilel-L’Echange international”dir. Bu bâb’ın iki başlığından ilki “Muvazene-i Ticaret Ne Demektir? ”, ikincisi ise “Muvazene-i Hesabat Ne Suretle İdame Edilir-Maintien de la balance des comptes” dir. Yedinci bâbdan sonra da Milletlerarası Konularının işlenmeye devam edildiği, “üçüncü” ve “dördüncü” bâblar gelmektedir. Üçüncü Bâb’ın başlığı “Mübadele-i Beynel Milelin Faydaları Neden İbarettir.”, Dördüncü Bâb’ın başlığı ise “Mübadele-i Beynelmilelin B-ızaruri Bazı Menafia İras Zarar Etmesi” dir. Mübadele konusunun son başlığı, Ticaret konusunun daha ayrıntılı olarak işlendiği “Sekizinci Fasıl” dır. Sekizinci fasıl “Siyaset-i Ticari-La Politique commerciale” olarak adlandırılmıştır. Siyaset-i Ticari faslı altı alt başlığa ayrılmıştır. Bunlar; “1) Ticaret-i Beynelmilelin Tarihçesi-Historique du commerce international, 2) Himaye Nazariyesi-La Thése protectioniste 3) Serbest Mübadele Nazariyesi-La téhése libre-échaniste 4) Muahedeler Mesleği-Le régime des Traités 5) Nizamat-ı Rusumiye-La législation douanière 6) İstihsalata İkramiye-Les Primes â la production ” dur. Mübadele konusu Ticaret Siyaseti başlıklı altıncı fasıl ile tamamlanmıştır. Bu ciltte mübadeleye daha fazla yer ayrılarak, mübadelenin temelde nasıl bir anlayışa dayandığından başlayarak sırayla diğer konulara geçilmiştir. Burada yazarın mübadelenin en temelinde sanat ve mesleklerin dahi başkaları için olduğunu, örneğin hiçbir doktorun kendini iyileştirmek için doktor

olmadığı, hiçbir avukatın kendini savunmak için hukuk okumadığını belirterek modern dönemdeki mesleklerinde temelinin işte bu mübadele anlayışına dayandığını belirttiği satırlar dikkat çekicidir.⁴⁷¹ Haliyle buradan hareketle mübadelenin tarihinin en yaygın olarak ikinci sanayi devresi dediği "...Müşterakan icra-i sınaat olduğu zamanda mübadele-i sınaatinin ayrılmasıyla bittabi zuhur etmiştir" denilerek, adına birinci devre dediği "Sınâat-i âilede" henüz yaygın bir mübadele uygulamasına ihtiyaç duyulmadığı belirtilmiştir.⁴⁷²

Mübadelenin dayandığı bu temeller belirtildikten sonra da yukarıda da sıraladığımız başlıklardan da anlaşılacağı üzere nakliye, ticaret ve para konularının ayrıntılarına girilerek tüm bu bahisler mübadele kapsamında ele alınarak işlenmeye çalışılmıştır. İkinci cildin 306. Sayfasın'da bir diğer bahis olan "İtibar-Le Crédit" konusuna "On Birinci Fasil" başlığı ile giriş yapılmaktadır. İtibarda mübadele bahsinde olduğu gibi çeşitli alt başlıklara ayrılmıştır. İlk olarak iktisadi bir terim olarak "itibar" ın dayandığı temeller "on birinci fasıl"ın içinde sekiz başlık altında ele alınmıştır. Bunlar; 1) İtibar, Mübadelenin İttisâından başka bir şey değildir-Comment le crédit n'est qu'une extension de l'échange 2) İtibarın Tarihçesi-Historique du Crédit 3) İtibar Nakden Te'diyatı Nasıl Ortadan Kaldırır?-Comment le crédit permet de supprimer Le paiement en argent 4) İtibar Sermaye-i Tevliid Vahidat Eyler mi?- Si le crédit peut créer des capitaux 5) İtibar-ı Emlak-Le crédit foncier 6) İtibar-ı Zira-i -Le crédit agricole 7) İtibar-ı Avâm-Crédit populaire 8) İtibar-ı Umumiyye-Devlet rant evrakı-Du crédit public-les rentes sur l'état" şeklinde sekiz alt başlığa ayrılmış olan on birinci fasıl ile İtibar konusuna giriş yapılmıştır. Bundan sonra da ikinci cildin son bölümü olan "onuncu bâb" ile bu kitap tamamlanmış olacaktır. Onuncu Bâb'ın başlığı "Bankalar-Des banques" dir. On başlıkta işlenen bankalar konusunu alt bölümleri şunlardır; "1) Bankaların Vezaif ile Tekâmülü-Les fonctions et l'évolution des banques 2) Tevdiat-Les dépôts 3) İskonto-L'escompte 4) Banknot İhracı-L'émission des billets de banque 5) Banknot İle Kaime "Kağıt Para" arasında farklar 6) İnhisar veya Rekabet mi? Devlet Bankası veya Hususi Banka mı?- Monpole ou concurrence? Banque d'état ou Banque privée ? 7) Büyük Tedavül Bankaları- Les

⁴⁷¹ Gide, **a.g.e.**, s. 3-4

⁴⁷² Burada , "İlk devre: Sınâati aile, İkinci devre: Müşterakan İcra-i Sınâat, Üçüncü devre: İmalat, Dördüncü Devre: Piyasa Oluşumu" olarak belirtilmiştir. (Bkz: Gide, **a.g.e.**, s. 6.)

grandes banques d'émission 8) Tedavülün Tensîki ve Tanzimi-La réglemantation de l'émission 9) Kambiyo-Le change 10) İskonto Fiyatının Tezâyid-L'elevation du taux de l'escompte". Bankalar konusu ile ikinci ciltte tamamlanmıştır. "İtibar" bahsini mübadelenin daha geniş ve kapsamlı hali olarak gören yazar, günümüzde finans kapsamında ele alınan kredi ve bankalar ile ilgili konuları itibar başlığı altında incelemiştir. Gerek mübadele ve gerekte itibar konularının ele alındığı bu cildin ilk cilde kıyasla konu tasnifinde belirgin bir dağınıklık söz konusudur. Bu ciltte işlenen konuları ilk ciltle beraber düşündüğümüzde öncelikli olarak değer, ihtiyaç kar, tüketim, üretim ve sermaye gibi temel iktisadi konular ele alınmış sonrasında da daha çok modern finans kapsamına giren para, kredi ve banka konuları işlenmeye çalışılmıştır. Bu tasnif iktisadın akademik anlamda gelişim sürecinin daha net olarak anlaşılması açısından önemli veriler sunmaktadır.

Üçüncü cildin kapağında "İstanbul Dârulfünûn'u Hukuk Şubesinde Tedris edilmektedir" yazılıdır. Bu cilt ise İstanbul, Matbaa-i Âmirede 1916 (1335) yılında basılmış olup 452 sayfadan oluşmaktadır. Bu eserin mütercimleride ilk iki ciltte olduğu gibi "Hasan Hamid-Hasan Tahsin-M.Zühdi" dir. Eser "İnkisâm-ı Servet" bahsi ile başlamaktadır.

Dördüncü Ciltte yine Matbaa-i Âmirede 1916 (1335) yılında basılmıştır. Bu cilt ise 127 sayfadır.Dördüncü cilt diğerlerinden farklı olarak sadece Hasan Tahsin Bey tarafından tercüme edilmiştir. Mütercim kapakta "Maliye Nezareti Müsteşarı-Aynizade Hasan Tahsin" şeklinde takdim edilmiştir. Bu cilt ise "İstihlak-ı Servet" bahsiyle başlamaktadır.

20 yy. başında böylesi bir eserin iktisadi tedrisat sürecine çeviri yolu ile dahil oluşu bu sahaya ait modern konuların ne kadar yakından takip edildiğini göstermektedir. Her ne kadar böylesi bir çalışmanın tedrisatta ne derece yoğunlukta kullanıldığını bilemesekte eser mütercimlerinin bu alanın önemli hocalarından olmaları onlar üzerinden aktarılan ve eğitim yolu ile yayılmakta olan iktisadi kültürün durumunu gözler önüne sermektedir.

3.9. İlmî İktisad Ders Notları (Tevfik Hamdi Bey)

Tevfik Hamdi Bey'in iktisadi tedrisata ilişkin çalışmaları, Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemde bu vazifeyi yürütmüş diğer hocalar gibi iki ayrı safha da ortaya

çıkıştır. Bu başlık altında tanıtacağımız Cumhuriyet öncesi ders notlarına geçmeden önce 1930 yılında basılmış olan eserine ilişkin genel bilgiler verelim.

Ders notlarının çok daha geniş kapsamlısı olan “İktisad Prensipleri” isimli çalışma üç cilttir. Esere ait genel bilgiler; “1. Cilt -1930-241.syf. / 2. Cilt-1936-309 syf. / 3.Cilt-1940-189 syf.”⁴⁷³ şeklindedir.

Bu başlık altında, Mühendislik Mektebinde iktisadi tedrisatta bulunmuş olan Tevfik Hamdi Bey’in 1912 yılına ait iktisat ders notlarının giriş bölümü ve fihristine ilişkin bilgiler verilecektir.

İlm-i iktisat ders notları, 1912 yılına ait taş basması bir eserdir. ⁴⁷⁴ Bu çalışma giriş, birinci kısım ve ikinci kısım olmak üzere üç ana bölümden meydana gelmiştir. ⁴⁷⁵

Eser de öncelikli olarak bu ilmin özellikleri, ilk kısımda servetin eldesi, çalışma, sermaye ve sanayi konuları ele alınmaktadır. İkinci kısımda ise servetin dolanımı başlığı altında mübadele, itibar ve ticaret konuları üzerinde durulmuştur.

Tevfik Hamdi Birenin 1912 yılına ait ilm-i iktisad ders notlarının “medhal” ile başlayan giriş bölümü, “tarif” başlığı ile devam etmektedir. Burada ilm-i iktisadın tanımı yapılmakta ve uygulamasının kapsamı üzerinde durulmaktadır. Buna göre İlm-i İktisat,

*“ ... servetin istihsali, tevzi ve inkısamını ve mübadelesine,
istihlakine müteallik hadisâtına tabi olur fi kavanini tabiide
bahs edilen ilimlerdir.”*

şeklinde tanımlanmış, devamında ise fenni iktisat şeklinde yeni bir tanımlama getirilerek ilm-i iktisadın uygulaması üzerinde durulmuştur. Bu durumda,

“İlm-i iktisatta bir de tatbikat-ı ciheti vardır. Buna “fenni iktisat” diyorlar.” denilmiştir.

⁴⁷³ Çankaya, **a.g.e**, C:III, s. 193.

⁴⁷⁴ Bu eserin giriş bölümünün Orijinal Osmanlıca metni (el yazması metin) Öner Günçavdı’nın “İstanbul Teknik Üniversitesi’nde İktisat Bilimi Ve İktisat Eğitiminin 100.Yılı” isimli makalesinden alınarak, çevrilmiştir.

⁴⁷⁵ Öner Günçavdı eserle ilgili olarak mevcut haliyle bir içindekiler listesinin olmadığı, fihristin başlıklardan hareketle oluşturulduğunu belirtmektedir. (**Bkz:** Günçavdı, **a.g.e**, s. 15.) Esere ait fihrist ekler bölümünde sunulmuştur.

Bundan sonra da fenni iktisatın neyi içerdığı,

“Şu halde fenni iktisadî yahut ilm-i iktisadın ciheti tatbikası serveti müteallik müessesatı hakkındaki tatkikatı bu müessesatın milletler için ne gibi semerat-ı müfiyde veya muzıra husule getirebileceğine dair, mülahazat-ı ihtiva eder”

sözleriyle açıklanarak ilm-i iktisadın genel amacına da atıfta bulunulmuştur.

Bu amaç biraz daha açılarak

“ Bu türlü müessesatı maliye ve nakısa ile sınaat, ticaret, ziraat müteallik saire-i tesisat ve icraat ne yolda olursa en ziyade ihtiyacat-ı tevafuk eder. Umur-u maliyenin idaresine ne gibi esaslar konulabilirse daha faydalı olur? Vuzû olunan kavânînin ve nizamatın her bir ne gibi netâic iktisadî tevlid eder? Bu türlü mesaili hep ilm-i iktisadın ciheti tatbikesine aittir.”

denilmiş ve ilm-i iktisadın uygulama alanlarına da örnekler verilmiştir. Tarifat kısmı “İlm-i İktisadın Münasebet-dâr Olduğu Ulûm Ve Fünûn” başlığı ile devam etmiş ve bu başlık altında ilm-i iktisadın hangi ilim dallarıyla ilişkili olduğu üzerinde durulmuştur. Buna göre;

“...Bu nev-i ulumun biri istatistiktir,...İlmi iktisaddan ilm-i ahval-i ruh “psychologic” ile de münasebet-i vardır...İlm-i ahlak ve ilm-i hukukta ilm-i iktisad ile alâkadar olan ilimlerden dir.”

denilerek dört farklı ilim dalına dikkat çekilmiştir. Hatta ilm-i ahlak için.

“İlm-i iktisadın ispat ettiği hakikatler ilm-i ahlakın meşgul olduğu hakayikle hemâheng olur yani ilm-i ahlak tadri’atını hakayik-i iktisadî ile teyid edebilir” denilerek, ilm-i iktisadın uygulama yolu ile ortaya çıkarmış olduğu hakikatlerin ilm-i ahlak için bir doğrulama kanalı olduğu belirtilmiştir. “Tarif” başlıklı sayfanın en altında yazan “Beşinci Sınıf-ilm-i iktisad birinci konu” ibaresinden de dersin okutulmaya başlandığı sınıfla ilgili de bilgi edinmekteyiz.

Tevfik Bey'e ait ders notunun, içermiş olduğu bazı tanımlamalar ve "ilm-i iktisadın diğer ilimlerle ilişkileri" gibi konulara getirdiği çeşitli yorumlarla diğer ders notlarına kıyasla farklılıklar taşıdığı söylenebilir. Aynı zamanda bu ders notundaki işleyişte, servetin eldesi ya da üretimi ve dolanımı ile ilgili hususlar, "ilm-i iktisad"ın ana konuları olarak ele alınmaktadır. Bu genel özellik, iktisadi tedrisatın gelişim süreçlerinde sıkça karşılan bir muhteva olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.10. Ma'lumât-ı İktisâdiyye

Muslihiddin Adil Bey'in İktisat üzerine yazdığı iki eserden biri "İktisad dersleri" diğeri ise burada ayrıntılı olarak tanıtımı yapılacak olan "Malumat-ı İktisadiye" dir. İktisad dersleri isimli eser "1912 (1328) yılında Selanik'te Zaman Matbasında basılmış olup 413 sayfa"⁴⁷⁶ dir.

Malumat-ı İktisadiye isimli çalışma ise 1915 (1333) yılında basılmıştır. Eserin yazarının, kapağın başındaki "M.Adil" ibaresinden M[uslihiddin] Adil Taylan olduğu anlaşılmaktadır. Müellifle ilgili olarakta isminin altında "Tedrisat-ı Ta'liye Müdür Umumiyesi" yazmakta, sonrasında ise eserin adı olan "Ma'lumat-ı İktisadiye" yazısı gelmektedir. Kapakta yer alan açıklama da;

"Mekatibi idadiye ve darü'l-muallimeyn İbtidailerin en son programlarına muvafık olarak telif edilmiş ve mekatib-i mezkurede tedris edilmek üzere Maârif Umumiye Nezareti celilesince resmen kabul buyurulmuştur"

denilerek, çalışmanın ortaöğretim kurumlarında okutulmak üzere hazırlandığı ve dönemin eğitim-öğretim otoritesi tarafından da onaylandığı belirtilmiştir.

Ma'lumat-ı İktisadiye ile beraber ortaöğretim kurumlarında okutulmak üzere hazırlanmış üçüncü bir çalışmanın tanıtımını yapmış oluyoruz. Böylelikle farklı yıllarda hazırlanmış bu çalışmalar yolu ile orta öğretimdeki iktisadi tedrisatın muhtevasına ilişkin değişim sürecide gözlemlenmiş olacaktır.

⁴⁷⁶ Çankaya, a.g.e, C:III, s. 938. Eser yanında yazan 1. Cilt ifadesi bu çalışmanın tamamlanamamış olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

Ma'lumat-ı İktisadiyeye ait kapaktan alınan diğer künye bilgileri alt alta sıralanmış bir şekilde şu şekilde dizilmiştir;

“Naşiri- Tüccarzade: İbrahim Hilmi” , “İstanbul-Kütüphane-i İslam ve Askeri” , “46-Bâb-ı Âli Caddesi-46” , “331-333” , “Matba-ı Hayriye ve Şürekâsı”

Eser, “medhal” bölümü ve “dört kısım” dan oluşmak üzere toplam (fihrist ile beraber) 319 sayfadır.

“Kapaktan hemen sonra; “medhal” ve altındaki “iktisad” ile “iktisadın tarifi, mevzû, fâidesi” başlıkları gelmektedir.

Müellif ilm-i iktisat teriminin dünden bugüne gelişim ve kullanım süreci ile ilgili olarak

“İlm-i iktisad muhtelif nâmlar ile yâd olunur. Bu ilme min el-kadîm iktisad-ı siyasi, iktisad-ı ictimai, ilm-i nakit, ilm-i mübadele, ilm-i servet nâmları verilmiştir. Bu ünvanlar mânuni tamamen ifade etmediği gibi, ilm-i servet tabiri, bu ilm-i tahsil edenlerin mutlaka sahib-i servet olmaları icab edeceği zehabını da tevliid etmektedir. Bu cihetle bu ilme en muvafık olan unvan sadece “iktisad”dır.”

İktisat teriminin ortaya çıkışı ile ilgili değerlendirmeler, iktisadın akademik bir disiplin olarak gelişim sürecine ilişkin önemli bir tartışmaya tekabül etmektedir. Bu durumla ilgili tartışmaları, okulların ders programlarına ilişkin bilgiler verdiğimiz bölümlerde de sunmuştuk. Burada yer alan “ilm-i servet”le ilgili yaklaşım, Cavid Bey’in ilm-i iktisat isimli eserindeki değerlendirmesiyle büyük oranda benzerlikler taşımaktadır. Bu eserde de, ekonomi politik ile başlayan sürecin (burada iktisad-ı siyasi olarak ifade edilmiş) son haliyle “iktisad” ismini aldığı belirtilmektedir.

İlm-i İktisadın kullanımıyla ilgili değerlendirmelerden sonra, iktisadın tarifi ile ilgili tartışmalara “tarif” yan başlığı ile yer verilmiştir. Bu bölümde iktisat ile ilgili olarak,

“İktisat hakkında müteaddit tarifler der-meyan edilmiştir: ‘İktisad, millet ve hükümdarı zengin etmekle iştigal eden bir ilimdir.’ ‘İktisad, saadet-i âmmeyi temîn eden ilimdir.’ ‘İktisad, fâide ve kıymet ilmidir.’ diye tarif edenler olmuştur. Fakat bu

tarifler tam değildir. İktisad hakkında Fransa İktisad üstadlarından 'Pol Lör vabolü' (?) nin tarifini en muvafık bir tarif olmak üzere erâ (?) edebiliriz: 'İktisad tabiatın insanlara meccanen bahş etmediği muhtelif servetleri istihsal ve ondan istifade etmek için masrûf olan mesâinin müesseriyyetini ta'yîn eden kavânînin heyeti mecmuasıdır.'

İktisatla ilgili yapılmış çeşitli tanımlamaların yer aldığı bu kısımda, insan-tabiat ilişkisi üzerinde durulmuştur. Burada, “tabiatın insanlara karşılıksız bahşetmediği çeşitli servetleri elde etmek ve istifade etmek” şeklinde bir değerlendirme söz konusudur. Modern iktisadi düşüncenin temelde nasıl bir “insan-tabiat” ilişkisi yaklaşımına sahip olduğunu gösteren bu tanım, bir Osmanlı entellektüeli tarafından da benimsenerek eserine alıntılanmıştır.

Bu yaklaşımda tabiat, harici bir unsur olarak kabul edilmektedir. Onunla “karşılıklı ya da karşılıksız” ilişkiye girmek şeklinde bir “varsayım”, bu kabulün önemli bir göstergesidir. Tüm bu tartışmalar iktisat kanunlarının nasıl bir temele oturtulmaya çalışıldığı ile ilgili önemli fikirler sunmaktadır. İktisatla ilgili tarifi devamında ise;

“Servet-i tabîyyenin istihsalini temîn etmek için bi-tabii hâdisat-ı iktisadiyeyi ayrı ayrı tedkik eylemek icâb eder. Şu halde iktisad: “servetin istihsal, tedavül, inkısam ve istihlâkinde mer'î olan kavânîni tabîyyeyi gösteren bir ilimdir” diye tarif etmekte mümkündür.

Bu satırlarda da, daha önceki ders notlarında gördüğümüz üzere iktisatla ilgili servetin eldesi, dolanımı, bölüşümü ve tüketimini içine alan genel bir tanımlama yapılmıştır. “Tarif” başlığı bu tanımlamalarla sonlandırılmıştır. ,

Bundan sonraki aşamada ise “mevzu” yan başlığı ile iktisadın konusu üzerinde durulmaktadır. Buna göre iktisadın genel çerçevesi şu şekilde çizilmiştir.

“İlimlerin mevzuatı ya eşyaya yahut eşhasa taalluk eder. Eşya ve ecsâm ârasındaki münasebeti tedkik eden ulûm da ulûmu tabiye ve maddiyedir. Eşhas arasındaki münasebeti tedkik eden ulûmda, ulûmu ictimâiye ve maneviyyedir. İktisad bu ikinci kısım ilimlerdenidir. Binâen aleyh mevzuû,

beşer ve cemiyet-i beşeriyyedir. İktisad insanların faaliyetinden bu faaliyetin suret-i sarfindan, iktitâf olunan neticelerden, efrâd arasında mübadelat-ı vukû-i gibi hadiselerden bahs eder.”

Burada iktisat, insanlar arası ilişkileri ele aldığı için toplumsal ve manevi ilimler sınıfına dahil edilmiştir. Buna bağlı olarakta iktisadın konusu, beşerin kendi arasındaki faaliyetleri olarak belirlenmiştir. Burada ilimler arasında yapılan maddi-manevi ayrımı da “iktisadın konusu ve diğer ilimlerle olan ilişkisi” meselelerinden bahseden diğer ders notları ile benzerlik taşımaktadır. Bu değerlendirmede de “tarif” bölümünde olduğu gibi yeni bir varsayım söz konusudur ki buda maddi-manevi ayrımıdır.

Esasında İlm-i İktisad’ı modern bir akademik disiplin kılan işte bu varsayımlardır (kabuller) diyebiliriz. Çünkü bu tasniflerin hepsi modern süreçlerin birer ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eserde, iktisadın konusu ile ilgili bu tespitlere yer verildikten sonra bir diğer yan başlık olan iktisadın “fâide”si üzerinde durulmaktadır. Burada iktisadın faydası ile ilgili olarak şunlar söylenmektedir;

“İktisadın her ilim gibi evvela: bir manevi faidesi vardır. O da hâdisat-ı iktisadiyyenin esbabını keşf ederek, insanın fikir tecessüsünü teskîn edebilmesidir. İkinci ve en mühim faidesi de: Milletin mukadderatını idare eden hükümete hakiki bir rehber olması ve efradın hususi teşebbüslerinde kendilerini en doğru ve en sâlim bir tarike sevk edebilmesidir. Fi’l-hakika, hükümetler ancak iktisad sayesinde millete refah ve saâdet yolu açarlar. Bir memleketin siyaseten terakkisi, iktisaden teâliyesine vabestedir.”

İktisadın faydası kısmında da iktisadi düşünce açısından oldukça önemli değerlendirmeler yer almakta ve böylelikle ilm-i iktisadın ve dolaylı olarakta bu ilme ait tedrisatın önemine dikkat çekilmektedir. Burada özellikle iktisat eğitimi ile ilgili süreçlerden elde edilecek sonuçların, memleket halkının refahı ve mutluluğu için önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu satırlarda yer alan terakki, refah ve

mutluluk kavramları, Osmanlı iktisat düşüncesinin modernleşme sürecinde edindiği temel değerlere ilişkin veriler sunmaktadır.

Son paragrafta; çerçevesi çizilmiş olan genel “fayda”nın, Osmanlı Devleti için ne ifade ettiği üzerinde durulmaktadır.

“İktisadın mütâlaasından bilhassa biz Osmanlılar pek büyük istifadeler edebiliriz. Çünkü biz terakkiyât-ı iktisadiyyeyi mümkün olduğu kadar süratle temîn etmek mecburiyetindeyiz. Bizim en büyük emelimiz hayat-ı iktisadiyemize salim bir istikamet vermek olmalıdır. Her yerden ve her şeyden güzel ve kıymetdâr olan vatanımız, nihayetsiz servet-i tabiyyeye cilvegâh olmakla mümtazdır. Bütün bu servetlerden istifâde edebilmek içün iktisadiyata vukuf kesbetmek ve faaliyetimiziona göre tensîk eylemek icabeder. İktisad hadiseleri o kadar mühim ve meşuştur ki bu ilmin kavranmasını bilmeyenler hangi meslekte bulunursa bulunsun, hakiki bir muvaffakiyet-i ihrâz edemezler.”

Bu satırlarda, ilm-i iktisada niçin önem verilmesi gerektiği ve bu ilimle ilgili beklentiler, Osmanlı özelinde ortaya konulmaktadır. Buradaki tahlillerde, iktisattan en iyi şekilde istifade etme gayreti ile ilişkilendirilen “vatan” vurgusu dikkat çekmektedir. Haliyle iktisadi olayların kavranması ve bu doğrultuda faaliyetlere yön verilmesi, bu kaygının bir gereği olarak ortaya çıkmaktadır.

Dönemin peşi sıra yazılmış tüm orta öğretim kitaplarında yeni olan bu ilme ilişkin tanıtım düzeyinde bir giriş yapıldıktan sonra İstihsal (Üretim), İnkısam (Bölüşüm), Tedavül (Dolanım) ve İstihlak (Tüketim) konularının sırasıyla işlenmekte olduğunu görmekteyiz. Yalnız bu eserde, Muhtasar ilm-i servet ve Cavid Bey’in İlm-i İktisat eserinden farklı olarak tedavül bahsi ikinci sırada ele alınmıştır. Bu yönüyle Charles Gide’den tercüme edilmiş ilm-i iktisad dersleri isimli eserde tedavül bahsinin ikinci sırada ele alındığı hatırlanacak olursa Ma’lumat-ı iktisadiye’nin, bu esere (sadece fihrist açısından) daha çok benzediği söylenebilir. Ancak Ma’lumat-ı iktisadiye, bu küçük fark dışında içerik ve alt başlıklar itibarıyla büyük oranda bahsettiğimiz diğer iki eserle benzerlikler taşımaktadır.

Bu eserler arasındaki fark, daha çok giriş kısmını oluşturan-ki biz de eser tanıtımlarında daha çok bu kısım üzerinde durduk-ilm-i iktisadın tarifi ve bu ilmin temelini oluşturan kavramlarla ilgili yaklaşımlar da daha çok öne çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında tanıtımını yaptığımız esere ait giriş kısmının, daha sistematik bir görünüm arzettiğini belirtebiliriz.

Netice itibariyle Ma'lumat-ı İktisadiyye de dönemin iktisadi düşüncesini ve kültürünü anlamamıza yardımcı olacak önemli eğitim eserlerinden biri olarak Osmanlı iktisadi tedrisatındaki yerini almış ve iktisat eğitiminin gelişim sürecine katkı sağlamıştır.⁴⁷⁷

3.11. İlm-i İktisad

İbrahim Fazıl Bey'in ders notlarının basım tarihi her ne kadar Cumhuriyet sonrası yıllara tekabül etse de onun iktisadi tedrisat süreci, cumhuriyet öncesi dönemde içine alan uzun bir periyodu kapsadığından hayatını, iktisat eğitimi ile olan ilişkisini ve ders notlarını da çalışmamıza konu ettik.

Fazıl Bey'in iktisat üzerine "ilm-i iktisat" ve "iktisat" isimlerini taşıyan iki çalışması vardır.

"İlm-i İktisad", Darülfunûn Matbasında 1926-1927 basım tarihli olup 654 sayfadır. "İktisat" isimli çalışması ise iki cilttir. Bu esere ait bilgiler; 1.Cilt-Akşam Matbası-1927-636 syf. / 2.Cilt-Arkadaş Matbası-1933-303 syf. ⁴⁷⁸ dır. Bu iki ciltten ilki Osmanlıca, ikincisi ise Türkçe baskıdır.

Burada tanıtımı yapılacak olan "ilm-i iktisad, ikinci kısım sömestir 1-2 ve İktisat, sömestir 3-4" isimli çalışmalar ise bir ders notu hüviyetinde olup, iktisat adı altında yapılmış tüm çalışmalarının temelini oluşturmaktadır. Bunun için ders notları belirli dönemleri kapsadığı ve henüz tamamlanmadığı için düzensiz bir görüntü vermektedir.

⁴⁷⁷ Eserin fihrist kısmında, muhtemel yazım hatasından kaynaklanmış olan iki hata farkedilmiştir. Bunlar yedinci bâb (69.sayfa) ve on birinci bab (110. Sayfa) ın iki kez tekrar edilmiş olmasıdır.

⁴⁷⁸ Çankaya,a.g.e, C:IV, s.1248.

Fazıl Bey'in "İlm-i İktisad, ikinci kısım sömestir 1-2" isimli ders notu 48 sayfadır. Ders notunun İlk sayfasındaki künye bilgileri Şu Şekildedir;

*“İlm-i İktisad İkinci Kısım” , “Dar’ul Fnun Hukuk Fakültesi
İktisat Müderrisi Muhterem Fazıl Bey Efendi’nin Takrir-i
Âliyeleridir- Sömestir I-II” , “1926-1927”*

Bu sömestir için hazırlanmış ders notu iki bölümden oluşmaktadır. Konu başlıklar ise Şu Şekildedir:⁴⁷⁹

*TEDAVÜLÜ SERVET-Tedavül ve Mübadelenin İktisadi
Manası*

Mübadelenin İctimai Rolü ve Tekamln Tarihçesi

Mübadelenin Tahlili: Alım ve Satım

Mübadele Mekanizması ve Arz Talep Kanunu

II

İnhisar Halinde Mübadele Mekanizması ve Grafikler

Bu ders notunda ilk bölüm 41 sayfadan oluşmaktadır. 41. sayfa ile beraber “2” ibaresinden sonra, “İnhisar Halinde Mübadele Mekanizması” ile başlayan ikinci bölüme geçilmekte olup, bu kısım daha çok ders ile ilgili teknik ayrıntılar içermektedir. Bu bölümde 7 sayfa sürmüş ve ders notu 48.sayfada tamamlanmıştır.

“İktisat, sömestir 3-4” isimli ders notu ise 115 sayfadan oluşmaktadır. Bu ders notunun konu başlıkları ise Şu Şekildedir;

*TİCARET-Ticaretin Manası, Ehemmiyeti, Taksimatı ve
Tekamülü*

Ticaretin Tekamülü

⁴⁷⁹ Ders notunda her hangi bir fihrist verilmediği için not içeriğindeki başlıklara göre sıralama yapılmıştır.

BORSALAR-Borsalarda İcra olunan Muâmelat

Borsalarda Şevahid-i Umumiye

Spekülasyon ve Tesirat

BEYNEL MİLEL TİCARET

Beynel Milel Ticaretin Ehemmiyeti ve Fâideleri

Harici Ticaret İstatistikleri

İthalat ve İhracat hakkında rakam ve mukayeseler

Bu ders notunununda ilk 15 sayfası Ticaret bahsine ayrılmıştır. 16. sayfa ile beraber Borsa bahsi başlamakta ve bu bahis 55. Sayfaya kadar sürmektedir. Sonrası bölüm ise Milletlerarası ticaret bahsine ayrılmıştır. Yine bu kısımda da real istatistiki veriler ve rakamlar üzerinden açıklamalar yapılmıştır.

Bu ders notunda, iktisadi tedrisatın daha çok iktisat teorisi ve sayısal verilerden oluşan bir içeriğe sahip olmaya başladığı görülür. Cumhuriyetle birlikte; “ilm-i iktisat”la ilgili düşünsel serüvenin kendi içerisinde daha farklı bir alan haline gelmeye başladığı, böylelikle düşünce ve teorinin birbirinden ayrıştığı görülmektedir. İşte Fazıl Bey’in ders notu incelemesinde bu ayrım, daha net bir şekilde farkedilmektedir. Bu durum artık “İktisadın”, ilm-i iktisat formundaki “iktisadi düşünce” temelli içeriğinden, modern iktisada ait teorik ağırlıklı müstakil bir akademik disipline evrilişini de göstermektedir.

3.12. Amelî ve Nazarî İktisad-i Beyti

İktisadi tedrisatta bulunulmuş eğitim kurumlarına ilişkin bilgi verdiğimiz bölümde kız mekteplerinin ders programlarında yer alan “iktisadi beyti” yani ev ekonomisi dersinden bahsedilmişti. Bu dersin iktisat eğitim tarihi açısından temeli kız sanayi mekteplerine dayanan “ilm-i tedbirî menzîl” dersleridir. Hatırlanacağı üzere Avrupa kaynaklı yazından alınan ekonomi terimi, Osmanlıcaya ilk olarak “tedbirül menzîl” şeklinde çevrildiğinden bu kavramın dönüşümü ve iktisat eğitim tarihinde evrildiği nokta Osmanlı iktisat düşüncesi açısından büyük önem teşkil etmektedir. İşte bu dersin ilerleyen dönemlerde ders programlarında iktisadi beyti şeklinde yer almasıyla beraber iktisat eğitim tarihinde yeni bir eğitim külliyatı ortaya çıkmıştır. Biz

de ilm-i iktisat ders notlarına ait tanıtımlara yer verdiğimiz bu bölümde son olarak “İktisad-i beyti” derslerinde okutulmak için hazırlanmış olan “Amelî ve Nazarî İktisadi Beyti” isimli çalışmanın tanıtımına da yer vererek bu bahsi tamamlayacağız.

“Amelî ve Nazari İktisadi Beyti” isimli eser 1917 (1335) yılında basılmış olup müellifi “Nazım” dır. Eserin Üst Kapağında yer alan bilgiler sırasıyla şu şekildedir;

“Nazım” , “Amelî Ve Nazari İktisadi Beyti” , “Mesken ve Aile Hayatı.” Bu yazılardan sonra kapakta, masada ders çalışmakta olan bir bayan resmi yer almakta, resimin yanında da “Ev Kadınının Evsafı Hıfz-ı Sıhhati ve Malûmatıdır” yazmaktadır. Resmin altında ise “İnas-ı Sultani Mekteplerinin altıncı senesiyle Dar’ül-Muallimât ve Sanayi Mekteplerinde Tedris Edilmek Üzere Maarif Nezareti Celilesi Tarafından Kabul Edilmiştir” yazmakta ve altında yine sırasıyla alt alta “Dersaadet”, “Kütüphane-i İslam ve Askeri-Tüccarzade İbrahim Hilmi” , “46-Babîâli Caddesi-46”, “Ahmediye Matbaacılık Şirketi” , “1335”

Üst kapaktan sonra gelen ikinci kapakta yer alan bilgiler ise şu şekildedir;

“Amelî Ve Nazari İktisadi Beyti”, “Muharriri-Nazım” , “İnas Sultani Mekteplerinin altıncı senesiyle Dar’ül-Muallimât ve Sanayi Mekteplerinde Tedris Edilmek Üzere Maarif Nezareti Celilesi Tarafından Kabul Edilmiştir” , “Dersaadet”, Kütüphane-i İslam ve Askeri-Tüccarzade İbrahim Hilmi” , “46-Babîâli Caddesi-46”, “Ahmediye Matbaacılık Şirketi-1335”

İktisad-i beyti kitabına ait künye bilgilerinin yer aldığı bu kapaklardan sonra eser “medhal” bölümü ile devam etmektedir. “Medhal” bölümünden sonraki alt başlık ise “Aile ve Mesken”dir. “Medhal” bölümünün ilk paragrafı aile, toplum ve devlet ilişkilerine ait önemli mülâhazalar içermektedir.

Yazar giriş bölümüne şu şekilde başlamaktadır;

“İnsanlar asırlardan beri aile teşkil ederek yaşamışlardır. Aile olmasaydı cemiyet vücuda gelemezdi; hatta nev-i beşer

payidar olamazdı. Aile küçük bir hükümete benzer: Peder onun hükümdarı, Valide nazırı, Evlad-da tebasıdır. Aile hükümeti, peder için adilane bir hakimiyet, valide için fedakârane bir nezaret evlat için de samimane bir itaat esasları üzerine bina edilince valide kendisinin hareketinden mesul ve bir nâzır gibi birtakım haklar ve vazifeler karşısında bulur; hükmünü layıkıyla icra edebilmek için bazı evsaf ve bir çok malumata arz ihtiyaç eder”

Giriş bölümünde aile, bir devlete yani siyasi bir mekanizmaya benzetilmektedir. Buna göre aile mensupları için birtakım görevler belirlenmiş ve bireylere bu doğrultuda çeşitli roller biçilmiştir. Burada “aile” nin çekirdek karakteri belkide ilk dikkati çeken husustur. Ev ekonomisi de böylesi bir toplumsal yapı da uygulama alanı bulmaktadır.

İlerleyen satırlarda buradaki tasvir daha da güçlü bir hal almakta ve çeşitli atıflarla beraber aile olgusu üzerinde değerlendirmeler yapılmaktadır.

“Kadın ailenin ruhu olmak üzere yaratılmıştır; erkek cihanda aradığı rahat ve saâdetin cevherini kadında bulur. Hukemadan Sokrat diyor ki; (Ailede kadın arıların beyine benzer. O nerede yaşarsa kovan orasıdır. O olmayınca bütün arılar dağılır. Bal petekleri bozulur; hatta balın lezzeti ve rayihasıda kalmaz) şu ufak misal, aile hayatının ancak validelik namına layık bir kadınla daim olacağını isbata kafidir. Fransa hukemâsından Jules Simon meskeni şöyle tarif ediyor: “ Mesken, ebeveyni ile evladın birlikte yaşadıkları sevimli ve mukaddes bir mahaldir.”

Giriş bölümünün bu paragrafından sonra altında “Şekil 1-Mesud Bir Aile” yazan ve anne, baba ve çocukların masa etrafında oturduğu bir resim gelmektedir. Resimden sonra bu bölüm şu iki paragrafla tamamlanmıştır;

“İnsanlar arasında ahlâkın muhafazası ve tekâmülü için müşterek zevk ve kedere makr olan mukaddes bir mahalle, çalışmanın yorgunlukları ve zahmetleri arasında hatıra

getirilecek, hatta vefat etmiş olanları yâd ettirecek bir meskene her zaman ihtiyaç vardır.

Cesaret ve metanet, dini ve medeni terbiye en evvel meskende kazanılır. Küçük yaşınızdan itibaren validenizin kah ciddi kah müşfik tavırlara size verdiği fazilet ve şefkat dersleri bütün şekilleri ile ilelebet hatıranızda kalır. Onların nasihatlerini tutacak olursanız okuyacağınız ahlak kitaplarından ziyade müstefit olursunuz.”

Giriş bölümü iktisadi beyti derslerine ait ayrıntılı bir içerikten bahsetmemiş olsa da dersin genel çerçevesi ve amaçları ile ilgili önemli veriler sunmaktadır. Haliyle bu bölüm bize İnas mekteplerinde okutulan mezkur dersle ilgili önemli veriler sunmaktadır.

Buna göre “medhal” bölümünde iktisadi tedrisatla ilgili olarak en çok öne çıkan hususun “ahlak”tır. İlm-i iktisadın ilm-i ahlakla olan ilişkisine de bağlı olarak burada aile hayatının korunaklı yapısı ve eğiticiliği özendirilmektedir. Aynı zamanda aile yaşamına ait tüm unsurların ev idaresinin de temellerini oluşturduğu belirtilmektedir. İşte bu “çekirdek” yapının temel yapı taşlarından biri olan “kadın” a büyük önem verilmekte ve kadın böylesi bir tedrisatın muhatabı kılınmaktadır.

Burada yine dikkat çeken bir husus ise tüm devlet-toplum yapısının temelini aile’ye dayandırılmasıdır. Bilindiği üzere modern süreçlerin en önemli özelliği de iktisadi ilişkilerin zamanla rasyonelleşmesi ile birlikte ülke ekonomisinin ev ekonomisinden ayrıştırılmasıdır. Böylelikle yeni bir üretim-tüketim mekanizmasının doğuşuna da imkan yaratılmaktadır. Burada “iktisadi beyti” olgusunun bu ayrışmanın ilk sistemli ayağını da oluşturduğunu söyleyebiliriz. Ev ekonomisine ait tedrisat da bu rasyonel kültürün önemli öncülleri arasında görülebilir.

Giriş bölümü boyunca kendisine atıfta bulunulan batılı düşünürler de (antik-yunan ve aydınlanma) bu tedrisatın şekillenmesinde ilham kaynağı olmuşlardır.

Netice itibariyle “iktisadi beyti” dersi ve yazılı ürünleri, iktisat eğitim tarihindeki yerini alarak batılılaşma serüvenine yeni bir soluk getirmişlerdir.

Medhal bölümünün olduğu beşinci sayfa bir ev ödevi ile tamamlanmaktadır;

“Kitabet Vazifesi”, “Şu kelimeleri izah ediniz: Aile, mesken, aile hayatı, ahlak, vazife.”

Amelî ve Nazari İktisadi Beyti isimli ders kitabına ait fihrist incelendiğinde eserin fasıl şeklinde tasnif edilmiş, dokuz bölümden oluştuğu görülür. Bu şekliye eser 141 sayfadan oluşmaktadır.⁴⁸⁰ Eser, ev kadına düşen görevlerin ayrı ayrı ele alındığı bir içeriğe sahiptir.

Fihristten sonra gelen sayfada ise İnas Mekteplerinde (hem ilk hem de sultani şubelerinde) okutulmak üzere dönemin Maarif Nezaretince Onaylanmış iktisadi beyti derslerine ilişkin tüm eserlerin listesi sunulmaktadır.⁴⁸¹

Fihristten sonra verilen bu ders kitapları listesi de dönemin ev ekonomisi ya da ev idaresi derslerine ilişkin eğitim kütüphanesine ait veriler sunmaktadır. Bu derslerin ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç ayrı kademede işleniyor oluşu, mezkur sahaya ait tedrisatın sistemleştirilme çabaları olarakta görülebilir. Bu tablodan anlaşıldığına göre ev ekonomisi tedrisatı, teorik temeldeki “idare-i beytiye” dersleri ve uygulama içerikli “ameli ve nazari iktisadi beytiye” dersleri ile birlikte yürütülmektedir. Bu dersler dışında “kiraat-i beytiye” ve “milli kız kiraatı” derslerinin de bu külliyyatın birer parçaları olduğunu tablodan öğrenmekteyiz.

Tanıtılmış olduğumuz kitaptan bir sonraki yılda basılmış olan (1336 baskılı) farklı bir Amelî ve Nazari İktisadi Beyti kitabında, “program” başlıklı bir bölüm yer almaktadır. Bu bölüm, ders müfredatı niteliğinde olup ev ekonomisi derslerine ilişkin önemli veriler sunmaktadır.

Programın içeriği şu şekildedir;

“PROGRAM

Ailede Kadının Vazifesi ve İdare-i Beytiyyede mevkiî

MESKEN: Altıncı senede tedris olunan mevâdin tekrarı.

⁴⁸⁰ Kitap fihristinin yer aldığı son sayfanın altındaki iki satırlık yer yırtılmış olduğu için son başlıklar gözükmemektedir. Ancak Fihristin sayfa numarası 142 olduğundan kitabın muhtemel sayfa sayısı da 141’dir.

⁴⁸¹ Bu listeye ekler bölümünde yer verilmiştir.

TENVİR VE TESHİN: Altıncı senede tedris olunan mevâdın tekrarı.

İDARE-İ BEYTİYE BÜTÇESİ: Ailenin Varidatı ve mesarifi, mesarifi mübrem, Lüzumsuz sarfiyat-Ameleden birinin İdare-i beytiyesi, muhasebesi, haftalık varidat ve mesarifi, orta halli bir adam hanesinin usul-ı muhasebesi ve bir aylık varidatı ve mesarifi

TASARRUF: Tasarruf sandukaları-tekaüd sandığı-muavenat-ı mütakabile şirketleri-kooperatif şirketler-iktisadi matbahlar

HASTALARA EDİLECEK TA.....: Hastanın odası, temizlik. Hastabakıcının evsafı ve malumat-ı hususiyesi- Hanelerde kullanılan nebâtat-ı tıbbiyye ve suret istimâlleri- Bazı muâlecât-ı istihzari- Bir kaza veya bir rahatsızlık vukuunda yapılacak ilk tedâbir- küçük ev eczanesi.”

Tüm bu içerik bize modern mekteplerde okutulmakta olan iktisad-i beyti yani ev ekonomisi dersleri hakkında belirli bir malumat sunmaktadır. İktisat eğitiminin gelişim süreçlerinde ev ekonomisi derslerinin de yer alışı bize dönemin eğitim kurumlarındaki iktisadi kültürün görüntüsünü yansıtmaktadır. Ev ekonomisi derslerinde özellikle üzerinde durulan gelir, masraf, tasarruf, yardımlaşma ve emeklilik gibi konular bu yeni kültürün yapı taşlarını oluşturmaktadır. Her ne kadar bu kavramların bir kısmı geleneksel dönemleri çağrıştırıyorsa da, bu eğitim süreci tüm bu kavramları yeni bir bağlama oturtmaktadır. Zaten akademik bir sürecin ya da disiplinin ortaya çıkışı yeni bağlam ya da bağlamların kurulması manasına gelir ki bu da bize dönemin algısı, zihniyeti ve ruhuna ait kodları verir.

3.13. İktisat Eğitiminde Diğer Osmanlıca İktisat Ders Kitapları

İktisadi tedrisat kapsamında değerlendirilebilecek Osmanlıca iktisat eserlerinden, orijinal metninin tamamına ulaşamadığımız dört esere ait genel bilgiler vererek bu başlığı tamamlayacağız.

Bu eserler “*Mebadi-i ilm-i Servet-i Milel- Mahmut Hayri, Dârülfünûn Dersleri: İlm-i iktisat-Abdülhalik Midhat, İktisad ve Milli İktisad Notları-Yusuf Kemal ve İktisad-Münir*” dir

Fahri Fındıkoğlu “*Mebadi-i İlmi Servet-i Milel*” i Orta tahsilatta okutulmuş ilk eserlerden biri olarak tanıtıyor.⁴⁸² Yazarı Mahmud Hayri⁴⁸³ olan bu eser, 1899 (1317) yılında Mahmut Bey Matbaasında basılmış olup 90 sayfadır.⁴⁸⁴

“*Dârülfünûn Dersleri: İlm-i iktisat*” isimli çalışmanın müellifi Abdülhalik Midhat’tır. 1910 (1328) yılına ait olan eser İstanbul Sırat-ı Mustakim Matbasında basılmış olup 127 sayfadır. Bu çalışma “*Dârülfünûn Dersleri*” isimli matbu bir eserin içerisinde yer almaktadır. Bu eser içerisinde ilm-i Ruhtan, Fransız ve Alman Edebiyatına kadar muhtelif dersler yer almakta olup ilm-i iktisad da bunlarda biridir. İlm-i iktisad bölümünün baş sayfasında;

“*Darülfünûn Dersleri, ilm-i iktisad*” ; “ *Darülfünûn Osman-î Hukuk Şubesi Müdürü ve Mekteb-i Kuzat Ceza Muallimi Dâr-u mezkur Hukuk Şubesi İlm-i İktisad Muallim Vekîli Abdülhalik Midhat Bey’in Takriri Âliyeleridir*” ; “*Tâb, Darülfünûn Osman-i Hukuk Şubesi Birinci Sene Talebesinden 6083 numaralı*”; “*Darülhılâf-Sıraat-i Mustakim Matbaası-1328*” yazılıdır.

Hukuk Mektebi Müdürlüğüne 1909 yılında getirilen Midhat Bey’in , 1911 yılında vefat etmiş olması bu görevi oldukça kısa bir süre yürüttüğünü göstermektedir. Muhtemelen bu ders notları da bu kısa sürelik zarfın bir ürünüdür. Fındıkoğlu eserinde Mithad Bey’in “ilm-i iktisat tedrisatı, mekatib-i idadiyede var hukukta’da olsun” dediğini aktarmaktadır.⁴⁸⁵

⁴⁸² Fındıkoğlu, **a.g.e**, s. 40

⁴⁸³ Yazar Cumhuriyetten sonra Kahvecibaşioğlu soy ismini almıştır. Bunun için bazı çalışmalarda adı Mahmud Hayri Kahvecibaşizade ya da Kahvecibaşioğlu olarak geçmektedir.

⁴⁸⁴ Yerci, **a.g.e**, s. 53.

⁴⁸⁵ . Bkz: Fındıkoğlu, **a.g.e**, s. 39

Yusuf Kemal Bey'e ait olduğu öne sürülen “İktisad ve Milli İktisad Notları” eserleri ile ilgili de fazlaca bir malumat yoktur. Bu iki eserle ilgili bilinen; ilkinin (iktisad) 84 sayfa olduğu, ikincisinin ise (Milli İktisad Notları) Ankara baskılı olup 28 sayfadan oluştuğudur.⁴⁸⁶ Hayatı ile ilgili bilgilerde Ekonomi üzerine yazmış olduğu iki eser vardır. Bunlar; “Türk İnkılabı dersleri: Ekonomik Değişimler” diğeri ise “Millet Ekonomisidir”.^{487, 488}

Münir Bey Cumhuriyet'e yakın dönemlerde iktisadi tedrisat sahasında yer almış bir isimdir. Onun “İktisat” isimli eseri de iktisadi tedrisatın hukuk şubesi bünyesinde yer aldığı dönemlerde ortaya çıkmıştır. Münir Bey'in “İktisat” isimli kitabına ait bilgiler şu şekildedir; “İktisat-İstanbul Darülfünûn Matbası-1920, Taşbasması, 460 sayfa” , “Darülfünûn Hukuk Medresesi, Talebe Cemiyeti Neşriyatından”.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Yerci, **a.g.e**, s. 71.

⁴⁸⁷ Çankaya, **a.g.e**, C. 2, s. 1100.

⁴⁸⁸ Zafer Toprak'ın Türkiye'de Milli İktisat isimli eserinde de yazarın ders notlarına ait bir bilgi yoktur. Yusuf Kemal Bey'in İktisad ders notları olduğuna dair küçük bir bilgi ise Mahmut Koloğlu'nun makalesinde geçmektedir. Yusuf Kemal Bey iktisadi tedrisata Cumhuriyete yakın dönemlerde dâhil olduğu için ders notlarının Cumhuriyet sonrası süreçte ortaya çıktığı ihtimali de kuvvetle muhtemeldir. Bu eserler için (Bkz: Zafer Toprak, **Türkiye'de “Milli İktisat(1908-1918)”**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982; Koloğlu, **a.g.e.s.3.**)

⁴⁸⁹ Yerci, **a.g.e**, s. 73.

SONUÇ

“İktisat” kavramının günlük hayattan tutun da akademik sahaya kadarki geniş kullanımı bu kavramın pek çok açıdan ele alınabileceğini göstermektedir. Bunun için “İktisat”, herkes için bir şeyler ifade etmekte ve tek bir yönden ele alınamamaktadır. Bu çalışma ile amacın, Osmanlı’da iktisat eğitiminin gelişim süreçlerini ortaya çıkarmak olduğu hatırlanılacak olursa, çalışmanın ulaştığı sonuçlarda böylesi dar bir çerçevede incelenmelidir. “İktisat”a ait daha genel sonuçlar ancak böylesi çalışmalara ait ürünlerin bir arada değerlendirilmesi ile ortaya çıkabilecektir. Bu durumdan hareketle iktisadın akademik anlamda gelişimi ve iktisat eğitiminin doğuşuna ilişkin araştırma sonuçlarını kurum, kurum-hoca, hoca-eser ve düşünce olmak üzere dört genel çerçevede aktarmaya çalışacağız.

Osmanlı’da iktisatla ilgili ilk defa bir derse rastlanılan Mülkiye Mektebi’nin kuruluşundan Cumhuriyete kadar ki süreçte, farklı isimlendirmelere yer verilmiştir. Kurumlara ait ders programlarından çıkarttığımız sonuçlara göre ilk olarak Mülkiye Mektebi’nde “ekonomi politik” isimlendirmesi ile karşılaşmıştır. Sonrasında yine bu kurumda, kısa bir süreliğine “emvali milliye” adı kullanılmıştır. Bundan sonraki süreçte ise başta Mülkiye Mektebi’nde olmak üzere pekçok eğitim kurumunda uzun bir süre “ilm-i servet” ya da “ilm-i servet-i milel” kullanımlarına yer verilmiştir. İkinci meşrutiyetten Cumhuriyete kadar da “ilm-i iktisat” ya da “malumat-ı iktisadiye” deyimini yerleşmeye başlamıştır.

Burada araya bir parantez açarak, kız sanayi mektepleri’ndeki durumdan da bahsetmek gerekir. Çünkü kız sanayi mektepleri farklı bir seyre başlangıç oluşturmuştur. Bu okullarda iktisat eğitimi ilk olarak ilm-i tedbir-i menzil dersleri ile başlamış, sonrasında ise “idare-i beytiye” ve “iktisad-i beyti” kullanımlarına yer verilmiştir.

İktisatla ilgili derslere ilk defa Mülkiye Mektebi ders programlarında rastlandığını belirtmiştik. Ancak İktisat eğitiminin verildiği eğitim kurumları ile ilgili araştırmamızda, araştırmanın kapsadığı dönem (1859-1923) itibarıyla müfredatlarında iktisada dair bir derse rastlanmamış olmasına rağmen çeşitli çalışmalarda iktisat eğitimi verildiğine dair bilgilerin yer aldığı iki kurumdan daha bahsedilmektedir. Bu kurumlar: Tıbbiye ve Harbiye Mektepleri’dir.

Tezimizin ilk bölümü kapsamında ders programlarını ele aldığımız Mekteb-i Tıbbiye müfredatları incelendiğinde, direkt iktisatla ilgili herhangi bir derse rastlanmamıştır. Mekteb-i Tıbbiye'yi tezimize konu eden husus ise bir dönem bu mektepte muallimlik yapmış olan Serendi Arşizen'in, Tıbbiye'de Fransızca iktisat dersleri verdiğine dair iddadır. Serendi Arşizen, Mekteb-i Tıbbiye'de hoca olarak yetiştirilmek üzere Fransa'ya gönderilmiş ve iktisat üzerine çalışmalarda bulunmuş bir doktordur. Arşizen, iktisatla ilgilenmiş çok yönlü bir muallim olarak değerlendirilebileceği gibi onun sadece iktisat hocası olarak ele alınması da bir çıkarımdır. Her ne kadar iktisadi konulara hakim bir tıp eğitimcisi olarak yer yer kendi derslerinde bu alana ilişkin bilgiler aktarmış olsa da ki-bu durum kuvvetle muhtemeldir-bu özelliği onun "iktisat muallimi" olarak kabul edilmesi için yeterli bir sebep olarak görülmemelidir. Arşizen, çalışmamız da sürekli dikkat çektiğimiz iktisadi tedrisatın önemli parçaları olan eğitim kurumu-hoca-program-müfredat ve ders notu ilişkisinin bir bileşeni değildir. Bu açıdan bakıldığında hem Tıbbiye'yi hem de Serendi Arşizen'i sistemli bir iktisat eğitiminin parçaları olarak değerlendirmekten ziyade, iktisadi tedrisata ait kültürün nüveleri olarak görmek daha doğru olur. Haliyle, Serendi Arşizen'in iktisat muallimliği ile ilgili çıkarımlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Kurum-hoca ilişkisi üzerinden ulaştığımız bir diğer sonuç ise Harbiye Mektebi ve Musa Akyığıtzade ile ilgilidir. Cumhuriyet dönemine kadar Harbiye Mektebi'nde, iktisatla ilgili bir derse oldukça kısa bir süreliğine yer verilmiş ve harbiyenin kurumsal yapısındaki değişikliklerden ötürü de bu dersler kaldırılmıştır. Ancak 1923 yılı ile birlikte Harp Akademileri ders programlarında değişiklikler yapılarak yeni bir talimatname yayımlanmış ve ekonomi dersi bu talimatnameye göre ikinci sınıfta görülmek üzere iki saatlik bir ders olarak programa konmuştur. İşte bu tarihten sonra harbiyede iktisadi tedrisat, yayımlanan talimatname ile sistemli bir hale gelmiştir. Buna göre harbiyede iktisadi tedrisatın başlangıcı olarak Cumhuriyet devrini göstermek daha doğru olur. Harbiyede iktisadi tedrisata ilişkin araştırmalarda yer alan veri ise bu kurumda bir dönem hocalık yapmış olan Osmanlı devri fikir adamlarından Musa Akyığıtzade'ye dayandırılmaktadır. Esasında Musa Bey'de bu mektebe Rusça öğretmeni olarak atanmıştır. Yine Serendi Arşizen ve Tıbbiye örneklerinde olduğu gibi Musa Bey'in de iktisat hocalığı meselesine ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Musa Bey, Harbiye'de bulunduğu dönemlerde bir süreliğine bu görevi yürütmüş olsa da asıl görevinin Rusça Muallimliği olması onun bu derslere ek bir görevle girmiş olma ihtimalini de yükseltmektedir. Harbiyede kurum-hoca-

program sisteminin Cumhuriyetle beraber oturmaya başladığı göz önünde bulundurulursa profesyonel anlamda bir iktisat hocalığının da ilk defa bu yıllarda ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

İktisat eğitiminin verildiği kurumlara ilişkin anlatımımızda yer verdiğimiz yaygın eğitim kurumları ve bu kurum özelinde gece dersleri mekteplerine bir kez daha dikkat çekmek gerekir. Çünkü böylesi girişimler, toplumlarda mobilizasyonu tetikleyerek kendilerinden sonraki süreçler içinde belirleyici olmuşlardır. Yaygın eğitim kurumlarında iktisadi tedrisatın yer alması, bu mobilizasyona bağlı olarak iktisadi kültürün oluşumu ve yaygınlaşmasının ana nedenleri arasında gösterilebilir.

Kurumlarla ilgili son olarak Evkaf Memurları Mektebi'ne değinmek gerekirse, bu kurumun iktisat eğitimi ile olan ilişkisine dair herhangi bir çalışmaya rastlamadığımızı belirtmemiz gerekir. Çünkü vakıf gibi geleneksel bir kurumun zamanla nasıl modern süreçlere dahil olduğu meselesi ve bu durumun iktisadi tedrisatla olan ilişkisi hem iktisat düşüncesi hem de iktisat tarihi açısından önemle ele alınmayı hak etmektedir. Zira vakıf olgusu geleneksel dönemde bugün adına “iktisat” dediğimiz disiplinin bünyesinde teşkil edilmiş pek çok unsura kaynaklık etmekte ve onları “farklı bir anlam” etrafında örgütlemekteydi. Haliyle bu mektebin iktisadi tedrisatla ilişkisi önemli bir bağlamsal kırılmanın habercisi olmuştur. Yine medreselerin reformizasyonu ile beraber programlarında iktisat ile ilgili derslere yer verilmesi de bahsettiğimiz süreçle bir arada düşünülebilir.

Hoca-eser ilişkisine dair ulaştığımız önemli bir sonuç, ilk iktisat ders kitabı meselesi ile ilgilidir. Zira çalışma içerisinde yer verdiğimiz üzere ilk yazılı Osmanlıca iktisat eseri meselesi bir tartışma konusu olsa da iktisadi tedrisat kapsamında mekteplerde okutulan ilk ders notu ya da kitabı olarak “İlm-i Emvali Milliye” gösterilebilir. Bu durum yine hoca-kurum ilişkisinden bahsederken dikkat çektiğimiz üzere, “iktisat eğitimi” bütünlüğü içerisinde ele alınmalıdır. Bu ders notu ile ilişkili diğer unsurlar “Mülkiye Mektebi” ve bu mektebin programlarında yer alan “emvali milliye” dersleridir. Böylelikle kurum-ders programı ve ders notu bütünlüğü ilk olarak “İlm-i Emvali Milliye” özelinde kurulduğundan bu notun ilk Osmanlıca iktisat ders kitabı olduğunu belirtebiliriz. Aynı zamanda bu eser öncesinde varolan Osmanlıca iktisat kitaplarında/eserlerinde bu eserlerin ders notu kaygısıyla yazıldığına dair bir işarete söz konusu değildir. Bu tespitin yanında “iktisat” adı ile neşredilmiş ilk iktisat ders kitabı olarak da Mahmud Esad Bey'in çalışması gösterilebilir. Konu ile ilgili geçmiş

Çalışmalarda, iktisat isminde ilk ders kitabı olarak Cavid Bey'in İlm-i İktisat isimli çalışmasına işaret edilmekte ise de; Mahmud Esad Bey'in "İktisat" isimli eseri, onun Dar'ül-fünûnda muallimlik yaptığı yıllara tekâbül eden daha eski bir ders kitabı olarak gözükmektedir.

Bu sahaya ait birtakım çalışmalarda, hoca-eser arasında kurulan ilişkilerde bazı hatalarla karşılaşılmıştır. Örneğin İlm-i Servet isimli eser Münif Paşa'ya ait olmasına rağmen bu eseri Mahmud Esad Bey derlediği için bazı kayıtlarda "İlm-i Servet"ın karşısında Mahmud Esad isminin yer alması yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermektedir. Yine bunun yanında bazı çalışmalarda Amel-i İktisat dersleri yazarı Ahmet Muhtar Bey, bir ordu mensubu olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile karıştırılarak eser yanında "Gazi Ahmet Muhtar Paşa" ibaresine yer verilmiştir.

Hoca-eser ilişkisine ait bir diğer sonuç ise her Osmanlıca iktisat ders kitabı yazarının iktisat hocalığında bulunmamış olduğudur. Yine Ahmet Muhtar, Abdulhalik Midhat (kısa bir süre muallim muavinliği yapmıştır) ve M[uslihiddin] Adil Bey bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Hocalarla ilgili bir diğer durum ise eğitim tarihi kaynaklarında bazı basım hatalarından ötürü iktisat dersi karşısında adı yer alan Ahmed Kamil Efendi gibi isimlerin, iktisadi tedrisatla ilgisi olmamasına rağmen bu eserlerden kaynaklanan teknik hatalardan ötürü sanki iktisat hocalığı yaptığı yanlışına düşölmesidir.

Buraya kadar saymış olduğumuz bu ve benzeri hatalar, iktisat eğitim tarihi konusunda bir araştırma kültürünün henüz oluşmadığının göstergesidir.

İktisat eğitim tarihi kapsamında önemle ele alınması gereken bir diğer grubu ise iktisat eğitiminin yazılı örnekleri olarak ortaya çıkan "idare-i beytiye" ve "iktisad-i beyti" tedrisatına ait ders notları oluşturmaktadır. Bu alandaki alışmalar "İlm-i Tedbiri'l-menzil" dersleri ile sınırlı kalmış ve inas mekteplerinde okutulan ev idaresi derslerine ait birikim, "İlm-i Tedbiri'l-menzil" ile başlayan süreci de içine alacak bir bütünlük içerisinde incelenmemiştir. Bu alışmalar, "ev ekonomisi" olgusunun modern iktisadın oluşumuna nasıl kaynaklık ettiğini göstermesinin yanında Osmanlı'da modernleşmenin kadın üzerinden nasıl yürüdüğüne ait farklı bir perspektif sunma potansiyelini de taşımaktadırlar.

“Düşünce” üzerine ulaşılacak sonuçlar bu kapsamdaki bir çalışma için oldukça iddali gözükse de özellikle iktisat eğitim tarihi penceresinden bakıldığında böylesi bir çalışmanın, “Osmanlı İktisat Düşüncesi” ne dair neleri düşündürdüğü üzerinde durabiliriz.

Medrese kökenli olan Münif Paşa, bu ilmin yeni bir şey olduğuna “gudema bu ilimle iştilgal ve ilm-i mahsus şeklinde vazh ederek tedvin etmemişlerdir” sözleriyle dikkat çekmiştir. Münif Paşa, geçmişte bu ilim adı altında bir çalışma olmamasına karşın bu sahaya ilişkin bilgilerin eski kitaplarda dağınık bir şekilde yer aldığını belirtmektedir. İşte ilmi servete ilişkin klasik ilim geleneğinden gelen bir ismin bu tespitte bulunması, esasında yeni bir “bağlamın” kurulmaya başladığına açık bir işaretidir. Ancak anlaşılan o ki kurulan bu yeni “bağlam”, klasik geleneğe mensup olanlara (en azından bir kısmına) pek sorunlu gelmemiştir. Neticede, bu kesim tarafından modern bir disiplin olan iktisada karşı daha esnek bir tutum sergilenmiştir. Bu tutum ise iktisadın kurumsal anlamda yaygınlaşmasını hızlandırmıştır.

İktisadi Düşünce Tarihi alanına ilişkin en önemli meselelerden biri olan “değer” problemi İktisat ders notlarına ait metinlerde sıkça karşılaşılan “kıymet” kavramı üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. “Değer” kavramının modern bir disiplin olan iktisat bağlamında tartışılmaya başlanması modern zihniyeti çözümlemek açısından önemle ele alınması gereken bir diğer husustur.

Rasyonelleşme ile beraber iktisadın “ilm-i ahlaktan” zamanla koparak yeni bir tahayyül inşa edişi ancak bu kavramın oturduğu yeni zeminin derinlikli tahlili ile anlaşılabilir. Öte yandan bu metinlerde iktisadın tarifi yapılırken sıkça başvuru alan “maddi-manevi” ayrımı hatta bu ayrımın daha da ileriye götürüldüğü “ihtiyacat-ı ruhaniyemiz-ihtiyacat-ı cismaniyemiz” şeklindeki kategorilendirmeler, Osmanlı’daki kadim düşünce geleneğinin mirası “ilim” ile batılı “bilim”i uzlaştırma çabaları olarakta görülebilir. Zira bu ayrım batılı a priorik verilerle bizdeki düşünce geleneği arasında iktisadın bir köprü vazifesi gördüğüne delalet etmektedir. İktisat, bu fonksiyonuyla önemli bir kanal haline gelmiştir. Bu kanal, modern eğitimle dikey ve yatay bir şekilde de yayılım göstermiştir.

İktisat ders notlarına ait metinlerde bu (b)ilimin gerekliliği üzerinde durularak, “hükümetler ancak iktisat sayesinde millete refah ve saâdet yolu açarlar” denilerek, seküler kaynaklı değerlere (refah, mutluluk, terakki) atıfta

bulunulmuştur. Bu değerlere meşruiyet kazandıran da daha önce üzerinde durduğumuz “maddi- manevi” ayrımının oluşturduğu modern zemindir.

İktisadi tedrisata ait metinlerde “çalışma” ve “tabiat” kavramlarının işleniş biçimi, bir diğer önemli husus olarak karşımıza çıkmaktadır. “Çalışma” olgusu zamanla, iktisat aracılığı ile modern düşünce biçiminin parçası haline gelmektedir. İktisadi düşünce ile beraber insan artık “yaşamak için çalışır ve denilebilir ki insan çalışmak için yaşar” yaklaşımlarıyla “çalışma”, müteâlden (aşkın) koparılarak olgular dünyasına haps edilmektedir. Bundan sonra da çalışmanın ya da emeğin değeri ile ilgili olarak “Her faideli sa’yı, icraat olmaya müstehaktır” ifadelerine yer verilmiştir. Bu da çalışmanın ölçütü olarak faideye (kâr) yapılan vurguyu özetlemektedir.

Modern tabiat algısı üzerinden geliştirilen “insan-tabiat” ilişkisi de bu metinlerde karşılaşılan bir diğer önemli konudur. Özellikle “üretim” (istihsal) ve servetin bu doğrultuda arttırımı tabiatle girilen ilişkiyi yeniden düzenlemekte ve onu, insanın dışında harici bir olgu haline getirmeyi zorunlu kılmaktadır. İnsandan bu şekliyle ayrılmış farklı bir aygıt olarak görülen tabiatle kurulan münasebet, tabiatın insana “şey”leri, “meccanen bahş edip etmemesi” şeklinde tanımlanmaktadır.

Osmanlı iktisadi düşünce tarihinde ilk kapı “ilm-i tedbiri”l-menzil” ile açılmış olsa da bu kavram eğitim sürecine en başta “ekonomi politik” olarak yerleşmiştir. İlk dönem iktisat ders notlarında bu arayışın izlerine net bir şekilde rastlanmaktadır. Özellikle Sakızlı Ohannes Paşa “ekonomi politik” kullanımına karşı çıkarak bu ilmin (bu gün iktisat dediğimiz şeyi kastederek) Ulum-i Siyasiye’den (siyasi ilimler) ayrılması gerektiğini belirtmiştir. Böylelikle Ohannes Paşa bu ilmin, Osmanlı’ya has bir kullanımla “ilm-i servet” şeklinde müstakil bir yapıya bürünmesinin yolunu açmıştır. Bu uyarılma ile beraber Osmanlı iktisadi düşüncesinde de önemli bir kırılma yaşanmış ve bu terim uzun bir süre kullanılagelmiştir.

Burada “emvali milliye” ile ilgili de ufak bir parantez açmak gerekir. Şerif Efendi’nin ders notlarında “ekonomi politik”, idare-i mülkiye bağlamında ele alınarak hem bu kullanıma (ekonomi politik) hem de “ilm-i servet”in kullanımına karşı çıkmıştır. Şerif Efendi emval-i milliye için, Adam Smith’in “Teftiş-i esbab-ı tabiiyesi servet-i milliye” ifadesini delil göstererek bu (emval-i milliye) terimi öne sürmüştür. Ancak emvali milliye kullanımı pek tutmamış iktisat ismi yerleşinceye kadar ağırlıklı olarak “ilm-i servet” bazen de “ekonomi politik” isimleri birarada kullanılagelmiştir.

İktisat kullanımı ise başta Mahmud Esad'ın "Ekonouique" ye karşılık çeviri olarak "İktisat" sözcüğünü tercih etmesi ve Cavit Bey'in eserlerinde "İlm-i İktisat" ismine yer vermesiyle beraber yerleşmeye başlamıştır. Tabi yine bu süreçte Nuri Bey'in, "Mebahis-i İlmi Servet" isimli eserinde İktisat kavramı üzerinde durmasını, bu çabalardan saymak gerekir. Sözlüklerde "Aşırı gitmeme, aşırı davranmama, tutum, tutma, biriktirme ve artırma" gibi karşılıkları olan "İktisat" kavramının modern ekonomi biliminin özümSenerek yerleşmesinde oynadığı rol, oldukça önemlidir. İktisadın karşılığı olan bu kavramların özellikle İlm-i ahlakla olan ilişkisi ele alındığında "İktisat" kavramı, batıya ait bu bilimin sanki bize çok yakın bir "şey"miş gibi algılanmasında rol oynamış olabilir.

Burada sonuç olarak özellikle, "Mahmud Esad Bey" ve "Nuri Bey" gibi isimlerin Osmanlı İktisadi düşüncesine ait çalışmalarda yeterince incelenmemiş olmasını da belirtmemiz gerekir.

Farklı bir süreç olarak ele alınması gereken "İlm-i Tedbiri'l-menZil" kavramı ve sonrası kullanımlar (idare-i beytiye" ve "İktisad-i beyti) ise ekonomi biliminin "ev ekonomisi" üzerinden hem kabulü hem de modern hayatta oynadığı rolün benimsenmesine katkılar sağlamıştır. "Devlet yönetimi ile ailenin yönetimi", "özel-kamu" ayrışması ve neticede "hane yönetimi ve ülke yönetimi" nin birbirinden farklılaştırılması çabaları ile "ekonomi politk" kavramının ortaya çıkışındaki paralellik dikkat çekmektedir. Modern siyasal yapının aile, devlet ve ekonomi anlayışına yaslanan özelliği "ev ekonomisi"si olgusunu bir bakıma "ekonomi politik"ın ana rahmi haline getirmiştir. Ev ekonomisi olgusu her ne kadar "aile" ya da "modernleşme ve kadın" ilişkileri üzerinde durulan araştırmalarda işlense de bu mesele Osmanlı İktisadi düşüncesi bağlamında yeterince ele alınmamıştır. Özellikle Cumhuriyete doğru sayıları artan "İktisad-i Beyti" isimli ders notları bu kapsamda işlenebilecek önemli malzemeler sunmaktadır.

Son olarak "İktisadi düşünce ve İktisadi teori" arasındaki ayrımın net bir şekilde hissedildiği Cumhuriyet dönemi ders notları da modern bir disiplin olan İktisadın doğuşunda yeni bir evre olarak değerlendirilebilir. Özellikle Fazıl Bey'in İlm-i İktisat ders notları özelinde ele aldığımız bu durum, artık İktisadın modern bir teori olarak benimsenmeye başladığının bir göstergesidir. Günümüzde de "düşünce" ile "teori"nin bu ayrışmasına bağlı olarak İktisada ait düşünce kapsamındaki tartışmalar, zamanla bu yeni disiplinin teorik yapısına teslim olmuştur diyebiliriz.

Acaba bugün modern iktisat kapsamında ele aldığımız konuları ve kavramları “iktisat” olmasaydı ne ile tanımlar, açıklar ya da anlamlandıırırdık? Sorusu, tüm bu değerlendirmeler neticesinde anlam kazanmakta ve bugün karşı karşıya olduğumuz “iktisadi gerçekliğe” tersten bir yaklaşımın da imkanını vermektedir.

KAYNAKÇA

BASILI TÜRKÇE-YABANCI ESERLER

- Akar, Ş , K-Al, H. : “Mali Piyasalar ve Banka Siyaseti-5”, **Active Dergisi**, Eylül-Ekim, No:61, 2009, s.1-5.
- Akpınar, Aışan: **Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi**, Göçebe Yayınları , İstanbul,1997.
- Akın, Adem: **Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara,1999.
- Akyüz, Yahya: **Türk Eğitim Tarihi**, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul 1994.
- Ayni, M. Ali: **Dârulfünûn Tarihi**, Haz: Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995.
- Aytaç, Ahmet Murat: **Ailenin Serencamı/Türkiyede Modern Aile Fikrinin Oluşması**, Dipnot Yayınları, İstanbul, 2007.
- Baskıcı, Murat: “Mekteb-i Mülkiye’den Siyasal Bilgiler Fakültesi’ne 150 Yılın Kronolojisi”, **Mülkiye Dergisi**, C.33, S. 4-265 (2009), s.183-246.
- Berkes, Niyazi: “Ekonomik Tarih İle Teori ilişkileri Açısından Türkiye’de Ekonomik Düşünün Evrimi”, Der: Fikret Görün, **Türkiye’de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine**, ODTÜ, Ankara,1972, s.39-55.
- Bilsel, Cemil: **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, Kenan Matbaası, İstanbul,1943.
- Budak, Ali: **Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

- Cicioğlu Hasan: **Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim : Tarihi Gelişimi**, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985.
- Çakmak, Diren: **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi Societas ve Universitas Gerilimi**, Libra Kitap, İstanbul, 2011.
- Çankaya, Ali: **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Örnek Matbaası, Ankara, 1954.
- Çankaya, Ali: **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Mars Matbaası, Ankara, 1968.
- Çakır, Coşkun: “Türkiye’de İktisat Eğitimi: Tarihsel Bir Perspektif”, **Yirmi Birinci Yüzyılda Üniversite Eğitimine Bakışlar-Türkiye’de Yüksek Öğretim Sorunları**, Haz: Alparslan Açıkgenç-Vildan Serin-Sami Gören, Fatih Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.118-125.
- Çakır, Coşkun: “Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c.1, sayı:1, 2003.
- Çarkcıyan, Rahip G.: **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006.
- Çavdar, Tevfik: **Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, İstanbul, 1992.
- Çavdar, Tevfik: “Türkiye’de Ekonomi Öğretiminin Ana Çizgileri”, **Gülten Kazgan’a Armağan**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 229-260.
- Davison, Roderic: “Osmanlı Türkiyesi’nde Batılı Eğitim”, Çev: Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.725-745.

- Doğan, İsmail: **Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Dölen, Emre: **Türkiye Üniversite Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ergin, Osman Nuri: **Türkiye Maarif Tarihi**, Eser Kültür Yayınları, İstanbul, 1977.
- Eroğlu, Nazmi: **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ergun, Siraceddin: **Darüşşafaka Türkiyede İlk Halk Mektebi**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948.
- Ergün, Mustafa: **İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri: **Türkiyede İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.
- Gövsal, İbrahim Alaettin: **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1945.
- Güler, Mehmet Nuri: "Günümüzde İktisat (Ekonomi) Biliminin Adlandırılma Problematiği", **İslami Araştırmalar Dergisi**, S. 18-4: s. 377-386, 2005.
- Güvemli, Oktay: **İktisadi ve Ticari İlimler Akademileri Tarihi**, Marmara Üniversitesi-İİBF, İstanbul, 2003.
- Hürmen, F. Rezan: **II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2006.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin: **Darülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, (IRCICA), İstanbul, 2010.
- Kahraman, Seyit Ali: **Evkaf-ı Hümayun Nezareti**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Karaman, Deniz: **Cavit Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Liberte Yayınları, Ankara, 2001.
- Karaoğlu, Ömer: "Akyiğitzade Musa ve İlm-i İktisat", **Bilgi(16) 2008/1**, İstanbul, 2008.
- Kadioğlu, Sevtap: "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve 'Tedrisatı Ziraiye Nizamnamesi' ", **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, 0020 sayı 8**, Ekim-2005, s.239-257
- Kodaman B.-Saydam A.: "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", **150.Yılında Tanzimat**, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara,1992, s.460-490.
- Koloğlu, Mahmut: "Prof. Yusuf Kemal Tengirşenk" , **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 26, Sayı 3-4, ss. 1-4 1969.
- Lacavella, Angelo: **Gönye ve Hilal: İttihat-Terakki ve Masonluk**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev: Tülin Altınova, İstanbul, 1998.
- M. Cevat İbnü's Şeyh N.: **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı-XIX.Asır Osmanlı Maarif Tarihi**, Haz:Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- Mardin, Şerif: "Tanzimattan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişimi (1838-1918)", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.617-634.

- Mehmed Esat: **Mırat-ı Mühendis Hane-i Berri Hümayun**, Haz: Sadık Erdem, İ.T.Ü Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1996.
- Milli Savunma Bakanlığı: **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, Ankara, 2000.
- Ortaylı, İlber: **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitap, İstanbul, 2007.
- Önsoy, Rifat: “Tanzimat Dönemi İktisat Politikası”, **Tanzimat’ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Öztürk, Hüseyin: **Kınalızâde Ali Çelebi’de Aile**, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Bilim Serisi-3, Ankara, 1990.
- Özgül, M.Kayahan: **Münif Paşa**, Elips Kitap, Ankara, 2005.
- Pakalın, M.Zeki: **Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1977-180/IV., 4c., Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978.
- Pakalın, M.Zeki: **Sicill-i Osmanî Zeyli : Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi**, Yayına Hazırlayan: Şakir Batmaz, 19 c., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008.
- Pamuk, Şevket: **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Rıza Tahsin: **Tıp fakültesi tarihçesi : (Mir’at-ı Mektebi Tıbbiye)**, Yay. Haz. Aykut Kazancıgil, Özel Yayınlar, İstanbul, 1991.
- Rogan, E. L – Akpınar A.: **Aşiret Mektep Devlet : Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi**, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Sakızlı Ohannes Paşa: **Güzel Sanatlar Tarihine Giriş**, Yayına Haz: Kahraman Bostancı, Hece Yayınları, İstanbul, 2005.

- Sandalcı, Mert: **Feyz-i Sıbyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri Tarihi**, İstanbul: Feyziye Mektepleri Vakfı, 2005.
- Sarıkaya, Yaşar: **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Sayar, Ahmet G. : **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- Sayar, Ahmet Güner: "İlk İktisat Muallimi Serendi Arşizen", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No:29 (Ekim 2003), s.115-127.
- Seyitdanlioğlu Mehmet: **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ: (1838-1868)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.
- Somel, Selçuk Akşin: "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", Ed: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlioğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Süreyya, Mehmed: **Sicill-i Osmanî**, (Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1307/1909), Westmead:Gregg International Publishers, 1971.
- Şeker, Şemsettin: **Sadık Bir Muhalif Yeni Osmanlılar'dan Menapirzade Nuri Bey**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012
- Taşkıran, Cemalettin: **Yüzyıllardır Harbiye: Harbiye'nin 180 Yıllık Tarihi ve En Büyük Harbiyeli Atatürk**, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
- Toprak, Zafer: **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Tunçer, Polat: **İttihatçı Cavit Bey**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

- Tütengil, Cavit Orhan: “Türkçe’de İlk İktisat Kitabı Konusu ve Yeni Bir Eser Üzerine Notlar”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Volume 25, no, 1-2. 1966.
- Ubucını, Jean-Henry A.: **Osmanlı’da Modernleşme Sancısı**, Çev. Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.
- Uçman, Abdullah: Mecmua Fünûn, **İslam Ansiklopedisi**, T.D.Vakfı Yayınları, Cilt:28, Ankara, 2003.
- Uygur E. – Erdoğan O.S.: “Avrupa, ABD ve Türkiye’de İktisat Eğitimi”, **İktisat Eğitimi**, Ed: Prof. Dr. Ercan Uygur, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 2005, s.50-86.
- Uygun, Selçuk : “Türkiye’de Düünden Bugüne Özel Okullara Bir Bakış (Gelişimi ve Etkileri)”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C:36, sayı:1-2 ,2003,s.107-120.
- Yerci, Kadir: “Arap Harfli Türkçe Siyasal İktisat Kaynakçası (1852-1928)”, **İktisat Dergisi**, Sayı: 265, Aralık-1986.
- Yıldız, Özgür: “Halkalı Ziraat Mektebi’nin Tarihçesi”, **The Journal of Academic Social Science Studies: JASS/ International Journal of Social Science**, Volume 5, Issue 4, p. 293-306, August 2012.
- Yücel, Hasan Ali: **Türkiye’de Ortaöğretim**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara , 1994.
- Quataert, Donald: “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri” Çev: Fatma Acun Ed: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlioğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.730-745.

OSMANLICA ESERLER

- Ahmet Muhtar: **Amel-i İktisad Dersleri**, 1324 (1906).
- Gide Charles: **İlm-i İktisad Dersleri**, Mütercimler: Hasan Hamid-Hasan Tahsin-M.Zühdi, Dersaadet-Kanaat Matbaası, 1912 (1330).
- Gide, Charles. **İlm-i İktisad Dersleri**, Mütercim: Hasan Tahsin, Matbaa-i Âmire, 1916 (1335).
- İbrahim Fazıl: **İlm-i İktisad-İkinci Kısım**, Darülfünûn Matbaası, İstanbul, 1926.
- İbrahim Fazıl: **İktisad**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1926.
- Mahmud Esad: **İlm-i Servet**, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul, 1885 (1302).
- Mahmud Esad: **İktisad**, Matbua-i Hayriye, İstanbul, 1909 (1327).
- Mehmed Esad: **Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye**, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1894 (1310) .
- Mehmed Şerif: **İlm-i Emvali Milliye**, Tabaathane-i Âmire, 1863 (1279).
- M[üşlihiddin] Adil: **Ma'lumât-ı İktisadiye**, Matbua-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet, 1915 (1333).
- Mustafa Nail: **Muhtasar İlm-i Servet**, Matbua-i Âmire, İstanbul, 1900 (1316).
- Nazım: **Amelî Ve Nazari İktisad-i Beytî**, Ahmediye Matbaacılık Şirketi, İstanbul, 1917 (1335).
- Sakızlı Ohannes: **Mebadi-i İlm-i Serveti Milel**, Mehran Matbaası, Dersaadet, 1881 (1297).

TEZLER

- Balçık, Mustafa: “İttihat Terakki Dönemi İktisadi Hayat ve Maliye Nazırı Cavit Bey”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1998.
- Çeşme, Volkan: “Halkalı Ziraat Mektebi”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, , İstanbul, 2011.
- Demirel, Derya: “Osmanlı Devletinde İdadiler ve Sultaniler”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2007
- Doğan, Adem: “Osmanlı Eğitiminde Mülkiye Mektepleri”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Konya, 2007.
- Erdem , Yasemin Tümer: “İl. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2007.
- Eser, Gülşah: “Mekteb-i Harbiye’nin Türkiye’de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.
- Kaysılı, Barış: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Sağlık Eğitimi Üzerine Bir Araştırma (1839-1938)”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.

- Orhan, Muzaffer: “Osmanlı Devletinde Vilayet Yatılı İdadileri”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2006.
- Öztürk, Fatih: “Hasan Saka (1885-1960)”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.
- Semiz, Aylin: “Türk Ortaöğretim Sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani): Yeri ve Tarihsel Gelişimi”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Yazıcı, Hüseyin: “Osmanlı Devletinde Öğretmen Okullarının Kuruluşu ve İşleyişi”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2006.
- Yörük, Ali Adem: Mekteb-i Hukuk’un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900), **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008.

GAZETELER

Cumhuriyet, 21 Ekim 1970

Cumhuriyet, 20 Ekim 1970

SÜRELİ YAYIN-SÖZLÜK

Büyük Larousse Söz. ve Ansk, 24 c, Gelişim Yayınları, 1986. , İstanbul, C:IX, "İNHAN" maddesi.

Canlı Tarihler Serisi, 7 c., Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1945. C:II, 1945, s. 1-32

Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat , Eski Ve Yeni Harflerle, Ferit Devellioğlu; Yay. Haz. Aydın Sami Güneyçal., 24. Bs. Aydın Kitabevi , Ankara , 2007.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Öner Günçavdı, "İstanbul Teknik Üniversitesi'nde İktisat Bilimi ve İktisat Eğitiminin 100.yılı", (Çevirimiçi): <http://www.esam.itu.edu.tr/ITUktisatVelsletmecilik>., 15.04.2012.

Mehmet Kanar, Osmanlıca Türkçesi Sözlüğü, (Çevirimiçi): <http://www.sevde.de/OsmanliTurkcesiSozlugu.pdf>, 12.05.2012.

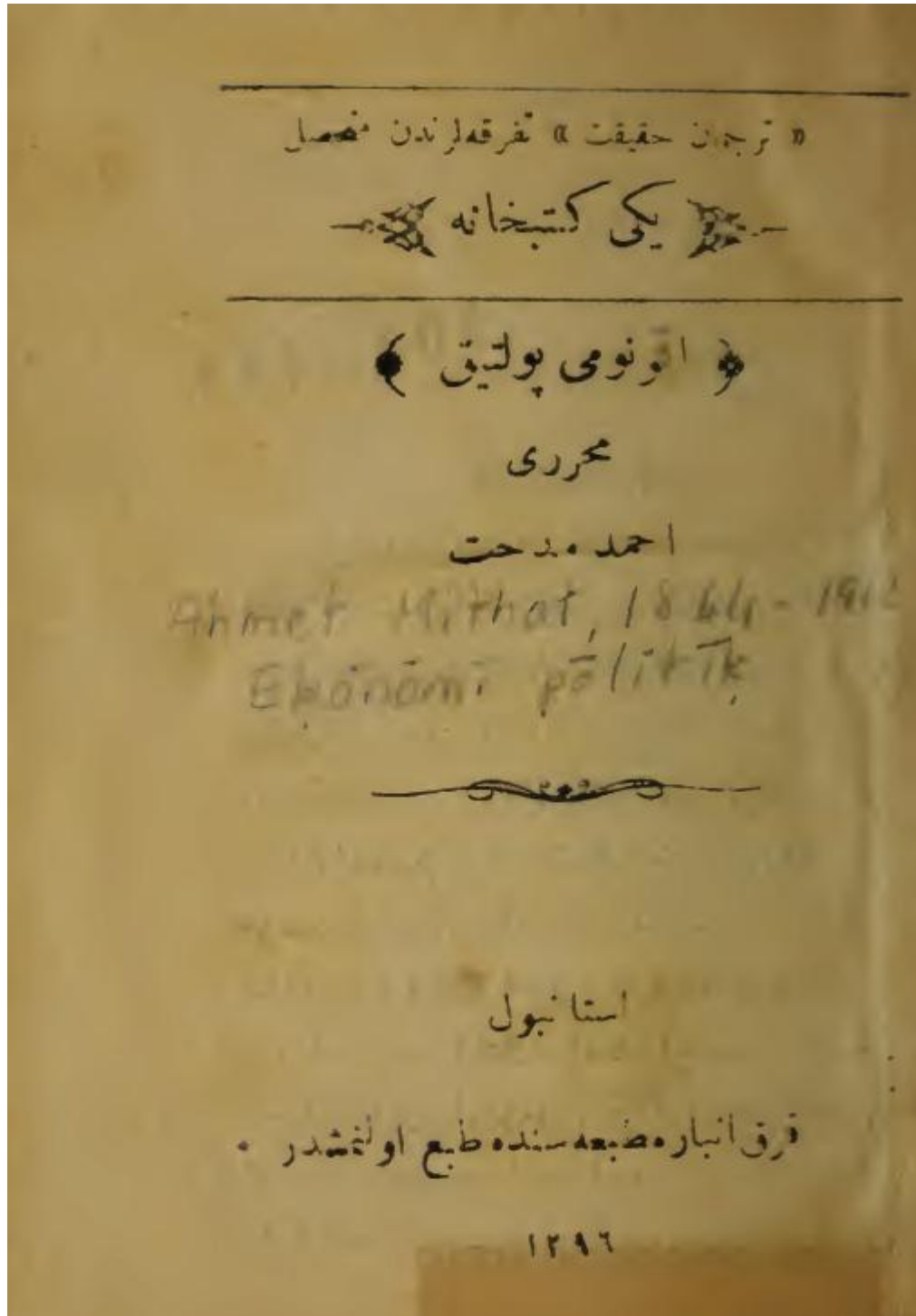
<http://www.en.wikipedia.org>.

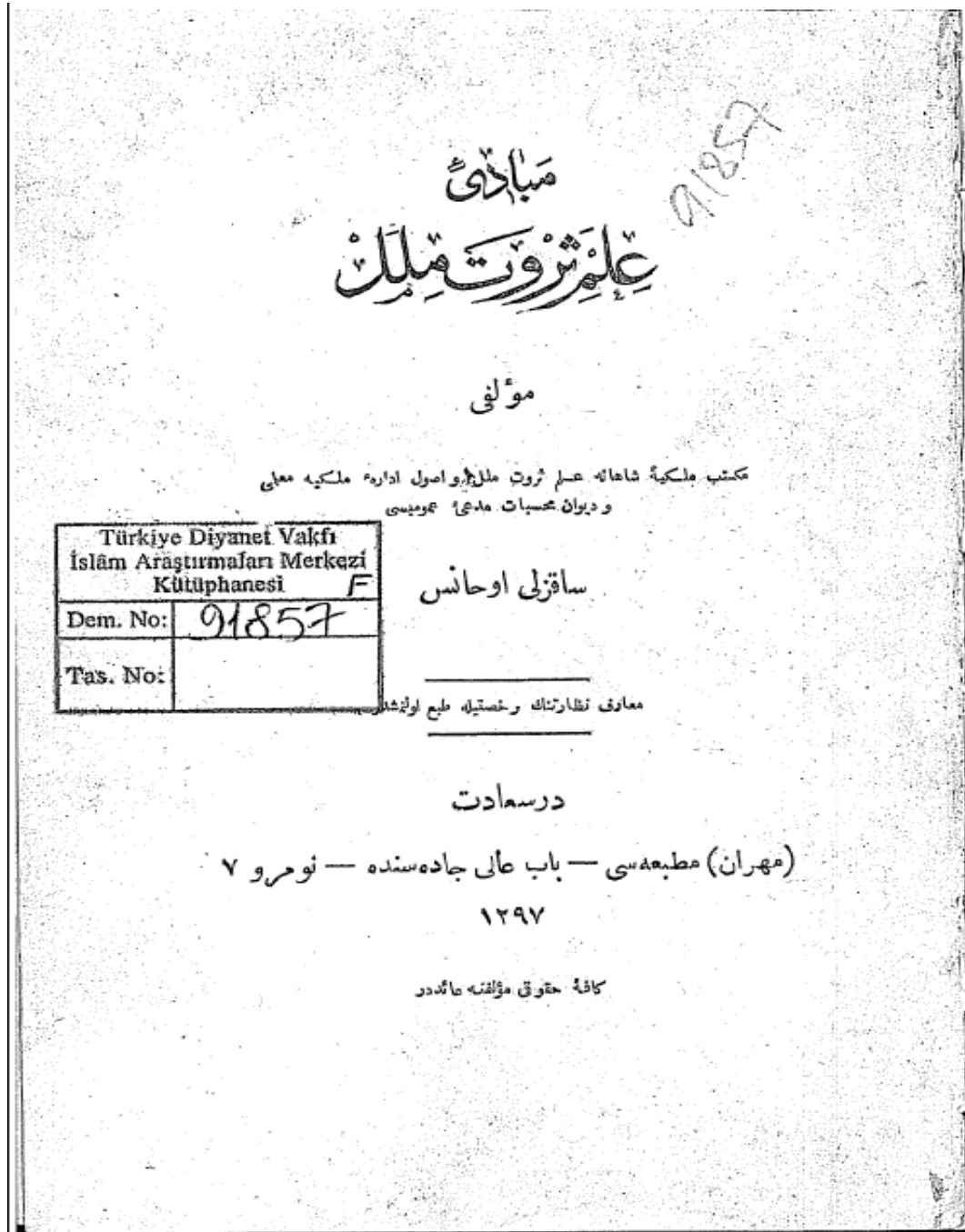
EKLER

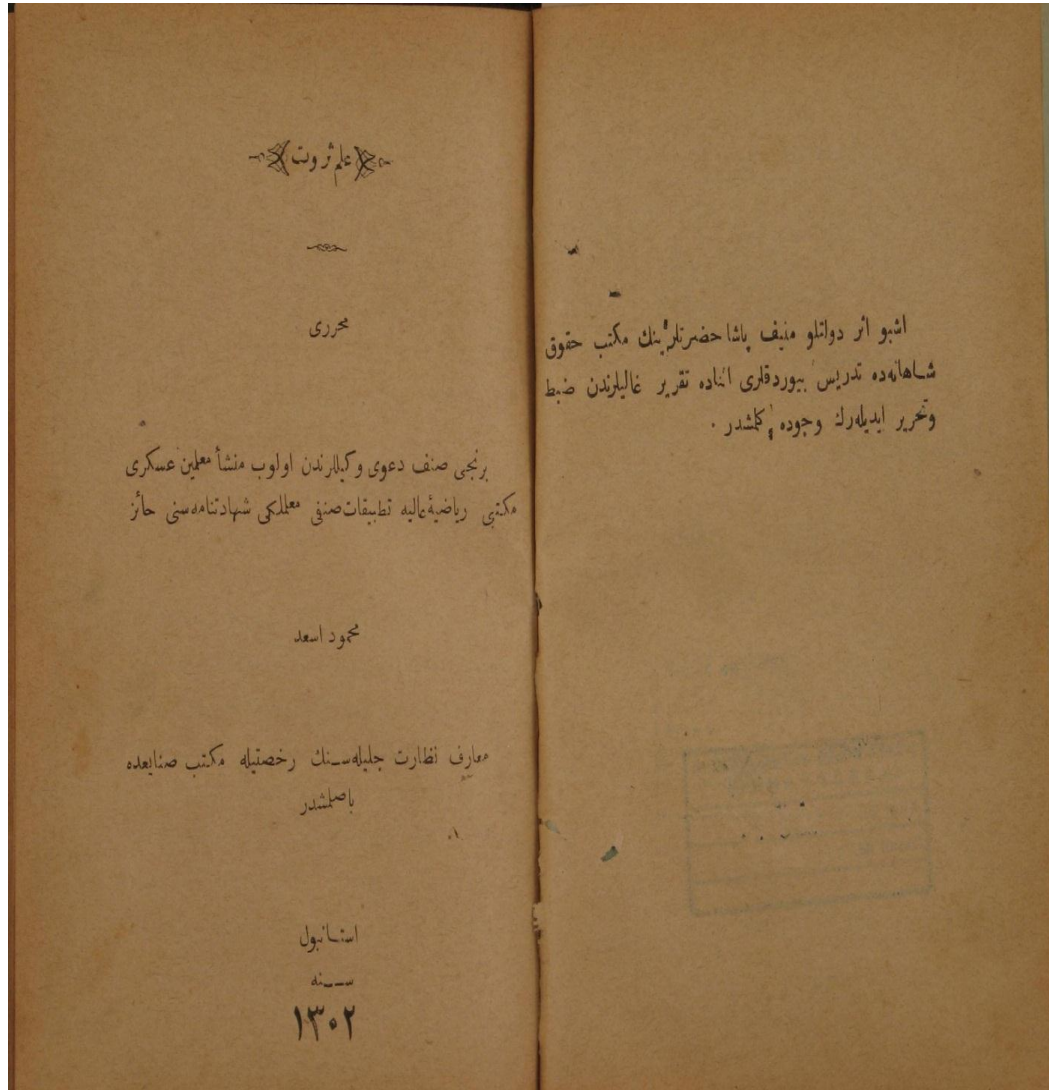
EK-1 ESERLERE AİT GÖRSELLER

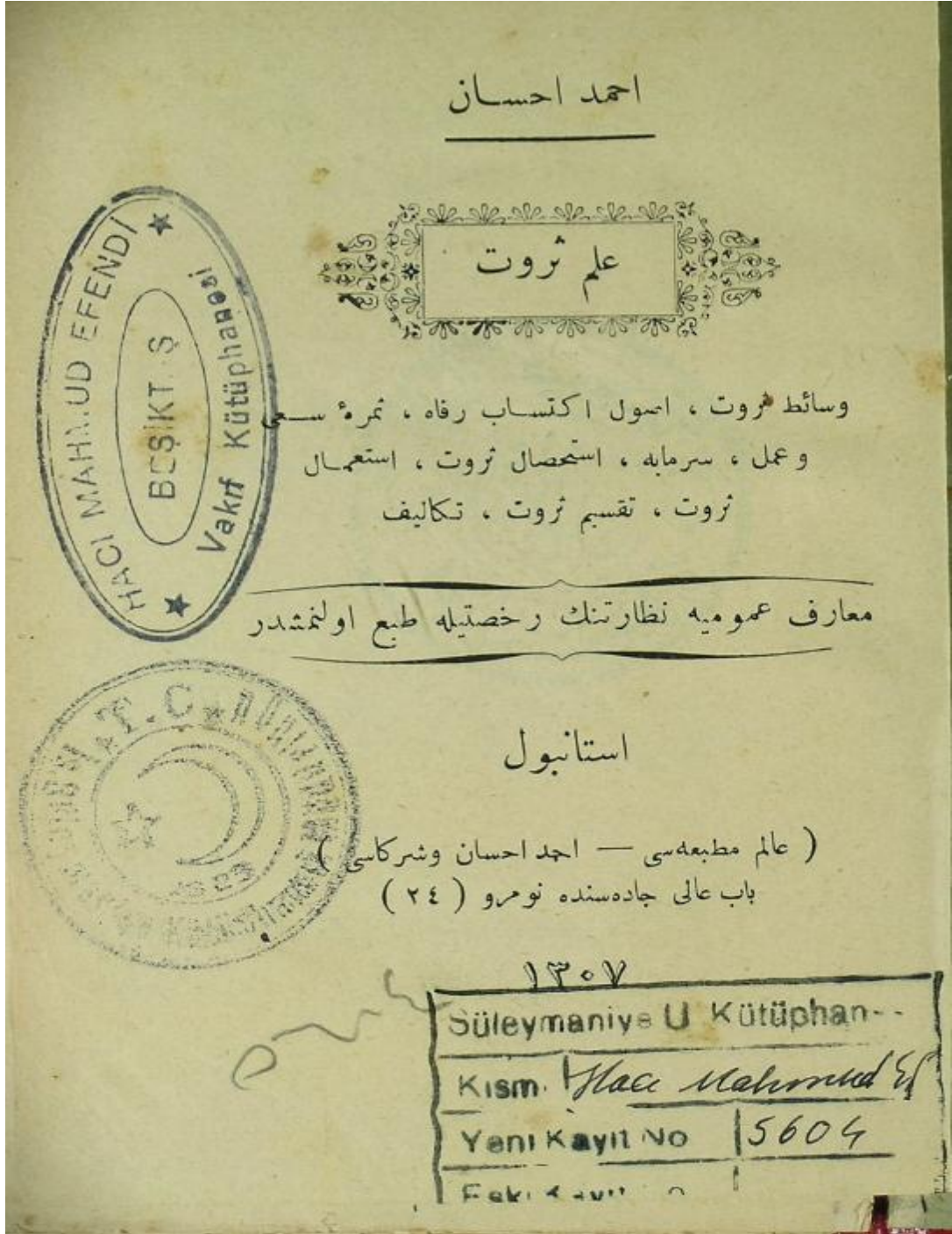
EK 1-A : İLM-İ EMVALİ MİLLİYE 1863 (1279)-MEHMET ŞERİF EFENDİ

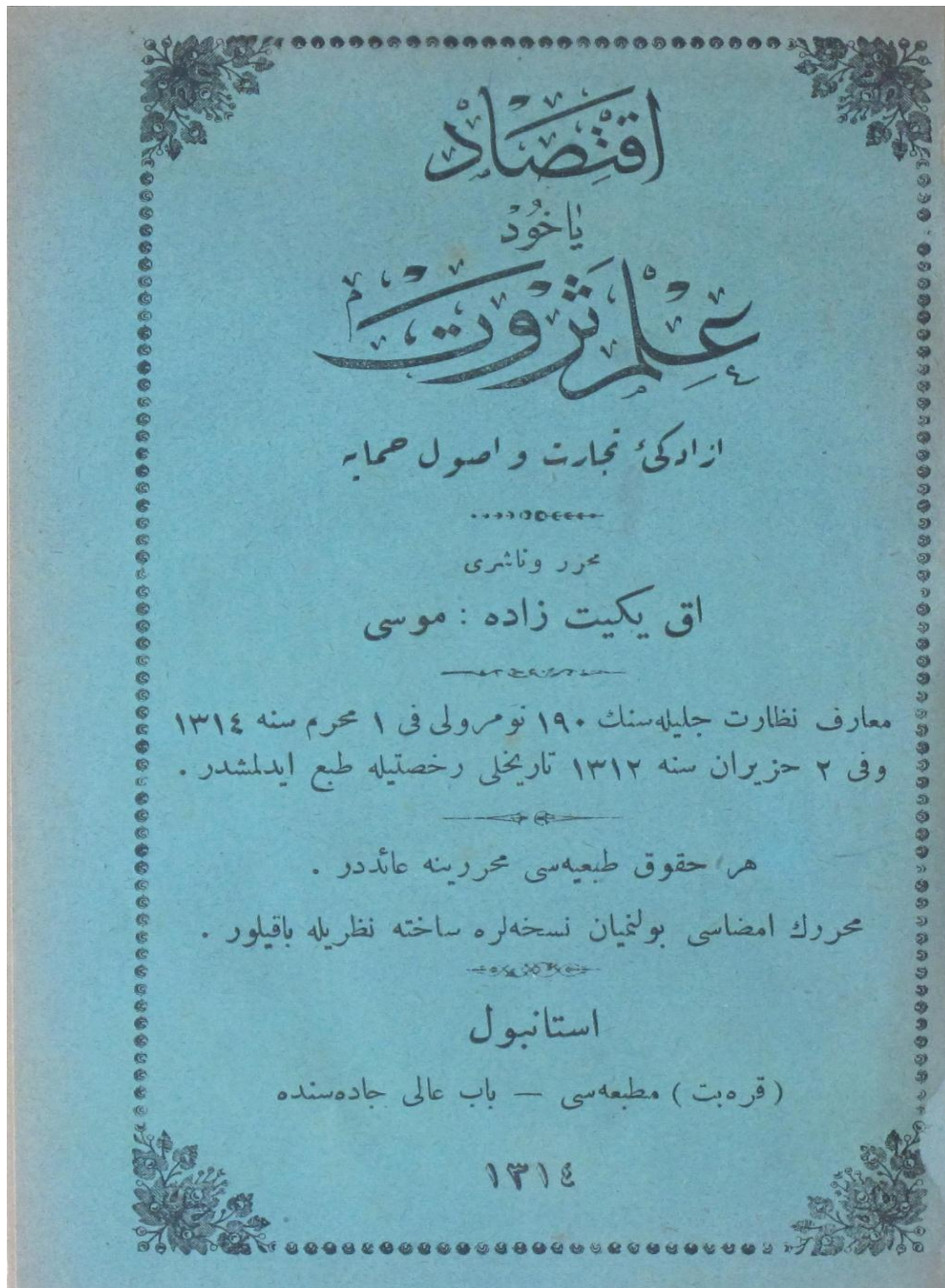

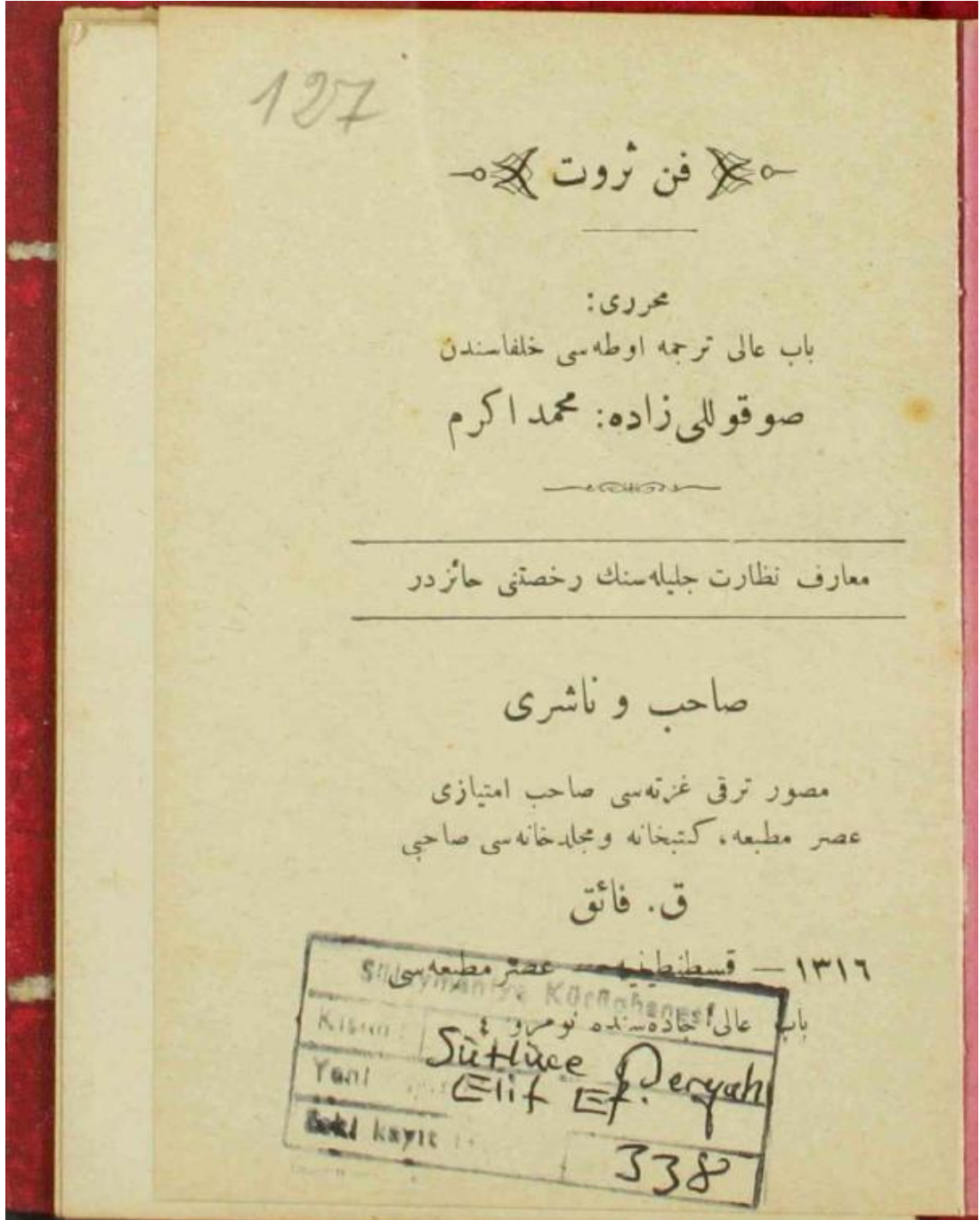

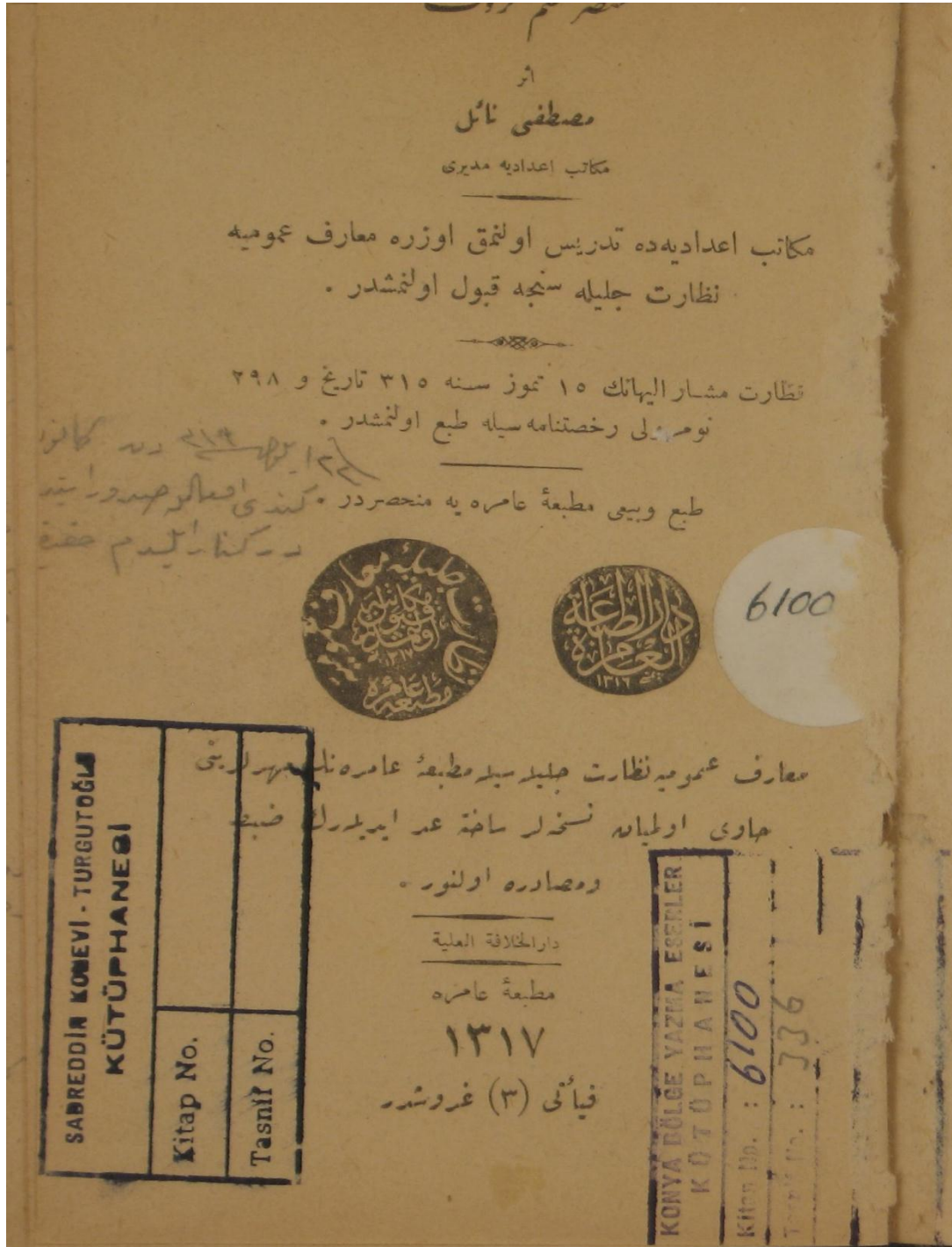

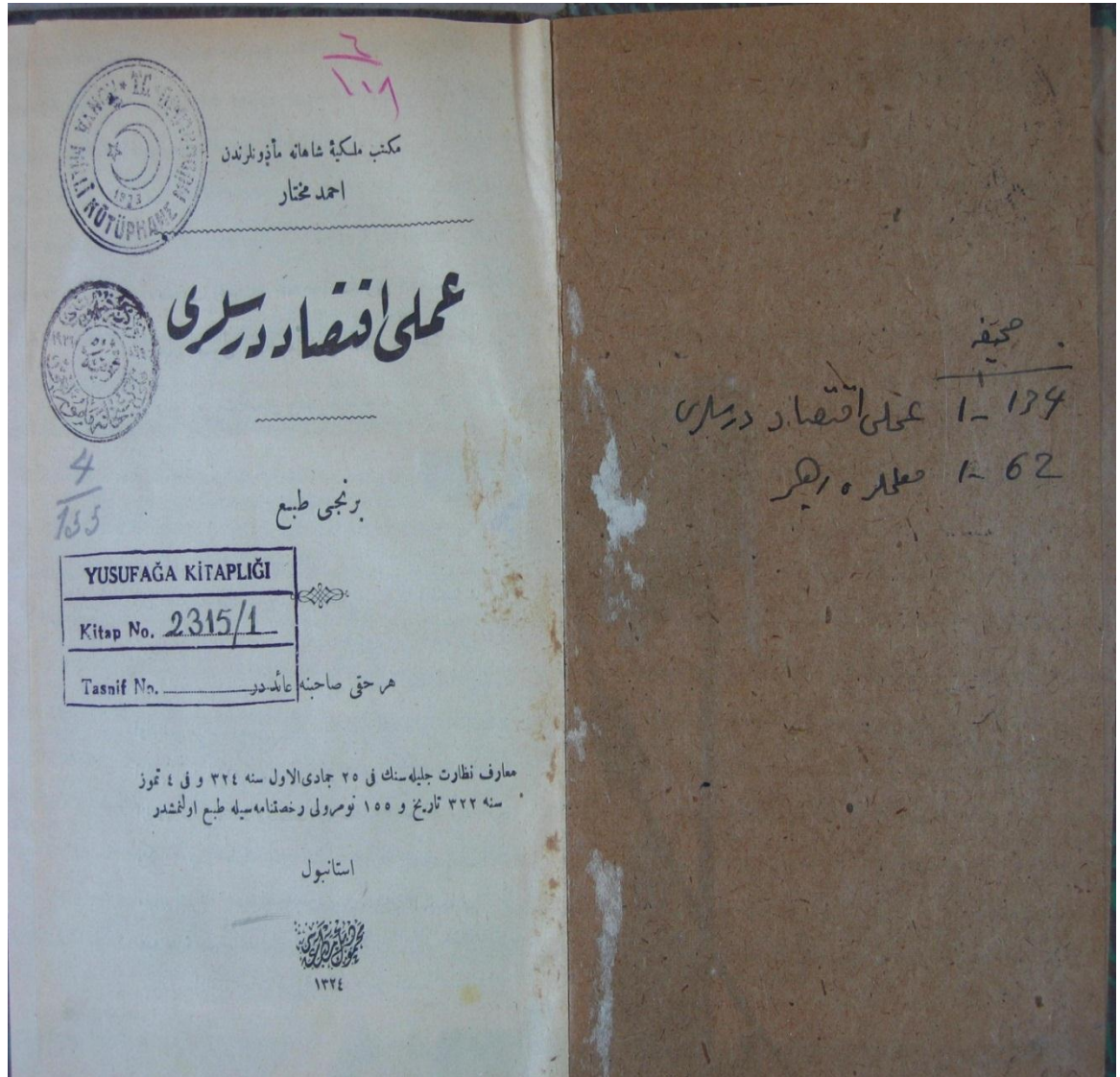

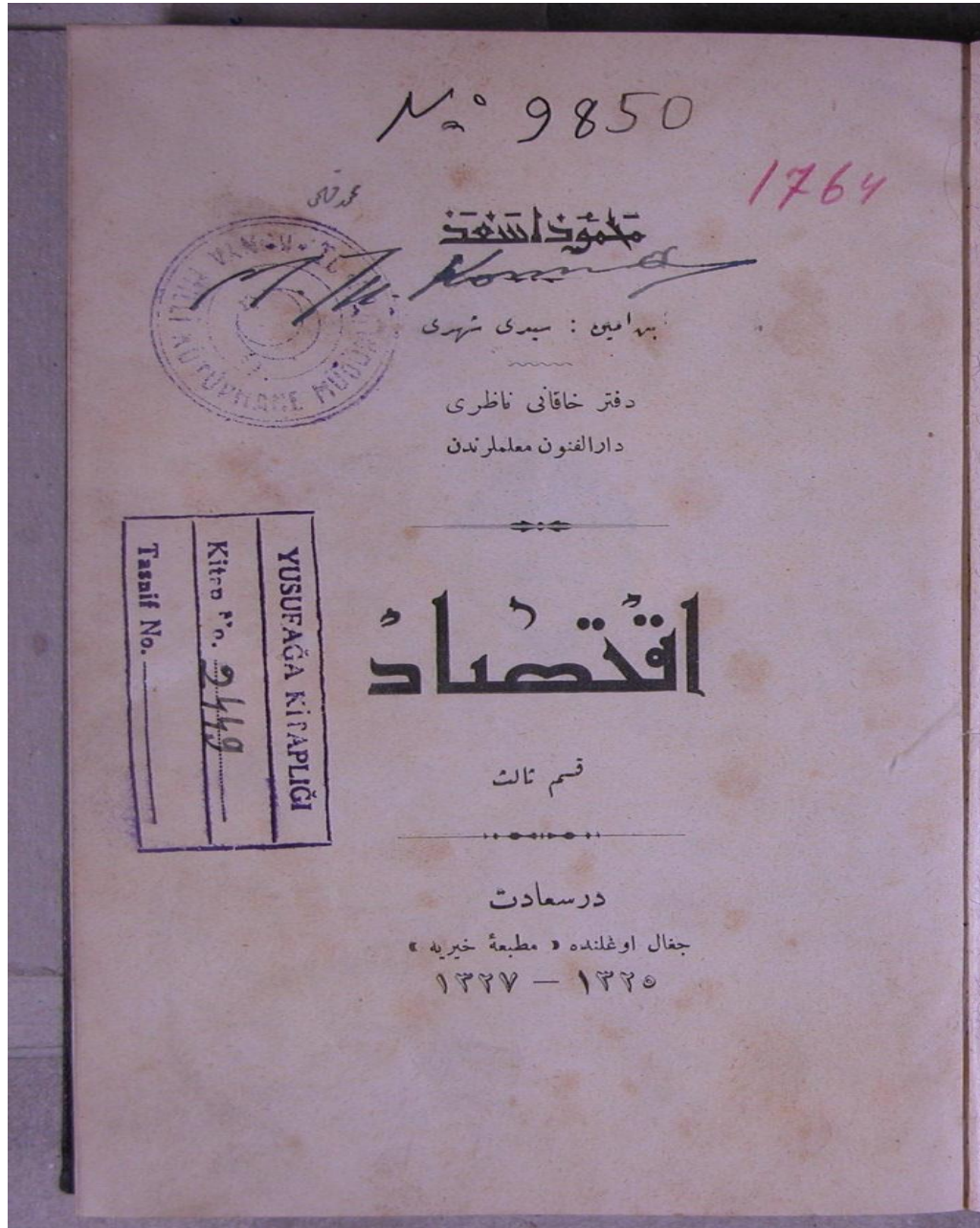

EK 1-H : MUHTASAR İLM-İ SERVET 1900 (1316)-MUSTAFA NAIL

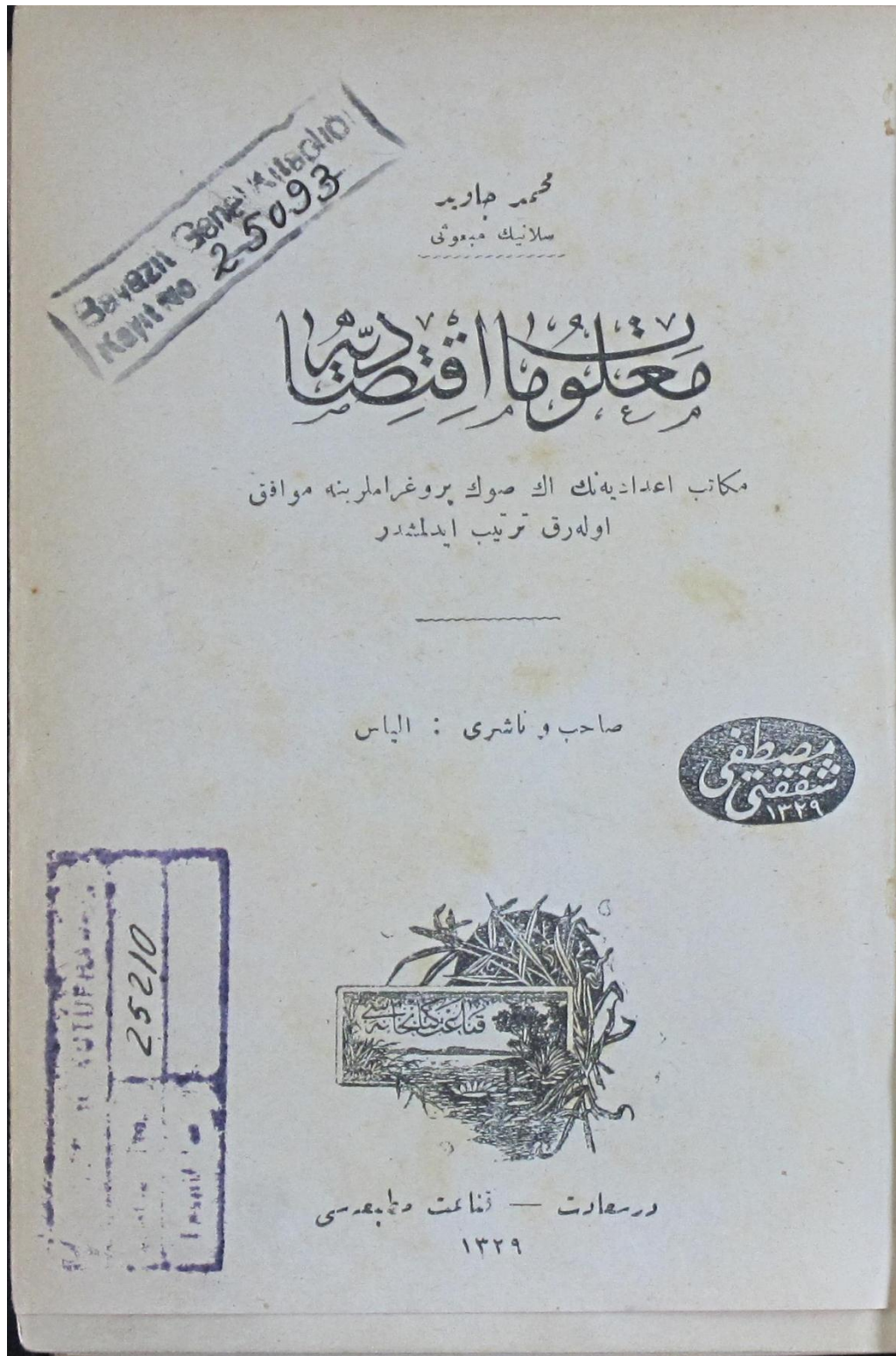

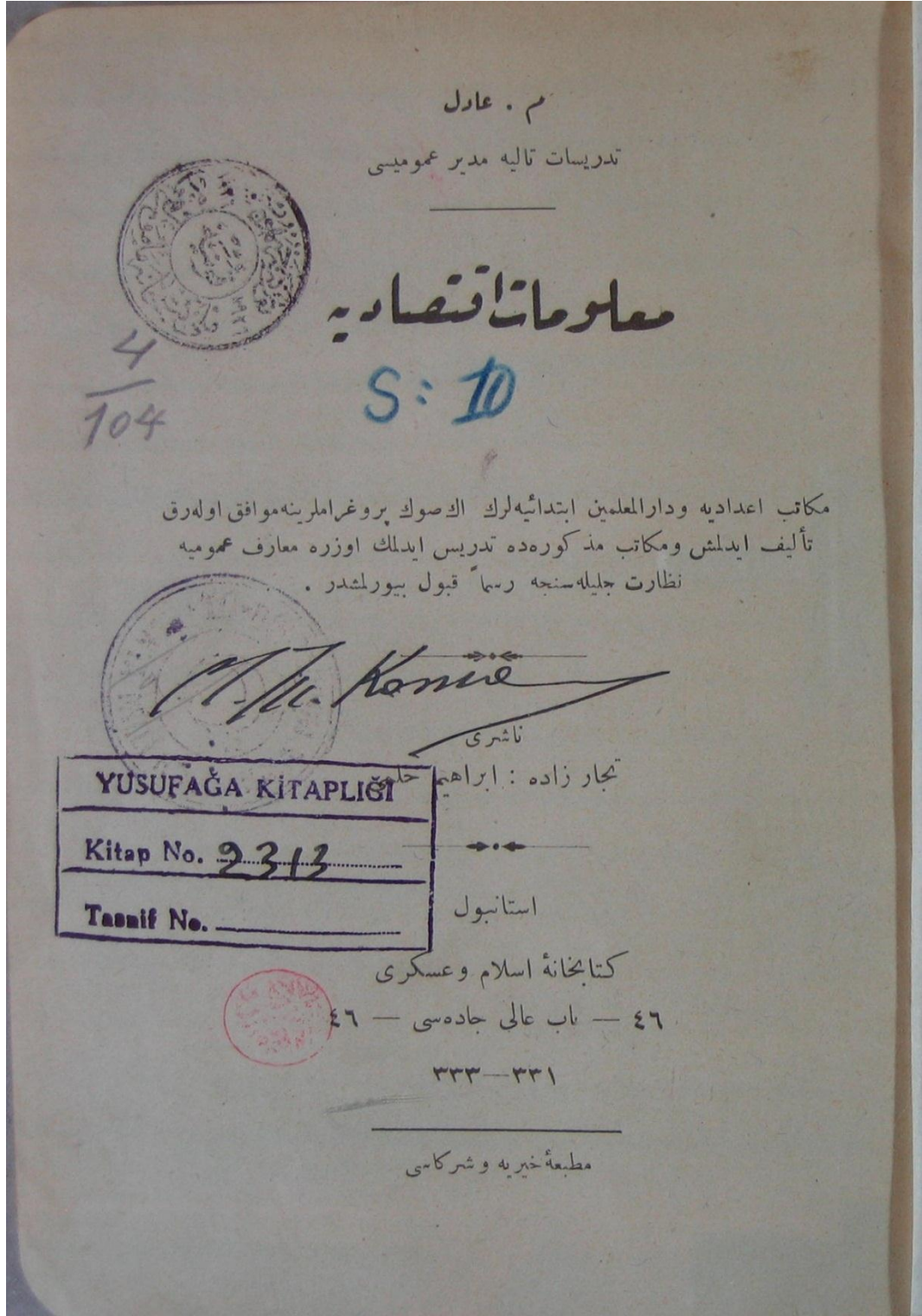
EK 1-I : AMEL-İ İKTİSAD DERSLERİ 1906 (1324)-AHMET MUHTAR

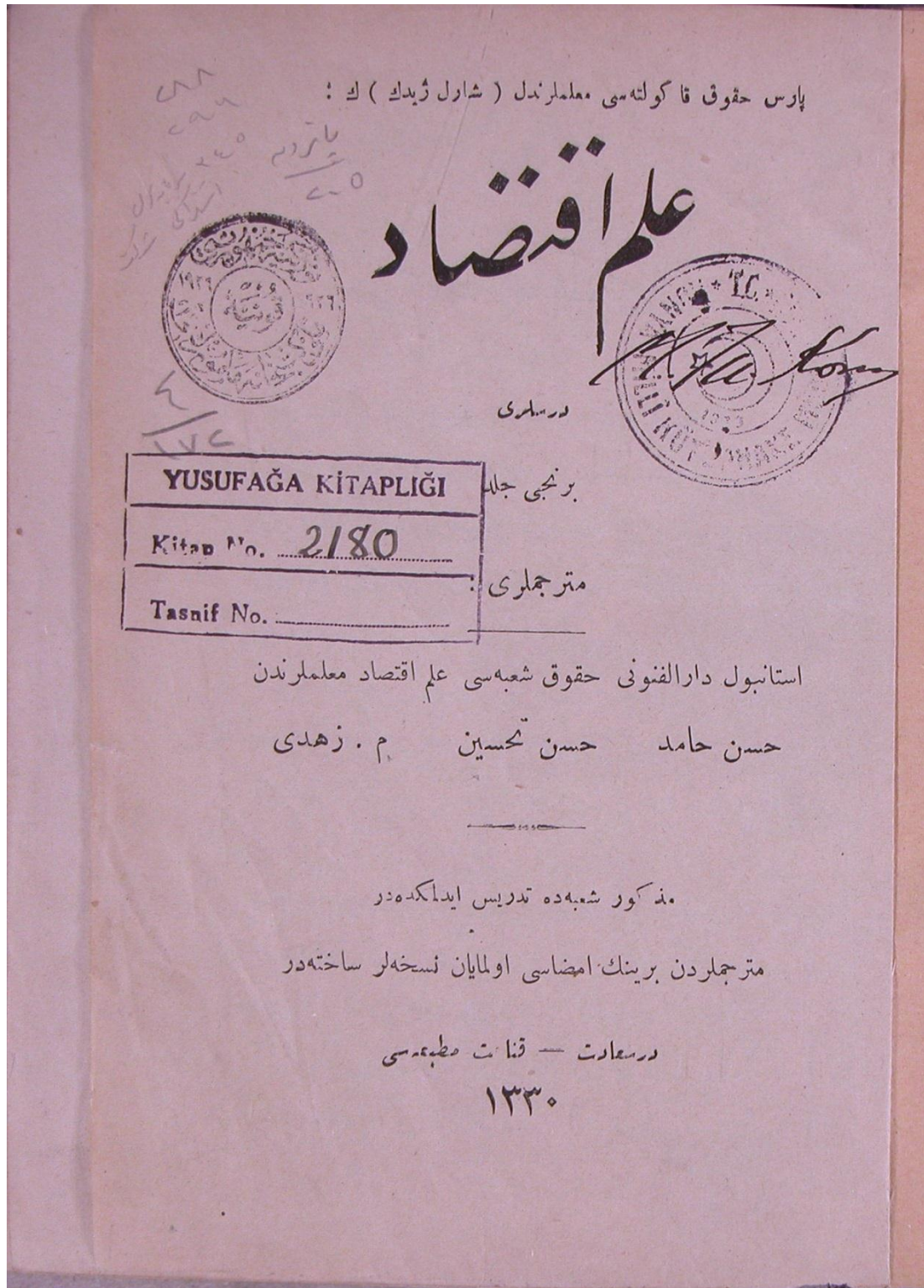

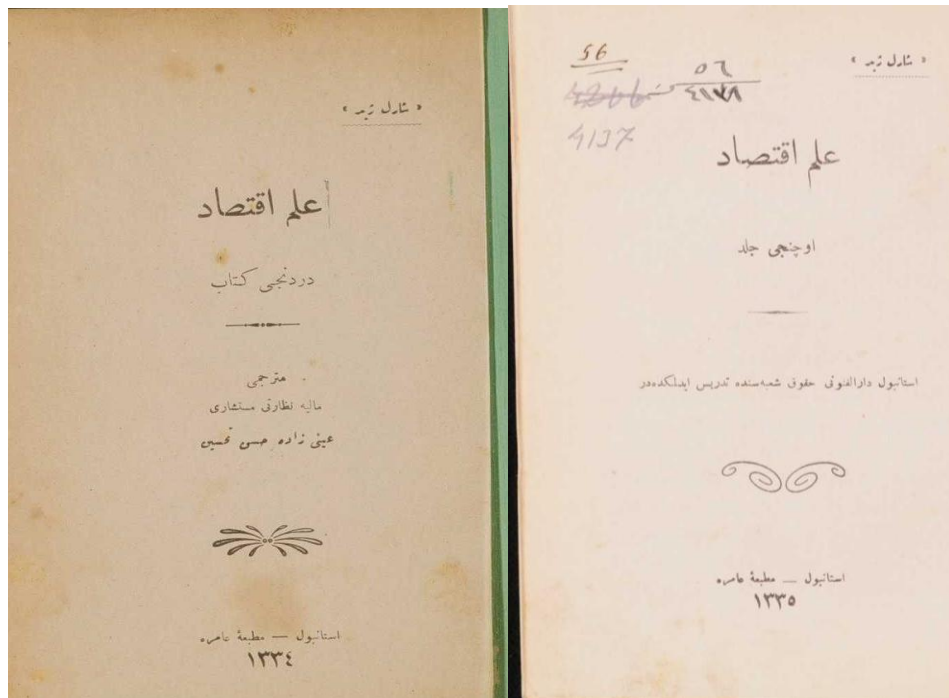
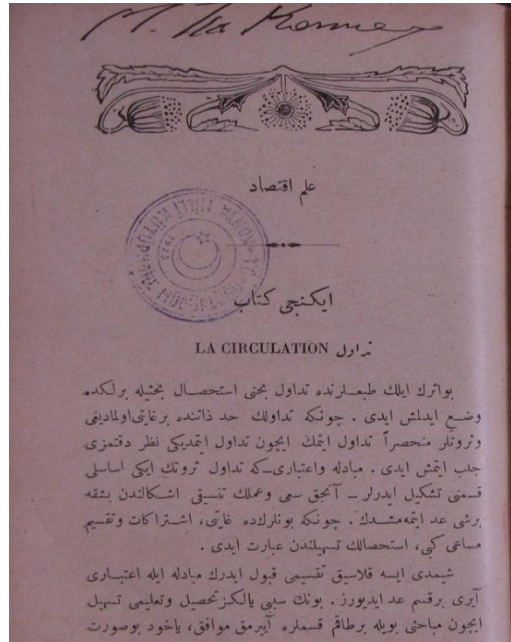

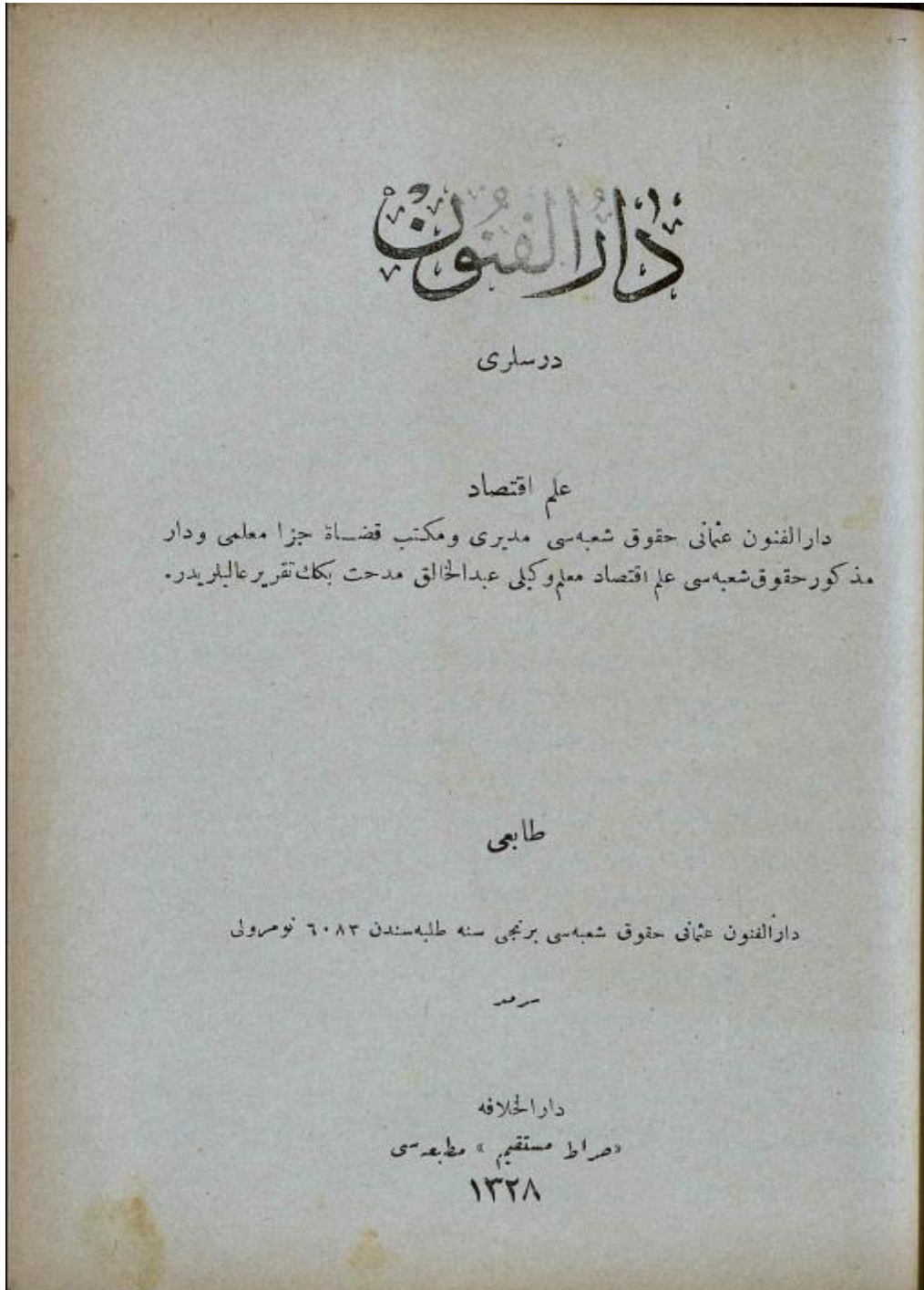

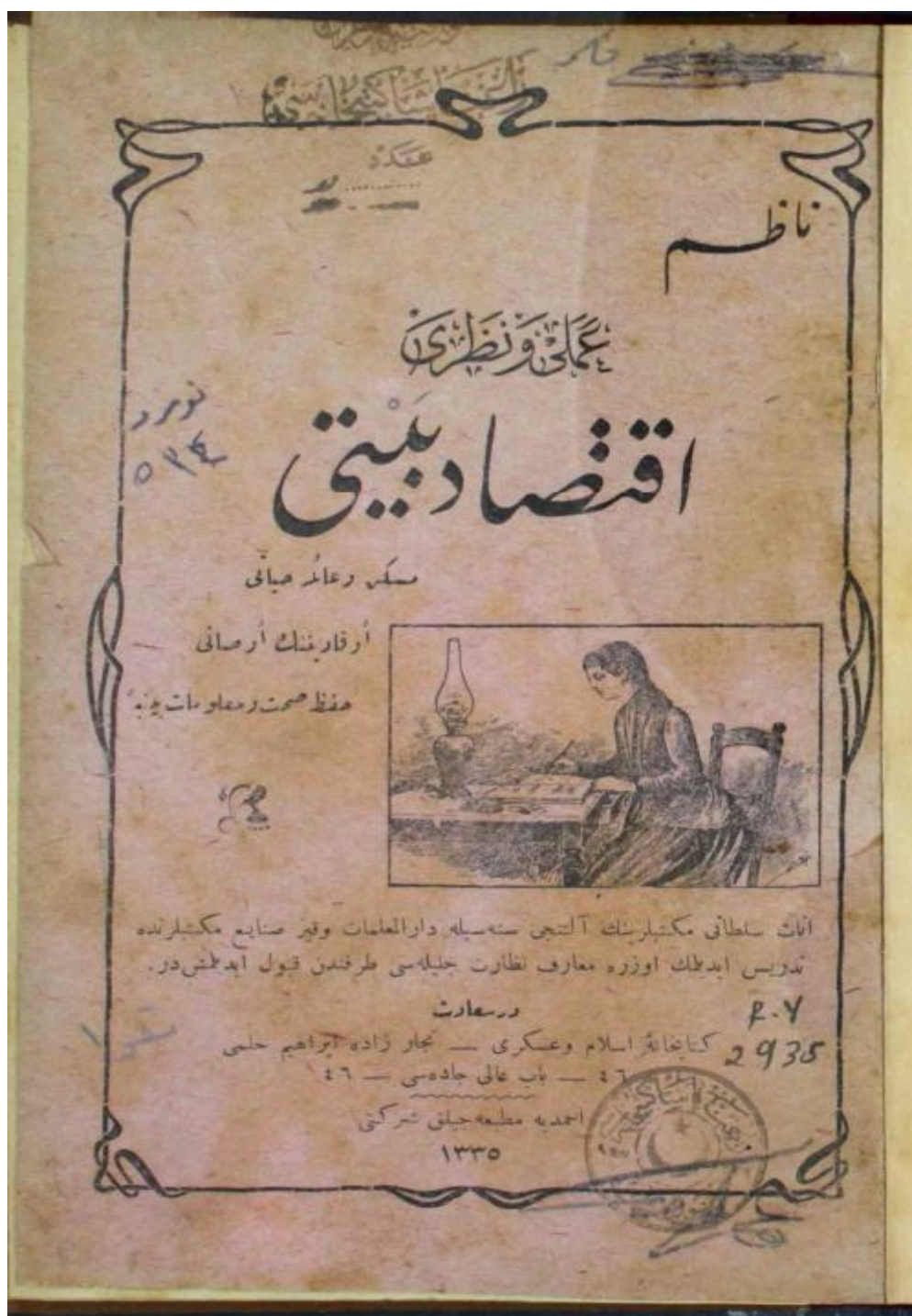

EK 1-O : İLM-İ İKTİSAD DERSLERİ II-III-IV -CHARLES GIDE

EK 1-P : DAR'ULFÜNÛN DERSLERİ: İLM-İ İKTİSAD 1910 (1328)- ABDULHALİK
MİDHAT

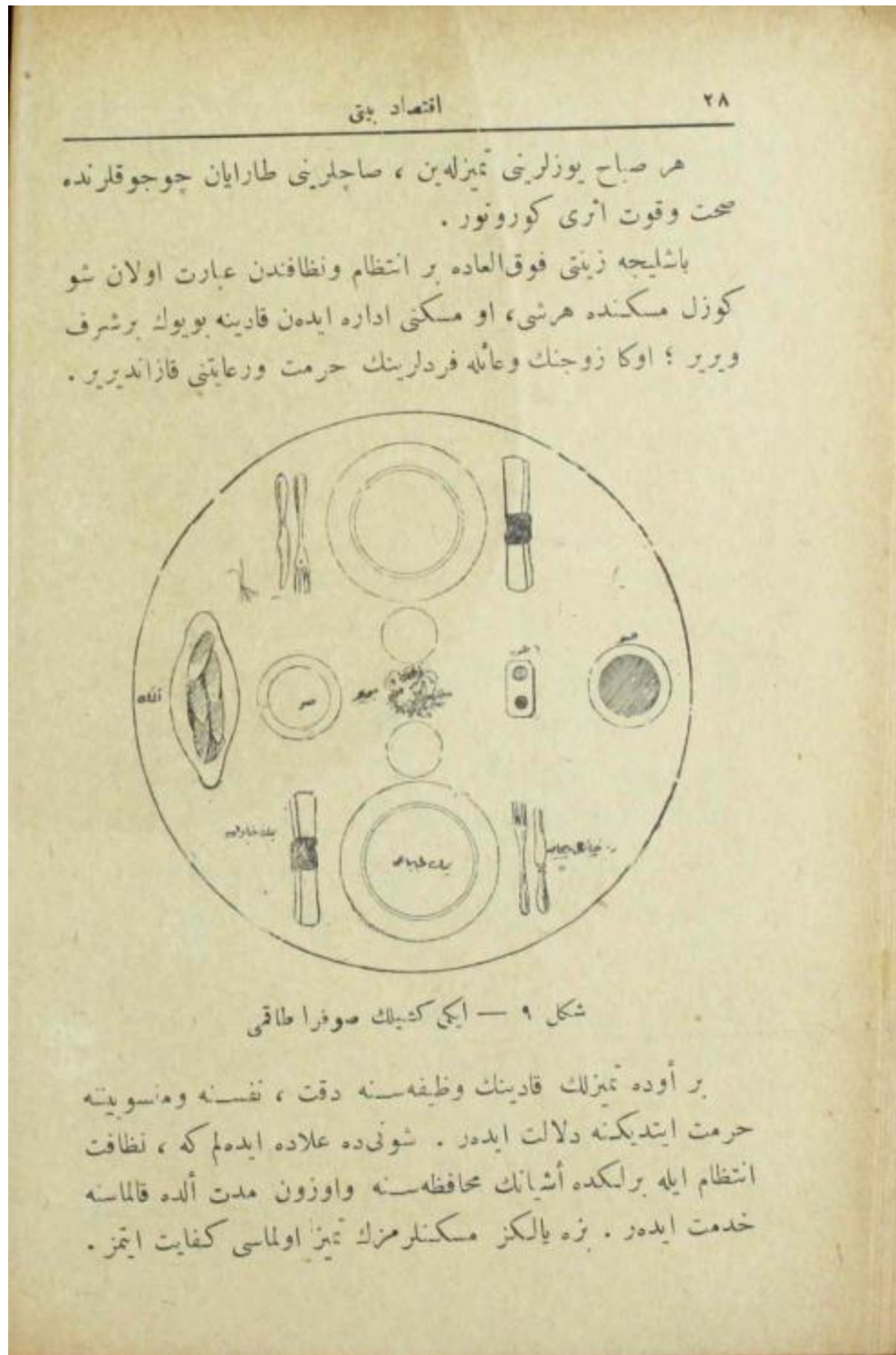

قووان اوراسی در. او اولما ییجه بوتون آریلر داغیلیر. بال پشکلی
 بوزولور؛ حتی بالک لذت و رایحه سی ده قالماز. « شوا وفاق » مثال، عائله
 حیاتنک آنجق والدهک نامنه لایق بر قادیسله دائم اولاجغنی اشیاته
 کافی در. فرانسه حکما سندن زول سیمون مسکنی شویله تعریف ایدیور:
 « مسکن، ائوین ایله اولادک برلکده یاشادقلى سهویملى
 و مقدس بر محل در. »

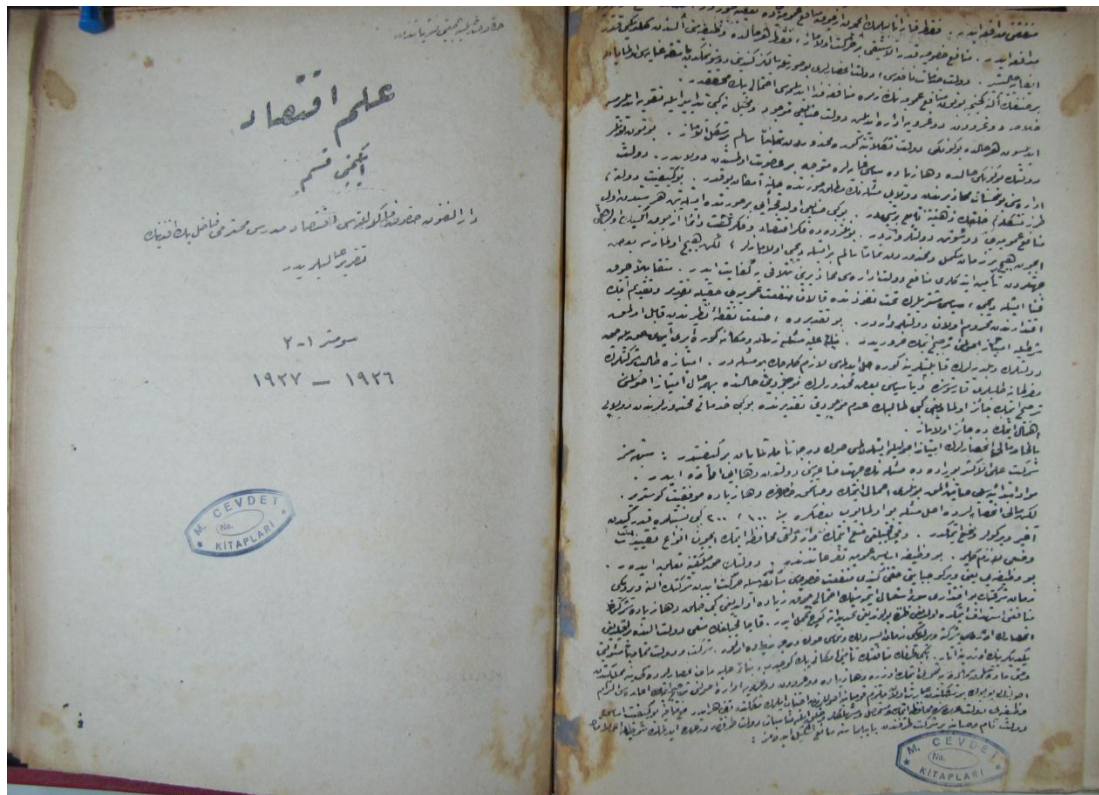

شکل ۱ — مسعود بر عائله

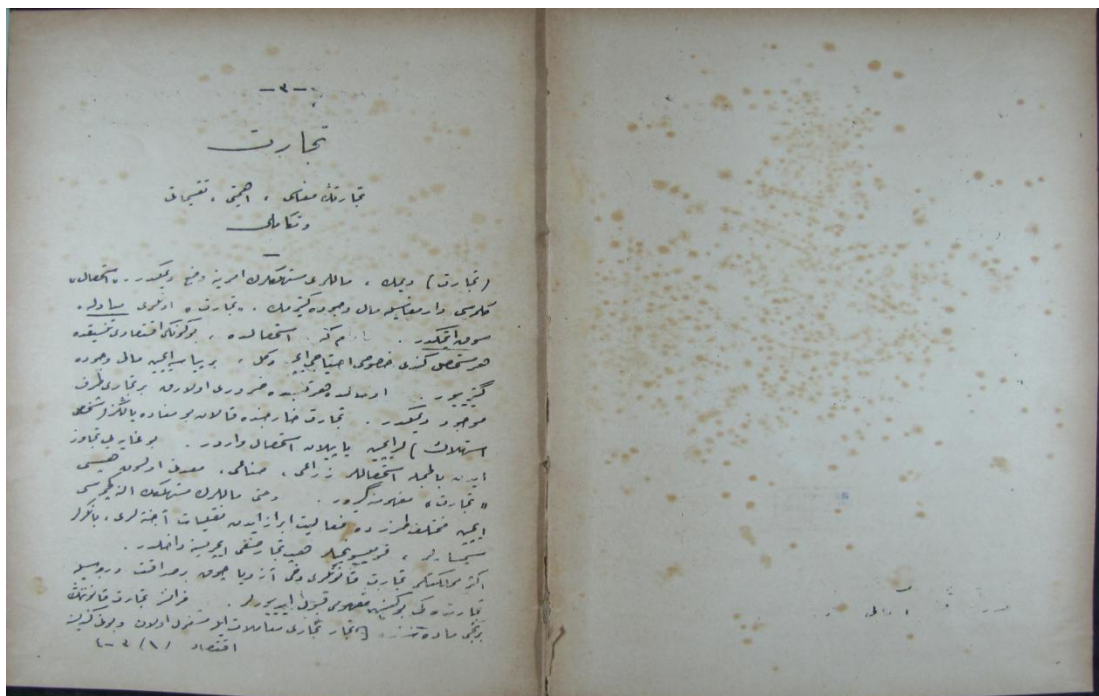
انسانلر آراسنده اخلاقک محافظه و تکدلی ایچون مشترک ذوق
 و کدره مقر اولان مقدس بر محله، چالیشانک یورغونلقلى
 وزحمتلى آراسنده خاطره کتیر یله جک، حتی وفات ایتیش اولانلری
 یاد ایتدیره جک بر ممکنه هر زمان احتیاج واردر.

EK 1-T : İLM-İ İKTİSAT (İBRAHİM FAZİL BEY) SÖMESTİR 1-2 (1926-1927)

EK 1-U : İLM-İ İKTİSAT (İBRAHİM FAZİL BEY) SÖMESTİR 3-4 (1926-1927)

EK-2 ESER FİHRİSTLERİ

EK 2-A: İLM-İ EMVALİ MİLLİYE

İLM-İ EMVALİ MİLLİYE	SAYFA
Mukaddime	1
FASL-I EVVEL: Der-beyan-ı Mahsulat	11
Birinci Bâb: Husul Kelimesinin Şümûl Olan Manayı Beyanındandır	11
İkinci Bâb: Sanâyinin Envâi Husuli Servete Hizmet Eden Sûretleri Beyanındadır	14
Üçüncü Bâb: Sermaye-i Mamurenin Tarifiyle Husul-İ Servetin Tevcihiyle Muayyen Olduğu Beyanındandır.	17
Dördüncü Bâb: Husul-İ Servete Hizmet Eden Vesail-İ Tabiiyenin Bircümleleri Beyanındadır.	19
Beşinci Bâb: Beray-İ Husul-İ Servete Sınâat Ve Sermaye Vesail-İ Tabiiyenin Mevcutla Birbirine Mukaddem Olur Beyanındandır.	21
Altıncı Bâb: Amâl-i Sınâiyye Müşterek Beyanındadır.	22
Yedinci Bâb: Ameliyât-ı İnsaniye ile Ameliyât-ı Tabiye ve Ameliyât-ı Emtia Beyanındandır.	25
Sekizinci Bâb: Ameliyat-ın Tefrikine ve tevidinden menafi beyanıyla tahdir-i hüveri ve me hazini ve beyanındandır.	28
Dokuzuncu Bâb: Ahz ve atâ-ı mahsul muhtelifesiyle husuli servete tevcihle hizmet eylemeye mekan beyanındandır.	32
İKİNCİ KAPAK İlm-i Emvali Milliye'ye Dair Mekteb-i Mülkiye'de Tedris Olunmakta Bulunan Derslerin İcra-i Matbuasındandır. Tabaathane-i Amira litografya-ı dest-gâhında tab ve tahsil olmuştur. 1280 Muharrem 21	
Onuncu Bâb: Sermayeye sadr olan inkılaba ile...	35
On Birinci Bâb: Mahsulat-ı Gayri Maddiye Beyanındandır.	44
On ikinci Bâb: Hürriyetlik Beyanındandır.	46
On Üçüncü Bâb: Müdhil Beyne Serbest-i Ticaret Beyanındandır.	49
On Dördüncü Bâb: Amel-i Sınâiyyenin Serbestiye ye Mâni Olduğu Beynındandır. Alt başlıklar; Müdahil-i Bera-i Milliye / Tergib ve Tefvik-i Havi Olan Müdahale	55
On Beşinci Bâb: Ma'lumatın Ef'al-i Beşeriyyeyi Ma'muru Nafia Kıldığı Beyanındandır.	61
On Beşinci Bab: Ferdi Ticaret Beyanındandır.	62

EK 2 A: İLM-İ EMVALİ MİLLİYE (Devamı)

İLM-İ EMVALİ MİLLİYE	SAYFA
ÜÇÜNCÜ KAPAK	
İlm-i Emvali Milliye'ye Dair Mekteb-i Mülkiye'de Tedris Olunmakta Bulunan Derslerin İcra-i Matbuasındandır. Tabaathane-i Amira litografya-ı dest-gâhında tab ve tahsil olmuştur. Safer(?) 11	
On Altıncı Bâb: Şirket Beyanındandır. İş bu beyan üç makaleye taksim olup birincisi şirketin envai ve ikincisi menafi- i vakıası ve üçüncüsü hududu tabîisi beyanındandır.	65
On Yedinci Bâb: Usul-i İnkisamiye ve İmtiyaziye Beyanındandır	70
On Sekizinci Bâb: Emniyet-i Umûmiye Beyanındandır	74
FASL-I SÂNİ: Der Beyân-ı Tevzî ve Taksimi Servet	77
Birinci Bâb: Servetin Beynel Beşer Tevcihiyle Taksim Olunduğu Beyanındandır.	77
İkinci Bâb: Mahsulâtın Taksiri Hidemat-ı Mamûre Hakkında Daha Nafi Bulunması Beyanındandır.	80
Üçüncü Bâb: Vâridât Sınâ'i Beyanında Olup Dört Bent İle İrâd Olunur.	83
Bend-i Evvel: Nizamât-ı Umumiye Sınâ'i Beyanındandır.	83
Bend-i Sani: Tahsisât-ı Âlim Beyanındandır.	87
Bend-i Salis: Temettuât-ı Mültezim Beyanındandır.	90
Bend-i Rabi: Temettuât-ı Amel Beyanındandır.	95
DÖRDÜNCÜ KAPAK	
İlm-i Emvali Milliye'ye Dair Mekteb-i Mülkiye'de Tedris Olunmakta Bulunan Derslerin İcra-i Matbuasındandır. Tabaathane-i Amira litografya-ı dest-gâhında tab ve tahsil olmuştur.... 21	
Dördüncü Bâb: Varidât-ı Sermaye Beyanında Olup Üç Bent İle İrad Olunur.	103
Bend-i Evvel: İstikrâz Beyanındadır	103
İkinci Bend: Sermayenin Kat' ve Menâfi Beyanındadır.	112
Bend-i Salis: Mülkü Millet Hakkında Sermayenin En Ziyade Nâfia Olmasıyla İstimali Beyanındadır.	116
Beşinci Bâb: Emlak ve Akarâta Dahil Olup İki Bent ile Beyan Olunur	121
Birinci Bendi Evvel: Temettuâtı İzah (?) Beyanındadır	121
İkinci Bend: Çiftliğin İcâriyesi Beyanındadır	128

EK 2-A: İLM-İ EMVALİ MİLLİYE (Devamı)

İLM-İ EMVALİ MİLLİYE	SAYFA
BEŞİNCİ KAPAK	
İlm-i Emvali Milliye'ye Dair Mekteb-i Mülkiye'de Tedris Olunmakta Bulunan Derslerin İcra-i Matbuasındandır. Tabaathane-i Amira litografya-ı dest-gâhında tab ve tahsil olmuştur. 1280...	
Altıncı Bâb: Teba-i Ecnebiyenin Bir Milleti Memalikiinde Vaki Olunan Ticareti Temettuâtının Mazur Olup Olmadığı.	132
Yedinci Bâb: Tenasül-ü Nev-i Beşerin Akvat-ı Yevmiyelerine Galebe-i Tabiyesinde Naşi ve Kuvve-i Kelamı Fakru Zarurenin Keyfiyeti Zuhuriyle Def-i Çareleri Beyanındadır.	136
FASLI SALİS: Mübadele-i Mahsulât ve Tedâvülü Meskûkât Beyanındadır.	147
Birinci Bâb: Bâb-ı Meskûn Mübadeleye Dair Olup İki Bent İle Beyan Olunur.	148
Birinci Bend: Mübadelenin Cemiyet-i Beşeriye Hakkında Olan Nâfiası Beyanındadır.	148
İkinci Bend: Mübadelede Mevcut Olan Mahsulatın, Mahsulat ile Hizmetin Hizmet ile veya Bilakis Hizmetin, Mahsulat ile Mahsulatın, Hizmet ile Sûrete ...Tebdili Beyanındandır.	152
İkinci Bâb: Kıymet ve Fiyat Beyanında Olup Dört Bend ile Beyan ve İfade Olunur.	155
Bend-i Evvel: Kıymetin Esası Beyanındadır.	155
Bend-i Sâni: Umumen Eşyanın Kıymetlerini Tahdid Eder Bir Mübadelede Bulunulması Beyanındandır.	157
Bend-i Sâlis: Çarşı Fiyatıyla ..ve İfade Keyfiyetinin, Yeninin Yeniye Olan Tesiri ve Fiyatın Tebdilâtı Sahiha ve Menviyesi Beyanındadır.	160

EK 2-B: MEBADİ-İ İLM-İ SERVETİ MİLEL

FİHRİST	
	Sahife
Mukaddime	3
BİRİNCİ BAB	
Servetin Suret-i İstihsalı	
Birinci Fasil: Servet	14
İkinci Fasil: Sınâatın Mahiyeti	20
Üçüncü Fasil: Sınaatın Aksamı	25
Dördüncü Fasil: Sa'y ve amel	33
Beşinci Fasil: Serbesti A'mâl Kâidesi	39
Altıncı Fasil: Serbesti A'mâlê Ârız Olan Mevânî'e	47
Yedinci Fasil: Taksim-i A'mâl Kâidesi	57
Sekizinci Fasil: Sermaye ile Tasarruf Kâidesi	67
Dokuzuncu Fasil: Sermayeye dair bazı Tafsilat	75
Onuncu Fasil: Makineler	84
On Birinci Fasil: Vesait-i Nakliye	95
On İkinci Fasil: Arazi ile Zirâate Mûteallik Meseleler	103
On Üçüncü Fasil: Arazinin Sûret-i İdâresi	114
On Dördüncü Fasil: Hakk-ı Mülkiyet	
On Beşinci Fasil: Emniyet-i Umumiye ve Servetin Sâir Esbâbı Küllîye-i İstihşâliyesi	133
İKİNCİ BAB	
Servetin Tedavülü	
On Altıncı Fasil: Mübadele	143
On Yedinci Fasil: Kıymet	154
On Sekizinci Fasil: Fiyat	161
On Dokuzuncu Fasil: Meskûkat	173
Yirminci Fasil: Sikke ile Onun A'mâl olunduğu Altın ve Gümüş	189
Yirmi Birinci Fasil: Mikyâs-ı Kayyeme Meselesi	195
Yirmi İkinci Fasil: Meskûkât Makâmında Musta'mel Olunan Vesait-i Mübadele	205
Yirmi Üçüncü Fasil: Meskûkât-ı Madeniyye ile Evrak-ı Nakdiyenin Tedâvülü	210
Yirmi Dördüncü Fasil: İtibar-ı Mâlî	222
Yirmi Beşinci Fasil: Bankalar	240
Yirmi Altıncı Fasil: Fransa ve İngiltere Bankaları Vesâir Te'sisât-ı İtibârîye	252
Yirmi Yedinci Fasil: Serbest-i Mübadelât	267
Yirmi Sekizinci Fasil: Muvazene-i Ticaret Usulü	279
Yirmi Dokuzuncu Fasil: Sınâyi-i Dâhiliyenin Himâyesi	286

EK 2-B: MEBADİ-İ İLM-İ SERVETİ MİLEL (Devamı)

ÜÇÜNCÜ BÂB	
Servetin İnkisâmı	
Otuzuncu Fasil : Ücret	311
Otuz Birinci Fasil : Sermayenin Faiz Ve İcârı	325
Otuz İkinci Fasil : Arzın İradı	330
DÖRDÜNCÜ BÂB	
Servetin İstihlâkı	
Otuz Üçüncü Fasil : İstihlakât-ı Hususiyye ve Umumiyye	354
Otuz Dördüncü Fasil : Tekalif-i Umûmiyye	366
Otuz Beşinci Fasil : Tekalif-i Umûmiyyeye Mûteallik Muhtelifenin Mukâyesesi	389
Otuz Altıncı Fasil : Duyûn-u Umûmiyye	399
BEŞİNCİ BÂB	
Hatime	
Otuz Yedinci Fasil : Teksir-i Nüfûs Meselesi	417
Otuz Sekizinci Fasil : “Sosyalizm” ve “Kominizm” Usulü	423
Otuz Dokuzuncu Fasil : Vezâif-i Hükümet Bahsi	431

EK 2-C: İKTİSAD

	Sahife
Mukaddime: Tedavülü Servetin Mahiyeti	3
BÂB-I EVVEL: Mübadelenin Mahiyeti ve Enva-i ve Eşkali	8
BÂB-I SÂNİ: Kıymet	37
Birinci Fası: Kıymetin Mâhiyeti ve Ahvâli ve Şerâiti	37
İkinci Fası: Kıymetin Kanunu Nâzımı	68
BÂB-I SALİS: Nakit	96
Birinci Fası: Naktin Mâhiyeti ve Evsâfı ve Şerâiti	96
İkinci Fası: Madeni Akçeler	113
Üçüncü Fası: İdarenin Akçe Hakkındaki Vezaifi	131
Dördüncü Fası: Akçenin Kıymeti	153
Beşinci Fası: Mûvazene-i Meskûkat	163
Altıncı Fası: Mikyası Nakdiye	174
Yedinci Fası: Madeni Akçelerin İlgaı Tesbiti	208
BÂB-I RÂBİ: İtibar	223
Birinci Fası: İtibârın Mahiyeti ve Evsâfı ve Şerâiti	223
İkinci Fası: Bankalar	279
Evvelen: Âdi Bankalar	281
Sâniyen: Tedavül Bankaları	317
Sâlisen: Hususi Bankalar	385
Üçüncü Fası: İtibârı Umûmî	405
Evvelen: İtibârı Umûmiyenin Mâhiyeti	405
Sâniyen: Düyûn-u Umûmiye	433
Sâlisen: Devletin Dînini Tenkîs Etmesi Esabâbı	448
Râbian: Eshâm Borsaları	464

EK 2-C: İKTİSAD (Devamı)

BAB-I HAMİS: Serbestî Mübadele ve Ticaret	470
Birinci Fasıl: Fiyat	474
İkinci Fasıl: Ticaret-i Dâhiliye	481
Evvelen: Ticaret-i Dâhiliyece Usûlü Serbestiyenin Fevâidi ve Muhâzır	481
Sâniyen: Rekabet ve İttihâd-ı Müstahsiliyn	492
Sâlisen: Ticaret-i Dâhiliyeye İdârenin Müdahalesi	502
Üçüncü Fasıl: Ticaret-i Hariciye veya Beynelmilel	516
Evvelen: Ticaret-i Hariciyenin Mahiyeti	516
Sâniyen: Beynelmilel Mübadelât	531
Sâlisen: İdhâlât ve İhrâcât Beynindeki Münasebet	549
Râbian: Ticaret-i Hariciyede İdârenin Müdahalesi	568
Hâmisen: Beyneldüvel Münasebet-i Ticâriye	629
Dördüncü Fasıl: Ticarî Buhranlar	639

EK 2-D: MUHTASAR İLM-İ SERVET

FİHRİST	
	Sayfa
MEDHAL: MALUMAT-I İBTİDAİYYE	2
İlm-i Servetin Tarifi- İlm-i Servetin Gayesi-Taksimât-İhtiyaç, Servet, Faide, Vasıta-ı İstihsal, Mübadele Tabirlerinin Tarifâtı.	
BİRİNCİ BAB: İSTİHSAL-İ SERVET	8
Birinci Fası: Keyfiyeti İstihsal	8
İkinci Fası: Tabiat	10
Üçüncü Fası: Sa'y	15
Mesai Bedeniyye ve Akliyye-Hüner ve Marifetin Âmele ve Sınâiye Tesiri	
Dördüncü Fası: Sermaye:	22
Sermayenin Tarifi, Tasarruf, Sermayenin Ehemmiyeti, Sabit Sermaye, Mütedavil Sermaye.Makineler.	
Beşinci Fası: Teşkilat-ı Sınâiye	36
Taksimât-ı Â'mâl, Sınâinin Tasnifi, Şirketlerin Enva-i,Serbest-i Â'mâl, Rekabet.	
İKİNCİ BAB: İNKISAM-I SERVET:	43
Birinci Fası: Hakk-ı Mülkiyyet:	43
Hakkı mülkiyette bedele tevğif eden esbab-ı selasiyyenin istihsalı	
İkinci Fası: Kısmı Sermaye	46
Arzın yarıcılık ve kiracılık suretleriyle işletilmesi. Tarla ve Çiftlik, İradı Arz yahut rant.Diğer şekillerdeki sermayelerin hisseleri, faiz.	
Üçüncü Fası: Hisse-i Temettu	56
Dördüncü Fası: Hisse-i Sâ'y yahut ücret:	59
Ücretin mahiyeti, sa'y ile sermayenin müşareketinden ibarettir, ücretlerin terakki ve tedennilerini mucip olan sebepler, yevmiyye ve maktuan ihale usûlleri, müstahdemin ve ameliy temettü safiyeden ber husus itası, kooperatif şirketler	
Beşinci Fası: Teksirün Nüfus	67
Nüfus ve mahsulatın miktarları beynindeki nisbet, mali nüfus kaidesi,fakru mezellet.	

EK 2-D: MUHTASAR İLM-İ SERVET (Devamı)

ÜÇÜNCÜ BAB: TEDAVÜL-Ü SERVET	74
Birinci Fasıl: Mübadele ve Kıymet:	74
İkinci Fasıl: Meskukat:	85
Meskukatın mahiyeti ve hüdumeti- Altın ve gümüşün mikyası kayyum olmak hususundaki hasais-tek ve çifte mikyas-Meskukat-ı sağıre-Usulü meskukat-Altın ve gümüşün kıymeti.	
Üçüncü Fasıl: İtibar:	102
İtibarın mahiyeti ve meziyeti-itibarın servete duhulü ve tesiri-itibara müstenide muamelatın enva-i-evrak-ı ticariyye-Bankaların hudematı-Bankaların muamelatı-Banknotlar-Evrak-ı nakdiyye	
Dördüncü Fasıl: Ticaret:	133
Ticaretin tarifi-Ticaret-i dahiliyye, ticaret-i hariciyye-İthalat. İhracat-gümrükler, usul-ü himaye ve usulü serbesti-transit-Akçenin fark-ı fiyatı-Coğrafya-yı ticaret-Ticaretin medeniyete hudematı	
DÖRDÜNCÜ BAB: İSTİHLAK-I SERVET:	161
İstihlak-ı enva-i-İstihlakat-ı müsmira-İktisab-ı sermaye ve mârifet teminin de vukuu bulan istihlakat-ı gayri meşmerre-Sefahat-Sigorta muamelatı-Sigortanın envai	
BEŞİNCİ BAB: İSTİHLAKAT-I UMUMİYYE YAHUT TEKALİF	179
Devlet ve istihlakat devlet ve esas tekalif-Tevzii tekalif, Tevhidi tekalif, teklif-i mütenasip, teklif-i metruki-Bilavasıta ve bilvasıta cari olan tekalif-Envai Tekalif-Bütçe-istikrazat-Duyun-u Umumiye-Tasviye ve tahvil, duyun usulleri	

EK 2-E: AMEL-İ İKTİSAD DERSLERİ

FIHRİST MÜNDERACAT	
	Sayfa
Müellif-i Kitabın Mukaddimesi	4
Mukaddime	5
Faide-i Hakiki ve Faide-i İtibari	14
Hakkı Mülkiyet	19
Çalışmak Nedir?	22
Çalışmak Bir İhtiyaçtır	24
Çalışmak Bais Şan ve Şereftir	25
Taksimi Âmal: 1. Hadise	28
Taksimi Âmal: 2. Sebep	30
Mübadele	34
Meskukat	36
Fiyat: Mesarifi İstihsal	41
Arz ve Talep Kaidesi	42
Fiyatta nüfuzu olan kimdir, Bayii mi, Müşteri mi?	45
Altın ve Servet	50
Evrak-ı Nakdiye	52
Banka: Banka Kaimeleri	55
İtibar-ı Mal	60
Sermaye	64
Sermayenin Envai	67
Sermayenin Faizi	70
Sermayenin Faizi ve Hassa-i Temettü	77
İcraatın Eşkal-i Muhtelifesi	81
İştirak ve Taavün Şirketleri	85
Makineler	89
Rekabet	94
İnhisar	97
İstihlak	101
Zinet ve ihtişam- Tasarruf ve İmsak	104
Ticaret	107
Muhtekirler Ve Muameleciler	112
Ticaretin Mahreçleri	116
Turuk Mevasıl-ı	120
Emniyet	123
Vergi	125
Netice	130

EK 2-F: İLM-İ İKTİSAD DERSLERİ

BİRİNCİ CİLDİN FİHRİSTİ	
	Sahife
BİRİNCİ BAB	
Malumat-ı Umumiye:	
İlm-i İktisad	3
1-İlm-i İktisadın Mevzuu	3
2-İlm-i İktisadda Gavanin-i Tabi Mevcud mudur?	10
3-İlm-i İktisadın Sureti Tesisi	16
İKİNCİ BAB	
Muhtelif-i Mekatibi İktisadiyye	21
1-Usul-u Nakdi Nazarından İktisad Mektepleri	21
2-Netice-i Nakdi Nazarından Muhtelif Mektepler:-Mekteb-i Serbesti; Sosyalist Mektepler; Hükümet Sosyalizmi Mektebi; Hristiyanlık Sosyalistliği Mektebi; Zaman Mektebi	35
ÜÇÜNCÜ BAB	
İhtiyacat ve Kıymet	63
1-İhtiyacat-ı İnsaniyye	63
2-Faide	72
3-Kıymet Nedir	79
4-Sebeb-i Kıymet	84
5-Kıymet Nasıl Takdir Olunur?	102
6-Vahid-i Kıyasi İle Kıymet Nasıl Tashih Olunur-Ergam-ı Meş'ur-u	109
Birinci Kitap:	
SERVETİN SURET-İ İSTİHSALİ	
BİRİNCİ KISIM	
İstihsalin Amelleri	110
BİRİNCİ BAB	
Tabiat	118
1-Muhit	118
2-Mevadi İbtida-i	119
3-Kava-i Muharrike	131
4-Gayri Mütenasib İrad Kanunu	139
5-Makinelerin Tevellid Ettiği Havaliler	148
6-Makineler Amele Sınıfının Zararını Bâde Olur mu?	155
7-Muhacerat ve İstimal	162

EK 2-F: İLM-İ İKTİSAD DERSLERİ (Devam)

İKİNCİ BAB	
S'ay ve Amel	170
1-İstihsal-i Servette S'ay ve Amelin İfa Ettiği Vazife	170
2-S'ay Ne Suretle Mevlid Servettir	175
3-S'ay ve Amelin Mevlid Servet Olması Hakkındaki Efkarın Suret-i Tekamülü	179
4-Elem ve Zahmetin S'ay ve Amel Şeraid-i Esasından Mâdud Olduğu	190
<i>5-Zamanın S'ay ve Ameli Anasırından Mâdud Olduğu- Hayat Müfiydin Devamı</i>	197
6-Çıraklık ve Tâlim Sınâati	202
ÜÇÜNCÜ BAB	
Sermaye	211
1-Sermayenin İki Sureti Telakkisi	211
<i>2-Mevlid Servet Sermaye İle Nemadâr Sermaye</i>	219
<i>3-Sermayenin Mevlid Servet Olmak Haysiyeti Neden İbarettir?</i>	225
<i>4-Sabit ve Mütedâvil Sermayeler</i>	230
5-Sermayenin Suret-i Teşkili	235
İKİNCİ KISIM	
İstihsalin Tensiki	
BİRİNCİ BAB	
İstihsal Nasıl Tanzim Olunur?	240
1-Tesis ve İstihsal Kıymeti	240
2-İstihsalin Tensik Tanziym Tabiisi	247
3-Rekabet	254
4-Fazıla-i İstihsalatı ve Mahruç Kanunu	262
5-Buhranlar	268

EK 2-F: İLM-İ İKTİSAD DERSLERİ (Devam)

İKİNCİ BÂB	
Taksim-i Âmal	280
1-Taksim-i Âmalin Sur-u Muhtelifisi	280
2-Taksimi Âmalin Şeraiti	285
3-Taksimi Âmalin Fevaidi ve Mahazır	287
ÜÇÜNCÜ BÂB	
İstihsalin Temerküzü	295
1-Tekâmül-ü Sınâinin Safahat-ı	295
2-Temerküz Kanunu	303
3-İhtisas-ı Sınâat, Tedavül-ü Sınâat	313
4-Büyük Mağazalar	314
5-Meskende İcra-i Sınâat	320
6-İstihsalat-ı Ziraide Tekamül-ü Sınâ-i	326
DÖRDÜNCÜ BÂB	
İstihsal İçün İştirakât	335
1-İştirak-i Mesâi	335
2-Sermayelerin İştiraki	342
3-Tröst ve Karteller	350
4-Zira-i İştirakât	363
BEŞİNCİ BÂB	
Hükümet Tarafından İstihsâlat	370
1-Hükümet ve Belediyelerin Teşebbüsâtının Tevsî'i	370
2- Hükümet ve Belediyelerin Teşebbüsât-ı Sınâide Bulunmalarının Mehâlik-i	379
3- Hükümetlerin Teşebbüsât-ı İktisadiyelerinde Müracaat Eyledikleri Muhtelif Tarzlar	387

EK 2-G: İLM-İ İKTİSAD DERS NOTLARI (Tevfik Hamdi Bey)

Medhal
Tarif
İlm-i İktisadın Fevaidi
İlm-i İktisadın Müşkûlatı
İlm-i İktisadın Taksimatı ve Bazı İstilahat-ı İktisadiye
Birinci Kısım
İstihsal-i Servet (Production de la Richesse)
Avamıl-i Tabiiye (Agents Naturels)
Say (Travail)
Sermaye (Capital)
Tertibat-ı Sanayie (Organisation Industrielle)
Sanayiin Semeratını Tezyid Eden Esbab
Büyük ve Küçük Mikyasta İstihsalat
İkinci Kısım
Tedavül-i Servet (Circulation de la Richesse)
Mübadele, Kıymet, Fiyat, Arz ve Talep Kanunu
Meskûkât (Monnaie)
Nevaiibi Meskûkât (Substituts de la Monnaie)
İtibar (Crédit)
Müessesat-ı İtibariye (Etablissements de Crédit)
İtibar-ı Devlet (Crédit Public)
Ticaret (Commerce)
Ticaret-i Dahiliye (Commerce Intérieur)
Ticaret-i Hariciye – Muvazene-i Ticaret Nazariyesi (Théorie de la Balance de Commerce)
Ticaret-i Hariciye – Muvazene-i İktisadiye (Balance Économique)
Ticaret-i Hariciye -Serbest Mübadele, Usul-ü Himaye (Libre-Échange et Protection)

EK 2-H: MALUMAT-I İKTİSADİYE

FİHRİST	
	Sahife
Medhal	
İktisâdın Tarifi, mevzuu, fâidesi	3
Hadisât-ı İktisadiye	6
İktisâdın Tarihçesi	8
İktisâdın Sâir İlimlerle Münasebeti	11
İktisâd Kanunları	14
İktisadın Aksâmı	15
Mesalik-i İktisadiyye	16
Serbestiyye ve İştirâk Meslekleri	18
Birinci Kısım	
Birinci Bâb- 1: “Servetin” Tarifi	22
2: İhtiyacat	24
İkinci Bab- 1: İstihsal-i Servet ve Avâmili	28
2: Tabiat	30
Üçüncü Bâb- 1: Mevahibi Tabiyye	37
2: Muhacirât	36
3: İsti’mâr	42
Dördüncü Bâb-1: Sa’y	46
2: Mesaîl Beşeriyyeyi Tezyîd Eden Esbab	50
Beşinci Bâb- 1: Taksîmi Mesai	52
2: Taksîmi Mesai Hakkında İtirazlar	55
3: İsti’nas	58
4: Taksîmi Mesai de Ta’dîlat	60
Altıncı Bâb- 1: Meşhurlar	61
Yedinci Bâb- 1: Makineler	63
2: Makineler Hakkındaki İtirazlar	66
Yedinci Bâb - 1: Rekabet	69
2: Rekabet Hakkındaki İtirazlar	71
3: Rekabete Mâni Olan Esbab	74

EK 2-H: MALUMAT-I İKTİSADİYE (Devamı)

Sekizinci Bâb- 1: Sermaye	77
2: Sermayenin Teşkili	79
3: Sermayenin İstihsâl-i Servete Te'siri	80
4: Sermayenin Eşkali ve Temâdiyesi	81
5: Sermaye Terakimenin Esbabı	84
Dokuzuncu Bâb-1: İstihsalatın Tensiki ve İdaresi	86
Onuncu Bâb- 1: İstihsalatın Tekâmülü	88
2: Temerküz Kanunu	90
3: Temerküz Kanununa Vuku Bulan İtirazlar	93
4: Büyük Mağazalar	95
5: Büyük Mağazalar Hakkındaki İtirazlar	97
Onbirinci Bâb- 1: Şirketler: Kollektif Şirketler	98
2: Komandit Şirket	100
3: Ânonim Şirket	102
Onikinci Bâb- 1: Müstahsillerin İttihadı	106
Onikinci Bâb - 1: İstihsâli Servette Hükümetin Mevkisi	110
İkinci Kısım	
Birinci Bâb- 1: Tedavül	114
2: Mübadele	115
3: Mahrec Kanunu	116
İkinci Bab- 1: Kıymet	119
2: Kıymetin Esbabı	121
Üçüncü Bâb- 1:Arz ve Talep	122
Dördüncü Bâb-1: Meskûkât	124
2: Meskûkât Hakkında Hükümetin Vazifesi	126
3: Naktin Servet-i Umumiye Arasındaki Mevkii	129
4: Guraşâm Kanunu	131

EK 2-H: MALUMAT-I İKTİSADİYE (Devamı)

Beşinci Bâb- 1: Nakit Usulleri	133
2: Muhtelif Memalik Nakit Usulleri	136
Altıncı Bâb- 1: İtibar	137
2: İtibarın Yeni Bir Sermayeye Tevlid Etmesi	140
3: Sermayedârın İtibara Muvâfakatı	142
Yedinci Bâb- 1: İtibarın Aksâmı	144
2: İtibar-ı Zirâi	147
Sekizinci Bâb-1:İtibar-ı Umumi	150
2:Divan-ı Umumiye	156
Dokuzuncu Bâb-1: Bankalar	160
2: Bankaların Envai	166
3: Banknot	169
4: Banknot İhraç Usulleri	172
Onuncu Bâb- 1: Beynelmilel Ticaret	174
2: Himaye ve Serbesti Mübadele Usulleri	177
3: Himaye Usulünün Suret-i Vuzuû	182
4: Ticaret Muahedeleri Usulü	184
5: Gümrük Rûsumû	186
Onbirinci Bâb-1: Muvazene-i Ticaret	190
2: Ticaret Odaları	193
Onikinci Bâb- 1: Nakliyat	195
2: Şimendiferler	197
3: Sefain-i Ticariyye	201
4: Limanlar	204
5: Kabil-i Seyr Nehirler ve Kanallar	206
6: Vasıta-i İstihbârat	208

EK 2-H: MALUMAT-I İKTİSADİYE (Devamı)

Üçüncü Kısım	
Birinci Bâb- 1: İnkısam-ı Servet	211
2: Mülkiyet	212
3: Veraset	216
İkinci Bab- 1: Mülkiyet-i Arâzi	219
2: Ormanların Mülkiyeti	223
3: Madenlerin Mülkiyeti	225
Üçüncü Bâb- 1: Arâzinin İdaresi	227
Dördüncü Bâb-1: Rant	229
2: Rikardo Nazariyesi	232
Beşinci Bâb- 1: Fâiz	235
2: Fâiz Miktarının Tâyini	239
3: Murâbaha	243
Altıncı Bâb- 1: Ücret	245
2: S'ay Mukavelesi	247
3: Ücretin Muhtelif Eşkali	249
Yedinci Bâb- 1: Sendikalar	251
2: Tâdil-i İşgâl	256
3: Mehalekeye Karşı Te'minat	257
Sekizinci Bâb-1: Temettu	260
Dokuzuncu Bâb-1: Vergi	263
Onuncu Bâb-1: Tahsis-i Tekâlîf	266
2: Teklif-i Müterakki ve Teklif-i Mütenasip	268
3: Vahdet-i Teklif ve Taaddüd-ü Tekalif	270
4: Vergilerin Envai	272
Dördüncü Kısım	
Birinci Bâb- 1: İstihlak-ı Servet Ne Demektir?	274
2: İstihlakatın Envai	276
İkinci Bab- 1: Malthus Kanunu	278
Üçüncü Bâb-1: İstihlak-ı Teavün Şirketleri	281
2: İktisadi Meskenler	285

EK 2-I: AMELÎ VE NAZARÎ İKTİSAD-İ BEYTİ

FİHRİST	
Sahife	
3	Aile ve Mesken
6	(1.Fasıl) Ev Kadını
8	İktisad-i Beytinin Tarifi,Lüzumu ve Ehemmiyeti
18	İktisad-i Beyti Muhtelif Malumâtı cami-idir.
20	(2.Fasıl)Ev kadınının evsaf-ı - intizamı
25	Durûb-i Emsâl Beytiye
26	Ev Kadınının Evsafı Nezafeti
30	Hıfz-ı Sıhhat ve Şahs-i Nezafet: Vücûdun Temizliği, Baş, Ağız, Gözler, Kulaklar, Eller ve Ayaklar; İstihmâm
39	Ev Kadınının Evsafı- Hubb-ı Sa'y
41	Muallimlere İhtâr
42	Durub-ı Emsâl
43	Ev Kadının Evsaf-ı Tasarrufu
47	Tasarruf ve İktisad Nasıl Olur (Kiraat)
50	Ev Kadınının Evsafı -İhtiyatı
53	(Üçüncü Fasıl) Zamanın Hüsni İstimali –Hafta , gün, meşguliyetlerin tanzimi
60	(Dördüncü Fasıl) Mesken,mesken inşası hakkında. (Yırtık sayfa) sahiha ve kavaid-iiktisadiyye
67	Aile Resisinin Kendisine Müsait Bir Mesken İntihabı
68	Ev Kirasının Varidatla (Gelir) Mütenasip Olması
70	Beşinci Fasıl)Meskenin Takvim ve Tefrişi
71	Mefruşat İntihabı
72	Sanat-ı Tertib
73	Odaların Tefrişi
82	Tedrici Zehirlenme
83	Diğer Odaların Tefrişi
87	(Altıncı Fasıl) Mobilya ve Mefruşatın Tathiri, Cilasası ve Muhafazası
93	Lekeleri Çıkarmak
100	Mutfak, Mutfağın Ehemmiyeti, Ocakların Temizlenmesi, Kiler Ve Dolap
110	<i>(Yedinci Fasıl) Teshin Vasılataları</i>
119	<i>(Sekizinci Fasıl) Tenvirat</i>
125	Bazı Nasihatler ve Tenbihler
131	(Dokuzuncu Fasıl) Yangın Tahliyesi, İhtiyat ve Sigortalar
136	(Peri Hikayesi) Vazife Perverlik, Ufak bir hatadan...(Yırtık Sayfa)

EK 2-I: AMELÎ VE NAZARÎ İKTİSAD-İ BEYTİ (Devamı)

İNAS MEKTEB-İ İBTİDÂİYE VE SULTANİYESİNDE TEDRİS EDİLMEK ÜZERE
MAARİF NEZARETİNCE KABUL VE PEYDERPEY TAB EDİLEN ESERLER:

İDARE-İ BEYTİYYE: Devre-i Ülâ	Birinci Sene	Nâzım Bey
" " Devre-i Ülâ	İkinci Sene	"
" " Devre-i Mutavassıta	Birinci Sene	"
Matbua		
" " Devre-i Mutavassıta	İkinci Sene	"
Matbua		
" " Devre-i Âliye	Birinci Sene	"
Matbua		
" " Devre-i Âliye	İkinci Sene	"
Matbua		

AMELÎ NAZARÎ İKTİSADÎ BEYTİ SULTANİ ÂLTINCI SENE	"
"	
" " " " "	YEDİNCİ SENE
"	
" " " " "	SEKİZİNCİ SENE
" " " " "	DOKUZUNCU SENE

KIRAAT-I BEYTİYE BİRİNCİ SENE Nâzım Bey Matbua

" " İKİNCİ " " " "

EK 2-I: AMELÎ VE NAZARÎ İKTİSAD-İ BEYTİ (Devamı)

"	"	ÜÇÜNCÜ "	"	"	"
"	"	DÖRDÜNCÜ "	"	"	"
"	"	BEŞİNCİ "	"	"	"

MİLLÎ KIZ KIRAATİ (Devre-i Üla Birinci Sene) PAKİZE HANIM

"	"	(" Üla İkinci Sene)	"
"	"	(Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene)	"
"	"	(Devre-i Mutavassıta-İkinci Sene)	"
"	"	(Devre-i Âliye-Birinci Sene)	"
"	"	(Devre-i Âliye-İkinci Sene)	"

Sıbyâna mahsus Küçük Hesap (Devre-i Ula Birinci ve İkinci sene) Nazım Bey

Kızlara mahsus Kolay Hesap (Devre-i Âliye Birinci ve İkinci sene) Nazım Bey

Kızlara Terbiye Ahlak ve İtaat (" " ") "